

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele.

Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SYDØST JYLLAND

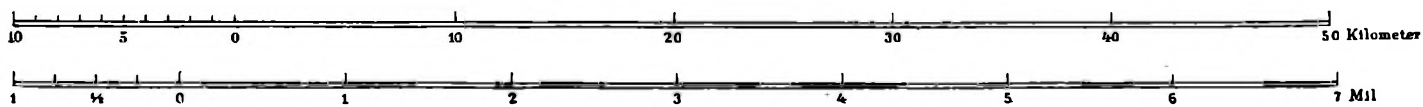
Idyl fra «Dammen» i Haderslev.

TURISTFORENINGEN FOR DANMARK

AARBOG 1930

UDGIVET UNDER REDAKTION AF
A.NORDAHL-PETERSEN

SYDØST-JYLLAND

Autoriseret Reproduktion efter Geodætisk Instituts Kort.

TURISTFORENINGEN FOR DANMARK:
SYDØST-JYLLAND
AARBOG 1930

UDGIVET UNDER REDAKTION AF
A. NORDAHL-PETERSEN

KØBENHAVN

EGMONT H. PETERSENS KGL. HOF-BOGTRYKKERI

1 9 3 0

INDHOLD

	SIDE
KORT FRA GEODÆTISK INSTITUT	4—5
MARTIN N. HANSEN: INDLEDNINGSDIGT	9
H. V. CLAUSEN: FRA KOLDINGHUS TIL FLENSBOG FJORD	11
A. SVENSSON: FOLKE-SIND MELLEM SKAMLING OG FLENSBOG FJORD	137
H. LAUSTEN-THOMSEN: STEDNAVNE I DET ØSTLIGE SØNDERJYLLAND	147
MARIUS KRISTENSEN: FOLKEMAAL OG FOLKEMINDER	161
HANS KJÆR: OLDTIDSMINDER	171
H. ZANGENBERG: GAMMEL BYGGESKIK I SØNDERJYLLANDS ØSTEGNE	195
O. C. L. ESPERSEN: KOLDINGHUS	219
J. RAHÉN: SØNDERBOG SLOT	225
ELNA MYGDAL: LIDT OM DRAGTER FRA NORDØSTSLESVIG	237
SØREN ALKÆRSIG: SMUGLERIET VED VOR GAMLE SYDGRÆNSES ØST- LIGE DEL	251

I Aarbogens forskellige Stykker er Forfatterens Retskrivning
i alt væsentligt bibeholdt.

Billedet paa Omslaget er Gengivelse efter et Fotografi
fra »Dammen« ved Haderslev.

Eftertryk efter Aarbogens Billeder er ikke tilladt.

Paa Grund af Pladsmangel bringer Bogen ingen Billedfortegnelse.

DE GRØNNE BANKER —

*De grønne Banker — en stille Have,
hvor man kan vandre en Stund i Fred
med dyre Minder, en hellig Gave,
som binder Hjertet til dette Sted,
saa vi gaar stille og lytter til
et rigt og løftende Skæbnespil.*

*Kom, lad os vandre fra Dybbøl Banke
ud over Marker paa maa og faa.
Og det vil staa i din Drøm, din Tanke,
den Jord er frugtbar at træde paa.
Her skal det vokse igen og gro
og gi' en Tviivler sin tabte Tro.*

*Saa er vi atter paa kendte Veje
og gaar i Læ mellem høje Hegn.
Med al vor Attraa idag i Eje
staar nu vor Fremtid i Lykkens Tegn.
Og lyt, det nynner om Vig og Vang:
Det blev dog Sejer af Suk og Sang.*

*Her ligger mange smaa Hjem og Gaarde,
og nye Hjem skyder op som Græs!
Hvor fik dog Folket hernede haarde
og milde Træk af det tunge Læs,
som maatte drages i lange Aar,
til det med et blev en ny, skøn Vaar.*

Og vi kan vandre paany og finde
de Træk og høre saa milde Ord,
for det har kostet at sidde inde
med eget Hjem paa sin egen Jord.
Og dog — det skifter med Vel og Vé,
og sært og underligt kan det ske.

Her bag ved Kirken, I véd paa Højen,
det bør dog mindes af hver og én,
kom, kom, jeg véd, det vil lønne Møjen.
Og atter gaar man fra Sten til Sten.
Her færdes ensomt med tunge Fjed
den, Savnet fratog al Fryd og Fred.

Hvor mange Navne! — O, disse Krige —
vi kommer ikke forbi i Hast.
Den haarde Stenskrift har Ting at sige
om Baand, der bævende bandt og brast.
Vi læser Navne og Sted i Flæng:
Verdun, Warszawa, Reims, St. Quentin — —

Og der behøves vel næppe andet? —
Lad Farten gaa over Sten og Stok! —
Hér har vi Folket, hér har vi Landet,
de Ord fortæller os mer end nok.
Med stille Vemod og stille Fred:
En Jord, som Hjerterne hænger ved.

Sept. 1929.

MARTIN N. HANSEN

FRA KOLDINGHUS TIL FLENSBORG FJORD

Af H. V. CLAUSEN

DET Omraade af Danmark, som Turistforeningens Aarbog i Aar skal give sig af med, udgør kun 5% af Landets Areal, men betyder meget mere, naar man tager Hensyn til dets Skønhedsværdier og dets Betydning i vor Historie. Mer end tre Fjerdedele af det er gammel slesvigsk Jord, den sidste Fjerdedel, Koldings Opland, slutter sig i visse Maader naturligt til det. Først maa Omraadet afgrænses. Man kan jo sige, at Østgrænsen af sig selv er givet i Lillebælt, skønt dette i sin nordlige Del saa intimt vinder sig ind mellem Fyn, Koldingegnen og Sønderjylland, og de nærmeste fynske Egenes Natur i et og alt har samme Præg som Egnene vest for Bæltet, saa det er vanskeligt landskabeligt at holde disse Strøg ude fra hinanden. Fra Skamlingsbanken ser man i nordøstlig Retning fem Gange Land og fem Gange Vand over hinanden, uden at det er muligt at afgøre, hvilke Odder og hvilke Skove er jydsk og hvilke fynske; længere sydpaa gaar ganske vist Landene længere og længere fra hinanden. Ogsaa sydligt bliver Grænsen givet af Vand; det er Rigsgrænsen, der her bestemmes af Flensborg Fjord.

Men Afgrænsningen til Lands? Den kan sættes efter forskellige Karakteristika, givne af historiske, sociale og ikke mindst geologiske Betingelser. En Grænse kan drages; kun mod Nord er det vanskeligt, hvor Vejles og Fredericias Opland glider sammen med Koldings, men vi bestemmer os for at tage med alt det Land, som gennem Banen til Egtved har faaet sin naturlige Købstad i den sidste By. — Vestlig

Parti fra Strandhuse ved Kolding.

kan man overfladisk lade den østlige Hovedjærnbane, der uden at berøre mellemliggende Byer gaar fra Kolding til Flensborg, være Skellet, man kunde ogsaa benytte den ældgamle Oksevej til at adskille vort Omraade til denne Side, men det naturligeste og ogsaa i Landskabet mest synlige Skel dannes dog af de geologiske Forhold; kort og godt, vi gaar aldrig længere mod Vest end til den Linie, som fremkommer der, hvor den sidste Istid sænker sit unge Jordsmon mod Vestens Flader. Fra de yderste Lerbanker, som er skabte under denne Ises Fremrykken, ser vi ud over et Landskab af en hel anden Karakter, Hedesletterne, i Horisonten kun afbrudte af Bakkeøer, der skyldes ældre Istider. Sammen med den Bundmoræne, som udgør vort Jordsmon, gaar ogsaa de gamle Bøgeskove og de levende Hegn. Langs denne Linie ligger endelig den lange Række af Randmoræner, mange Steder dog udslettede. Gennemgaaende er Modsætningen mellem Øst og Vest slaaende; nogle Steder er dog Overgangen fra den ene Jordbunds Form til den anden jævner, særlig for det ulærde Øje, medens de kyndige lettere finder sig til Rette over for Fremtoningerne. Disse jævne Overgange er skildret af Blicher i Indledningen til „Hjorterytteren“.

Ved Kolding Fjord.

Det er det østjydske Morænelandskab, vi har at gøre med. Det kan ligge hen jævnt bølget, somme Steder højfladeagtigt, men det kan ogsaa være et udpræget Bakkeland med lange Rygge eller med spidse eller kuppelformede Toppe, og selv hvor man tilsyneladende bevæger sig gennem et jævnt Lænde, kan pludseligt dybe, langstrakte Dalstrøg aabne sig, somme Tider smalle med V-formet Gennemsnit, andre Steder bredere med Engdrag i Bunden. Disse Dalfører skylder deres Oprindelse til Strømme, som i Istiden har bevæget sig under Isen; i de dybest liggende af dem er Havet gaaet ind, og vi faar nu det, som er det allermest karakteristiske for Hoveddelen af de Strøg, vi har at gøre med, den inderlige Forbindelse af Vand og Land, mest i Form af langstrakte Fjorde med Retningen Øst—Vest. Hver enkelt af disse Fjorde er dog landskabeligt set forskellig fra sine Naboer, og netop denne Forskel kommer til at gøre Landskaberne saa afvekslende. De sydjydske Fjorde ligger tættere sammen end højere op i Jylland. Intet Sted paa Als og Sundeved har man mere end fire km til det salte Vand, og kun aller nordvestligst er det ikke muligt, selv fra de højeste Bakketoppe, at se de blaa Havarme eller det aabne Bælt.

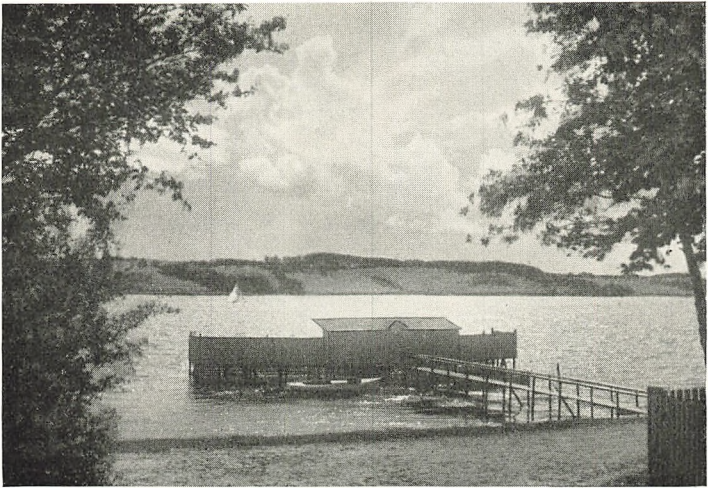

Ved Kolding Fjord.

K. T.

Mod den Helhed, som er skabt inden for disse Grænses, kan det indvendes, at den historisk bestaar af uens Elementer og er draget noget vilkaarligt. Omraadet indeholder Dele baade af Nørre- og Sønderjylland, som allerede for Aarhundredre siden administrativt er blevet skilt fra hinanden, og som særlig mellem 1864 og 1920 har haft en vidt forskellig Udvikling. Og dog kan man sige, at ogsaa folkeligt og kulturelt, ikke blot geologisk og landskabeligt, hører disse Egne sammen.

Vi har for det første et Overgangsland mellem begge, nemlig de Sogne syd for Kolding Fjord, der i 1864 blev ved Danmark, mens Sønderjylland i sin Helhed kom under tysk Herredømme. Disse 8 Sogne har ikke haft den mindste Vanskelighed ved økonomisk og administrativt at blive skilt fra Haderslev Amt og blive forenede med Vejle. Det har kunnet ske saa let, fordi der ikke blot rent sprogligt intet Skel har været mellem Nørre- og Sønderjylland, men ogsaa fordi der netop historisk har været Ligheder. Egnen mellem Vejle Fjord og Kolding Fjord har sammen med de 8 Sogne og Landet længere Syd paa gennem Haderslev Østeramt haft det Særpræg, at det er de store Bondegaardes Land, og at det er Strøg uden Herregaarde. Det skyldes, at Frederik II. sidst

Frd Kolding Fjord.

N. T.

i 16. Aarhundrede købte Adelen ud baade af Koldinghus og Haderslevhus Len, delvis for i disse skovrige Egne at skaffe sig et samlet Jagtrevier; de talrige Voldsteder, der netop er karakteristiske for hele dette Land, er Vidnesbyrd om, hvordan Herregaardene da blev nedbrudt; i Stedet for dem traadte talrige kongelige Avlsgaarde, til hvilke Bønderne vedblivende maatte gøre Dagsværk. Men i 18. Aarhundrede købte Bønderne deres Gaarde til Selvejendom, og Avlsgaardene udstykkedes delvis. Da opstod netop i disse Egne og i de tilstødende i Ribe Amt den Storbondestand, der tidligst i Danmark arbejdede sig frem til Velstand og Selvfølelse. Det fik sin store Betydning i 19. Aarhundrede for Haderslev Amts Vedkommende ved, at her først Bønderne rejste sig til Værn for deres Nationalitet mod den tyske Embedsstand; i de nørrejydske Sogne ved, at de var blandt de Dele af Danmark, der tidligst blev grebet af den folkelige og religiøse Bevægelse, som udgik fra de grundtvigske Krese. Kolding, lige i Skellet mellem Nørre- og Sønderjylland, blev Samlingsstedet for Folk fra Nord og fra Syd; Højskolerne i Rødding og Askov, den ene lige syd, den anden lige nord for Grænsen fra 1864, blev lignende nationale og religiøse Midtpunkter noget længere vestpaa.

Marielund ved Kolding.

Generalstaben har ned gennem Landet sine Mærker paa de høje Bakker, hvorfra det kortlægger. Ogsaa for en Lægmand vil det være muligt fra et Faatal af Bakketoppe at faa det hele Land overskuet. Vi faar derved et noget andet Indtryk af det end Bilisten, der kører ud ad de lige Landeveje. Vi kunde tænke os, at ved at forbinde følgende Punkter er der ingen større Skov, intet Vand, ingen Kirke, som vort Øje ikke har kunnet fæste sig ved. Lige ved Indgangen til vort Territorium har vi Tavlov Kirkebakke, det næste Højdepunkt maa blive Skamlingsbanken; saa tager vi en af Mennesker bygget Indretning i Brug, nemlig Haderslev Vandtaarn; saa kommer Knivsbjærg, Trindbjærg ude paa Løjt, Tornhøj midt mellem Aabenraa og Flensborg Fjorde, en Kæmpehøj nær ved Grænsen ved Krusaa, Smølvold ved Indgangen til Broagerland, Dybbølbjærg, Høgebjærg og Egebjærg paa Als. Men mer interessant end de store Panoramaer er dog i Regelen de mindre Udsigter, hvor man paa en eller flere Sider har Dækning i Ryggen, hvad enten saa Udsigten breder sig ud over Flader og Vandspejl, eller den begrænset til Siderne giver et snævert Snit, men langt ud. Anbefales kan det ogsaa at tage det hele Land fra Søside, ud og ind ad Fjorde og Sunde med deres

Marielund ved Kolding.

forskellige Karakter, over de brede Vige og ude fra det frie Bælt. Skamlingsbanken, de høje Lerklinter mange Steder, Skovene yderst paa Odderne langs med de lige Kyster eller rundende sig om Fjordenes Indre, Fiskerbyer og Villasamlinger skaber saa Afvekslingen.

Vandrerer kunde begynde med det nordligste af disse Udsigtspunkter, Tavlov Kirkebakke, men han kan ogsaa have sit Udgangspunkt i den nordligste By, i Kolding. Kolding, det er for den flygtige Besøger Koldinghus, en Sejltur paa Fjorden, en Udflugt til Stenderupskovene og til Skamlingsbanken; den rejsende kender desuden Kolding set fra Jernbanen. Efter ret kedelige, jævne, men frugtbare Omgivelser om Fredericia fængsles hans Blik først ved Tavlov Kirke paa dens høje Bakke, ved Synet af hvilken vi kan mindes den bekendte Slægt, som er udgaaet herfra, af hvilken et Medlem har dannet Thaulow-Museet i Kiel, medens den berømteste Mand i Slægten, man kan godt sige verdenskendt, er den norske Maler af dette Navn. Men paa den anden Side Tavlov skal man passe paa; se til venstre og se til højre! Til højre i skraat Perspektiv den lange, smukke Elbodalen med Eng- og Mosebunden, med Smaalunde nedad Bakkensiderne; til venstre deri-

Dalby Mølle ved Kolding.

mod Udsigten over Gudsøvig, som vi siden skal faa smukkere, ikke set fra Kupeen. En Ting lærer vi allerede her, Gudsøvig og Elbodalen i Forening danner et Pas, som vi baa-
de i 1848—49 og i 1864 brugte som Forsvarslinie. En enkelt Krigergrav ved Landevejen minder derom. Det svinder igen, det skønne Syn, hurtigt, men efter en ny Kørsel uden Udsigt aabner sig hinsides en Skov ved Strandhuse den friske Kolding Fjord, langs med hvilken saa Banen gaar med talrige tætliggende Villaer nær Stranden, med hvide Sejl fra Koldings store Lystjagtflaade ude paa Vandet, indtil Toget skærer ind gennem selve den livlige By. Standser man ikke i Byen og slaar sig ned der, fører Toget en videre med Fabrikker og Baghuse til Siderne, nu borte fra Vandet, men op gennem Koldingdalen langs den springske lille Aa med dens Engvandinger og Fiskedamme, snart paa den ene og snart paa den anden Side Aaen, idet denne er nødt til at krumme sit Leje meget stærkt, fordi de stejle, delvis skovklædte Bakker, som indrammer Dalen, tvinger Aaen til snart at løbe hid, snart did, indtil til sidst Landet udjævnes. Man ligesom aander friere; Synet er ikke længere begrænset af Bakkerne, man skuer omkring over store Flader

Helligvandskilden i Marielund ved Kolding.

til fjerne, roligt rundede Bakkeøer. Vi er i Vestjylland, selv om der aldrig har været Hede her, eller den forlængst er fjernet. Vi har ikke Lov til at begive os derud.

Vi standser imidlertid i Kolding. Med Byen som Udgangspunkt vil vi sondere Egnen til forskellige Sider. Lige straks, uden for Banegaarden, møder vi noget, som ikke tiltaler os. Det er Statuen af den store Folkefører fra 70'erne og 80'erne Chr. Berg. Al Respekt for den Pietetsfølelse, som mindes, at det var Kolding, der først ved at sætte ham ind i Rigsdagen lagde Grunden til den Stilling, han siden kom til at indtage. Men Statuen selv, der giver ham som Taler, ivrigt gestikulerende, er temmelig slem. Hvorfor skal bekendte Mænd altid i Mindesmærker fremstilles i hel Figur, det klæder dem ikke altid. Vi haaber, at Haderslev maa blive fri for at se sin ældste Folkefører, Hiort Lorenzen, paa lignende Maade opstillet paa et af Byens Torve.

Bergs Statue er ogsaa Udtryk for en stærk Lokalpatriotisme, der har givet sig smukke Udslag i Interesse for Byens Fortid. To Mænd, der er døde for ikke længe siden, vil vi nævne; Tandlæge Friis, hvis Energi har gjort Kolding Museum til et af de betydeligste i Provinsen baade i Om-

Koldinghus.

fang og i Værdi, som har samlet, ordnet og ledet det og ogsaa dannet sig Arvtagere af lignende Nidkærlighed. Museet blev hans Livsgerning, som det med Rette staar paa Sokkelen af hans Buste i selve Museet. Og Slesvigeren Peter Eliassen, der med lige saa utrættelig Energi og med en sjælden Sporsans har behandlet Emner fra Byens og Egnens Historie og i et anseligt Værk har givet Byens Historie som Helhed. Byhistorie kan skrives paa forskellig Maade; han har haft

sin egen, og Resultatet er blevet en af de bedste Købstadsbeskrivelser vi ejer.

Denne Byens Historie har forskellige Faser. Selve Navnet Kolding er som alle Navne paa -ing ældgammelt, men vi hører først om By og Borg ved 1248 under Broderkrigene mellem Erik Plovpenning og Abel; Borgen blev det faste Støttepunkt for Kongens Magt i Nørrejylland og en Advarsel for de slesvigske Hertuger og holstenske Grever; „en Port og Nøgle for Riget“, som det hed i gamle Dage. 1320 var da ogsaa Rigets Stormænd enige i, at det ikke som næsten alle Kongens Slotte i Nørrejylland burde nedbrydes. Paa Slottet og paa Tolden, som her skulde svares af alle de Øksne, der fra det østlige Nørrejylland og fra Fyn dreves sønder ud, beror Stedets Betydning i Middelalderen og i Renæssancetiden. Samtiden imponeredes af dette „Sølvbjærg“, Kongen fik til Indtægt fra Aar til Aar. Kongerne, som Christian III., Frederik II., Christian IV. opholdt sig ofte her. Den førstnævnte døde her Nytaarsdag

1559: „Lad Aaren kun slaa, som den vil, det veed vi, at Guds Naade slaar aldrig fejl.“ „Kong Frederik sidder paa Koldinghus, med Ridderne og Svende han drikker god Rus.“ Christian IV. byggede Slottet om; han rejste Kæmpetaarnet, og han indrettede Slotskapellet, i Stil og Pragt i Lighed med Frederiksborg Slotskirke, hvad man endnu kan se sig til ud fra de sparsomme Rester. Til det virkelige Hofliv i denne Tid kommer Sagnet: Historien om Jørgen Rosenkrantz's Datter, hvem Faderen lod danse ihjel, Emnet for Drachmanns smukke Melodrama. Hvem der virkelig har været mishandlet her, var Skipper Klement, der ifølge en Besøgende, der forud havde iagttaget ham i Flensborg, saa ud som en fangen Ulv i Bur. Her tilbragte Christian IV. sin glade Ungdom, og herfra spandt hans Moder, Dronning Sofie, Intriger med Hans Blome paa Haderslevhus.

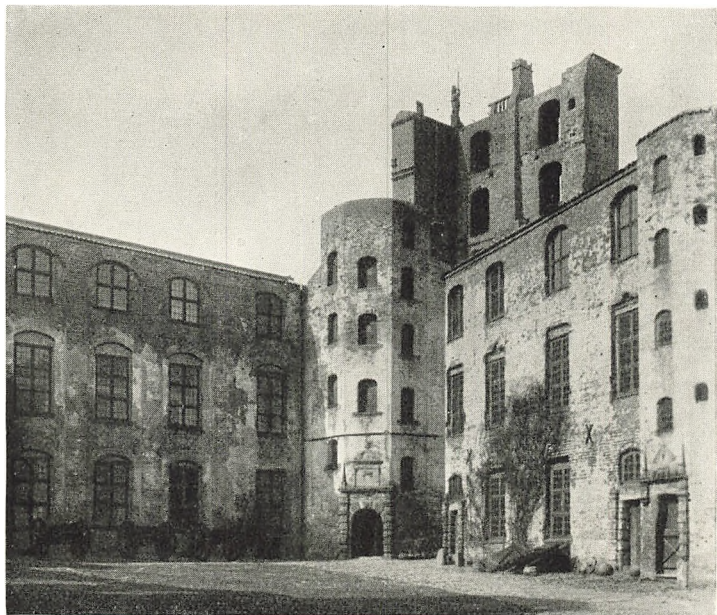
Koldinghus Slotshave.

Med Enevældens Indførelse ophørte Kongerne til Stadighed at færdes rundt i Landet; kun overordentlige Lejligheder fik dem til at slaa sig ned her. Her fattede Frederik IV., medens Pesten i 1711 rasede i København, Elskov til Anna Sofie Reventlow. Og den sølle, sindssyge Kristian VII. opholdt sig her en Maanedstid i 1807, medens Engelskmændene laa for København; var dog forlængst fjernet herfra, dengang Bernadotte som fransk Marechal havde sit Hovedkvarter her i Marts 1808, men efter Slottets Brand maatte flytte til Hindsgavl. Efter længe at have været vanrøgtet begyndte man at holde Koldinghus vedlige, ja, Skridt for Skridt, eller

bedre Rum for Rum har man taget fat paa at forny det, efterhaanden som det Museum, der fik Husly her, blev udvidet. Maalbevidst har man skabt en af vore interessanteste Provinssamlinger. Vi føres tilbage til omtrent den ældste Bosættelse i Danmark gennem det interessante Fund fra den tidligste Stenalder, som er taget op lige uden for Kolding Havn; Redskaber af Flint, Hjortetak og Ben, Lerkar, Dyreknokler, blandt andet af Elg, Ren, Urokse, Bjørn, Ulv, Los, Vildsvin, Bæver; ogsaa Hjerneskal og Knokler af Mennesker. Mange Ting af tidligere ukendte Former. Om en langt mere kultiveret Tid minder Kopien af Straarupguldringen med Kvindenavnet i de ældste Runer: „Lethro.“ Men vi kan ikke her gennemgaa alt det betydelige eller minderige i Samlingen. Lad os bare nævne det sidste Flag, som blev nedtaget fra Dannevirke 1864, og det Flag, der vejede over den internationale Kommission i Flensborg 1920.

Koldinghus behersker Bybilledet, men nogen meget male-
risk Ruin kan det ikke siges at være: arkitektonisk fornemt
virkende og derved fangende Øjet er derimod Slottets Ud-
bygninger: Staldgaarden. Deres enkle Stil passer maaske
bedst den senere Tids æstetiske Ønsker, som iøvrigt her i
Byen er realiserede i det nylig restaurerede Raadhus, i det
meget anselige, men til en Side liggende Tinghus og i den
nye hvide Kirke paa Sønderbro; det er det enkle, man søger,
saa lidt udsmykket som muligt. Renæssancetidens Smag, som
undertiden ikke skyr det overlæssede, kan man finde i den
gamle Kirkes Indre og i enkelte Huse fra det 16. Aarhundre-
de, af hvilke den Borchske Gaard paa Torvet sikkert har
den rigest udsmykkede Bindingsværksgavl i Landet.

En Digter er født i Byen, Carl Ploug. Selv om en stor Del
af hans Poesi nu forekommer en som Retorik, er der udøde-
lige Digte, og det har ganske sikkert gjort noget til hans na-
tionale Holdning, at han hørte hjemme her i en „Grænseby“
med Modsætningen „Kongeriget“ — „Hertugdømmet“ og dog
med Kendskabet til, at Landet mange Mil sydpaa var dansk.
I denne Sammenhæng kan man ikke lade være at gøre op-
mærksom paa, at her i Kolding bosatte sig den naive, ofte
smagløse, elskelige, rørende Morten Eskesen, der gennem et
langt Liv stadig paa sin Fod vandrede det danske Sønder-

Koldinghus.

jylland rundt og bogstavelig talt sang Danskheden ind i Folk dernede. En anden Folkevækker, den fødte Fynbo Peter Larsen Skræppenborg slog sig ned i Dons her uden for Kolding. Ogsaa han drog Landet rundt, men til Vogns, og har haft stor Betydning for Vækkelsen i grundtvigsk Retning. Han kunde slaa ud med Haanden, rundhaandet som en Storbonde bør være. I 1864 var det, han her paa Kolding Torv djærvt talte Kristian IX. til og krævede af ham, at han skulde omgive sig med danske Mænd. Af mere realistisk Karakter kan man sige en tredje Art af grundtvigsk Vækkelse har været, som ogsaa er udgaet fra Kolding. Her grundede Konrad Jørgensen 1876 Højskolebladet, som den Dag i Dag spredes herfra. Et Verdensry paa helt praktisk Grundlag fik den i Nordslesvig fødte, men i Kolding bosatte Dyr læge J. J. Schmidt ved sine Undersøgelser over Koens Mælkefeber.

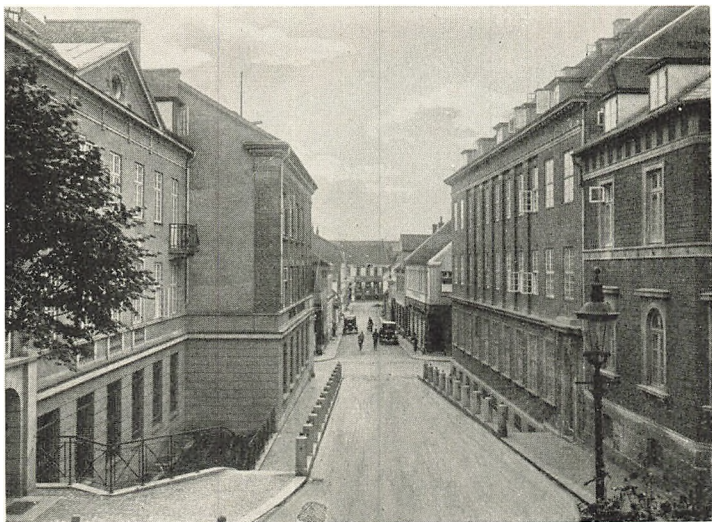
Baade Peter Larsen Dons og Konrad Jørgensen var i deres daglige Gerning meget praktiske Folk, og vi maa her i

Jernbanegade, Kolding.

Kolding heller ikke forbigaa Byens Driftighed. Hvor gjorde den før 1914 et livligt Indtryk, naar man kom fra Haderslev, der stod i Stampe i den tyske Tid. Hvor var dens Gader fyldte, hvor var der Færdsel paa dens Banegaard og Travlhed i dens Havn. Preusserne bidrog for Resten selv til denne Opblomstring i dens Næringsliv, fordi de i 1864 lagde Grænsen saa langt mod Syd, at de 8 rige Sogne Syd for Kolding Fjord, der hidtil havde haft Haderslev til Købstad, nu søgte Kolding. Efter 1920 gaar imidlertid ogsaa Haderslev frem, og Koldings Opland blev ikke forøget ved den sidste Grænse-dragen.

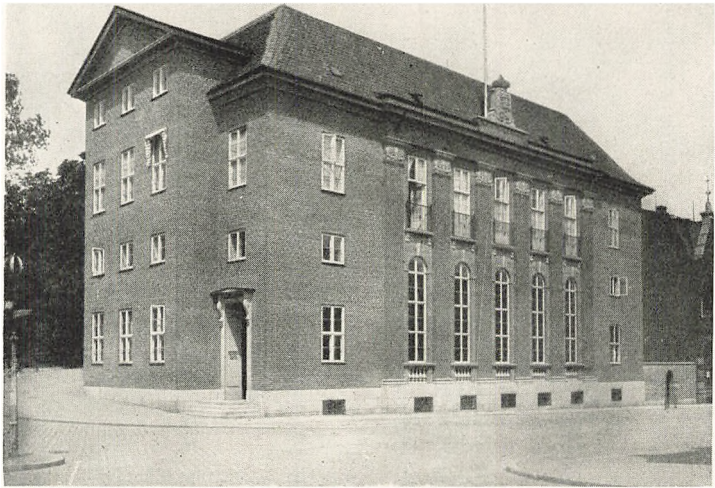
Slottet med Staldgaarden ligger ret højt paa en Bakke mellem Slotsø og By. Denne Slotsø betyder meget i de ikke faa Udsigter, der aabner sig fra de Bakker, som i Nord og Syd indeslutter Byen. Den spiller samme Rolle som Inderfjorden ved Hobro eller som Dammen ved Haderslev; Byen kommer til at ligge som mellem to Vande — Sø og Fjord. Den videste Udsigt har man nok fra Vandtaarnet, 244 Fod over Havet, hvorfra man ser tværs over Jylland til Ribe Domkirke i Vest, 48 km borte, og under en stor Vinkel

Slotsgade, Kolding.

til Bogense med Æbelø og Assens Sukkerfabrik. En Sø af en anden Beskaffenhed findes i Koldingfolkenes nærmeste Udflugtssted Marielund; den første af de skovindfattede Mølledamme, vi Gang paa Gang træffer paa Vandrigen gennem Slesvig, og hvortil man allerede har en Parallel lige paa den anden Side Fjorden ved Dalby Mølle.

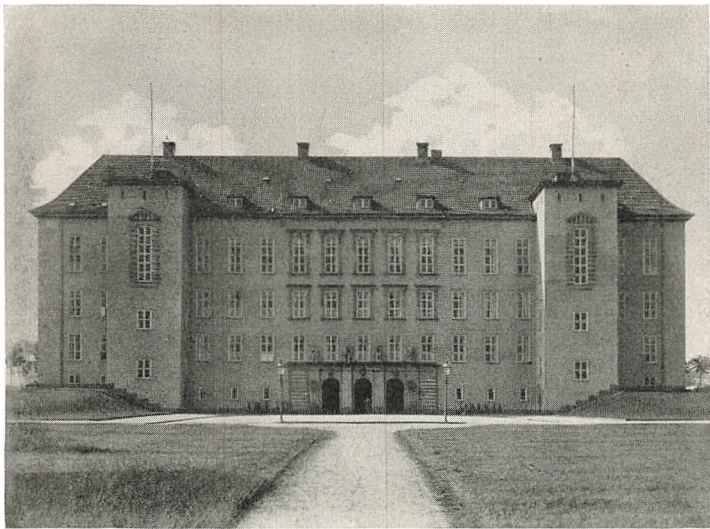
Vandrer vi videre ud forbi Marielund ad Fredericiavejen, gaar det Bakke op og Bakke ned, idet Vejen Gang paa Gang skærer Engdrag med Bækkeløb og stejle Sider. Men det bliver kønnere og kønnere, og kommer vi ad denne Vej til Gudsøs Omgivelser, overtræffes langt det, som vi saa fra Jærnbanen. Maaske er der skønnest ind under Aften, naar Solen fra Vest belyser Vandfladerne. Det er vist et af de Landskaber, der stemmer mest, fordi det i saa udpræget Grad er dansk, d. v. s. ødansk. Kolding Fjord hører uløselig sammen med Fænø og Bæltet og danner en Enhed med de fynske Kyster i Baggrunden. Det er skovklædte Odder, det er skovklædte Øer, det er nøgne Smaaholme, vi ser langt ud. Bagude troner Tavlov Kirke, nede ved Stranden herfra skjult ligger Voldstedet af Kongsgaarden Høneborg. Mer end en Fjerdingvej, mens vi vandrer paa Vejen, forskydes Linjer-

Nationalbankens Filial, Kolding.

ne, og stadig nye Skønheder dukker frem. Det er blidt, og det er samtidigt stort; jeg ved af Erfaring, at ogsaa vore nordiske Frænder, Nordmænd og Svenskere, naar de har Følge med en, fyldes med Beundring og slaar fast, at dette Landskab er dansk i inderligste Forstand. Landevejen er en af de mest befærdede i Danmark; Biler farer stadig forbi, men man kan dog heldigvis ogsaa faa Ensomhed og beholde det skønne. Gaa til højre i Nørre-Bjært By og ud mod Drejens Odde, hvor man til den ene Side gennem stejle Kløfter kan komme ned til Fjorden; paa den anden over den udtørrede Eltangvig kan man naa over til Skoven paa Hovens Odde og tilbage til Landevejen. Men ved at gaa lige ud kommer man til den stejle Klint ved Elvighøj, hvorfra Udsigten aabner sig over Fjorden langt friere end langs Inderløbet, over til Fænø og Hindsgavlodden i Fyn. Paa denne Tur er man omtrent ene med Kvæget og en enlig Pløjemand som i fordums Dage, og her ved Elvighoved støder man som inderst i Koldingfjord paa en Skaldyng, en Køkkenmødding. Stenalderens Folk har haft det baade frit og lunt her.

Op ad Kolding Aadal savner vi ganske vist Vandet, skønt den viltre Aa gør, hvad den kan for at forsone os med Sav-

Domhuset, Kolding.

net. Og de store Flokke af rødt Kvæg ud over Engene bidrager yderligere til det livlige Skue. Fra Bakkerne paa begge Sider af Aaen er der Udsigt paa Udsigt, hvor er de skønnest? Jeg véd ikke — fra Seest søndenfor eller paa Vejen ud til Harte norden for Aaen. Ja, der er jo Hylkedalen der helt bag omme ved et Sideløb til Aaen; det er dog det kønneste. Men skal vi iøvrigt karakterisere Koldingegnen Nord og Syd for Aa og Fjord, er det nærmest som en Højflade; den hører til de mange Egne i Danmark, som maaske bliver lidt for trælse for Fodvandrere, men netop som Fodvandrer overraskes man mest, naar man saa pludselig ser Vejen krydset af et Dalstrøg, som man kan følge langt ud til Siderne. Paa Vejen ud til Egtved, som er vort Endepunkt i Nordvest, kommer vi fra den ene Dal til den anden, ogsaa her med Vandmøller. Ud til Siderne er der anelige Skove, men ellers maa Egnen karakteriseres som det aabne Storbondeland med de vidtstrakte Marker. Som Følge af den gode Udskiftning ligger Gaardene gennemgaaende i deres Marker. Om tidligere Adelsgaarde vidner alene i Øster Starup Sogn seks Voldsteder, i Stenderup syd for Fjorden fire. Saadan kommer vi ud til den anelige By Egtved, der er Endepunktet for Banen. end-

Raadhuset i Kolding. J. INGEMANN FOT.

nu i ret frugtbart Land, men fortsætter vi Vejen vesterud, er vi straks i den magre Vesteregn, og hvilket Vestland — de pragtfuldste Lyngbanker, den sydligste Del af den berømte Randbølhede. Men ak, vi tvinges tilbage.

Ganske anderledes jævn er Overgangen, naar man bevæger sig ud ad Ribe Landevej, men Østlandet siger her Farvel i Lejrskov Sogn med en af de pragtfuldste Samlinger af Kæmpehøje i vort Land; en 35 til 40 gen-

nemgaaende anselige, „en hel Kirkegaard“. Baade ved Egtved og sydvest for Lejrskov i Vamdrup Sogn er der gjort de mærkeligste Gravfund fra Bronzealderen, hvor Ligene har været nedlagte i Egetræskister, og som Følge deraf er Klæder og andet Tilbehør godt bevaret. Egtvedkvinden er ligefrem berømt.

Fra Middelalderen har vi omkring Kolding nogle af vore bedste romanske Kvaderstenskirkker; der er Egtved, vi lige nævnede, med den mærkelige romanske Ligsten; der er Lejrskov med en ualmindelig god Døbefont; der er et Tympanon i Skanderup med Kristus og to Apostle; Anst Kirke hører til de fornemste, direkte paavirket fra Ribe Domkirke; paa en Ligsten er et Ægtepar fremstillet meget smukt staaende Side om Side, Haand i Haand. Viv Kirke har haft et romansk Taarn; men interessantest ved sine Relieffer er dog Kirken i Øster Starup. St. Mikael, der fælder Dragen, er efter mit Skøn den bedste Granitskulptur, vi har fra Middelalderen.

De store Skove, vi har set fra Fjordens Nordside over

Gudsøvig, er Stenderupskovene, der skyder ud i Løverodde, det gamle Slesvigs nordligste Punkt, det Sted, hvor Slesvig nærmer sig paa engang mest baade til Fyn og til Nørrejylland. Skovene staar paa meget frugtbar Jord, og de har en frodig Vækst ikke blot af Bøg, men ogsaa af Eg, Ask, Løn og Avnbøg; som overalt i Øst-slesvigs Skove er Kristtjørn almindelig. Fra Stenderupskovene er Vejen selv for en Fodgænger, ikke saa lang op til Skamlingsbanken.

Minderelief om Kampene i og ved Kolding April 1849.

Det er alvorlig Tale, der føres paa Skamlingsbanken, her, hvor man ser ud over tre danske Landsdele, Nørre- og Sønderjylland og Fyn. Vigtigheden af at have Forbindelsen sikret imellem dem har tidlig været erkendt. Derfor byggedes allerede i Valdemarernes Dage Koldinghus, og Hindsgavl paa den vestligste fynske Odde blev en Kongeborg, som Høneborg skraas over for. Christian IV. tænkte paa at lægge den Rigets Centralfæstning ved Hovensodde, som hans Søn Frederik III. virkelig tilvejebragte i Fredericia. Ogsaa Rigets Fjender har tidlig forstaaet, at her var en Livsaare for Danmark at faa overskaaret. Her laa i Ufredsaarene efter Erik Glippings Drab 1286 baade Kongemorderne og deres Hjælpere, Nordmændene med deres Flaader. I Hejels, ved Bakkens Fod, havde Karl Gustav i Efteraaret 1657 sit Hovedkvarter. Fra Skamlingsbankens Top har han da sikkert spejdet over til det Fyn, fra hvilket det smalle Vand skilte ham i Trods mod hans mægtige Vilje, og i Vinterens Hjerte, da Isen bandt Landene sammen saa inderligt, som ellers saare sjældent det

Helligkorsgade 18, opført 1589, Kolding.

strømstærke Farvand tillader det, foretog han Toget over Bælt, maa-ske ikke den største, men den vel eventyrligste Bedrift i Nordens Krigshistorie. Det var en iskold Dag, men med Solskin hen over Isfladerne; den Vej fulgte han selv og hans Rytteri; Fodfolket gik over noget længere Nord paa fra Stenderup Hage. Denne Dag afgjordes Danmarks Skæbne, dets Udstrækning mod Øst.

Fra den klare Vinterdag med skingrende Frost og islagt Bælt

kommer vi til en mørk Vinternat med frie Bølger i aabent Farvand, da det var den bristende Vilje hos en dansk Konge, der ved disse Strande afgjorde hans egen og hans Lands Fremtid. Her løb i Februar 1523 den Færgebaad 20 Gange — sagde senere Søfolkene i Middelfart — frem og tilbage, der bar Christian II. og hans Skæbne. Hver Gang Fartøjet stødte til Kongebroen (eller var det ud for Hingsgavl Slot?), bød han Færgefolkene sejle tilbage til Høneborg; han turde ikke opgive Jylland; men hver Gang det løb under den jyske Vall, krævede han det atter vendt mod Fyn; han turde dog ikke forsvare Jylland. Modstridende Sindsstemninger er ofte næsten samtidigt gaaet gennem denne Konges Hjerne, men aldrig har de vel saa ligetil vist sig i ydre Handling.

Ikke har han dog kunnet tænke sig, under hvor forandrede Forhold han ni Aar senere skulde sejle gennem det samme Bælt. Den Gang var det ikke en Vinternat, men Sommergry endnu ved de lyse Nætters Tid — 9. August 1532 — at han

kom her forbi. Han har sikkert været dansk nok til ret at kunne nyde den ægte danske Skønhed i Landskabet, hvor Kystskovene har staaet ned til Stranden endnu mere ubrudte end i Dag; dobbelt fredeligt var der ovenpaa den Tordenbygge, der lige var gaaet fra Kyst til Kyst; nu især da han gensaa det efter et Vinterophold i det fjeldhaarde Norge med dets sorte Graner mod den hvide Sne. Hans Hu har dog vistnok mindst været rettet mod Naturen, men han har kreset

Borchs Gaard, Kolding.

og kreset om det Spørgsmaal: Bliver jeg igen Konge i dette skønne Land. Da Solen gik ned bag Sønderjyllands Banker, var han Fange paa Sønderborg. Denne Gang førte han ikke Danmarks, men vel sin egen Skæbne med om Bord; hans egen Beslutning havde den Dag intet at sige.

Mens vi er mere levende med i Christian II's mulige Tankegang, da han sejlede frem og tilbage i Bæltet, gennem Johs. V. Jensens pragtfulde Skildring i „Kongens Fald“ end gennem Historien, kan vi komme lige ind paa Livet af to Menneskeskæbner udfra et Brev af Anna Hardenberg, skrevet i Januar 1572, men handlende om en Samtale noget forud, som Frederik II's Svigermoder, Hertuginde Elisabeth af Meklenburg, havde stævnet hende til paa Høneborg. Frederik II vilde ægte Jomfru Anna, men Statsklogskab havde nu tilintgjort dette Forsæt, som han trolig havde holdt ved i mange Aar. Nu skulde han giftes med Prinsesse Sofie. Anna Hardenberg skriver: „Dér jeg kom dér, da sagde hendes Naade mig, at dér Borgmeders Søn (Kongen) drog fra Odense, da

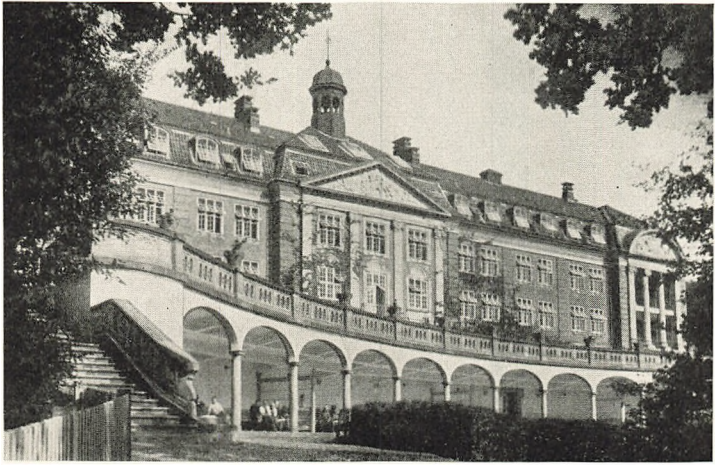
Kristkirken, Kolding.

vaar han ret bedrøvet og sig klaved hardt, hvorleen hans Samvittighed trykte hanom, og sade, at han ikke kunde give sig tilfreds, før han kom mig til Ords, at han kunde høre mine egne Ord, om jeg hade og vilde give den Sag over med en god Vilje. Da havde Hertuginde sagt, at det vilde ikke skikke sig, at han taled med mig selv, men h. N. vilde forskrive og

forhøre min Mening og spurgte mig ad, hvad h. N. skulde sige. Da sagde jeg, at jeg var vel tilfreds, og jeg havde skrevet hanom min Mening til derom, dér vilde jeg lade blive'd ved. Da sagde h. N. mig og, at h. N. havde talet med hanom om min Broder og mig (et Ægteskab med Oluf Mouritsen Krognos), og h. N. saa gærne, at denne gammel Handel gik for sig igen, baade for h. N. vilde mig vel, og for han ikke skulde faa en ond Samvittighed i Fremtiden, for han saa havde forventt min Lykke, med flere Ord.....
...og sagde h. N. mig, hvor meget godt han talte om mig og hvor haardt jeg havde raadt hanom fra i den Handel, og at det havde længe siden været sket, havde jeg ikke været saa møget imod, med mange Ord og møget godt, som h. N. sade mig, som jeg og kendte mine egne Ord."

Brevet taler for sig selv.

En Morgen tidlig ved Foraarsjævndøgn 1808, før Solen stod op i Øst over Bæltet, kunde dens Skær ikke maale sig med det Flammehav, der glødede i Nordvest og fik Huse, Marker, Skove og Vande vidtom til at rødme. Det var den Gang Bernadotte som Marechal førte Befalingen over det fransk-spanske Korps, Napoleon havde sendt ind til Hjælp for os, hvor da Koldinghus gik op i Luer, stukket i Brand ved Uforsigtighed af de kuldske Spanioler, der stoppede

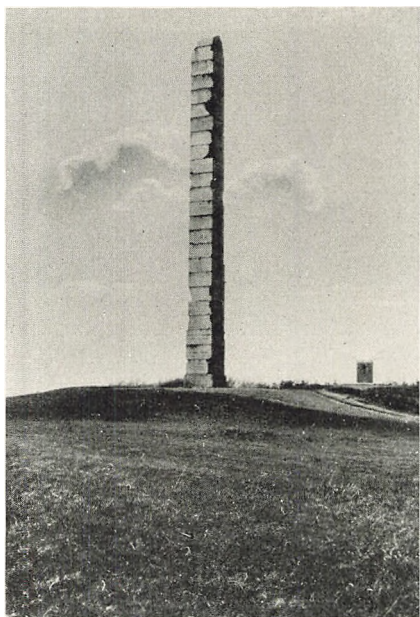
Julmærkesanatoriet ved Kolding Fjord.

K. T.

Kaminen i Vagtstuen fuld af Halm. Inden Solnedgang var Slottet en Ruin. I Napoleonstiden blev Syd og Nord rystet sammen saadan, som vel ingen Sinde før under Verdenskrigen.

Endnu en Dag i disse Egne i Krigens Tid vil vi mindes. Kolding fik sin Slagdag den 23. April 1849. I Byens Gader førtes Kampen frem og tilbage, og vestligere gik vore Tropper over Kolding Aa for igen at maatte vige. Slaget var daarligt ledet fra vor Side, og sammen med Ulykken i Ekernførde Fjord fremkaldte det den triste Stemning i Folket, som først 6. Julis Sejrssol fra Fredericia brød igennem.

Fredeligere, men ikke mindre betydningsfulde Stævner er foregaaet i disse Egne. Derom minder Støtten og andre Monumenter her paa Bakken. Her paa det gamle Sønderjyllands højeste Top med den vide Udsigt over tre Hovedlandskaber stævnedes til det første Folkemøde, som var set i Danmark, siden de gamle Landsting tabte deres Betydning. For Sønderjyllands Vedkommende kan vi sige, siden Nordslesvigs Bønder i Troskab mod deres Konge, Christian II., 1523 jøg Hertugens Tilhænger, Jep Henriksen, bort fra Urnehovedting. Det var i 1843, og i de følgende Aar til 1864 holdtes Møderne. Størst var Mødet i 1844, da 12,000 Mennesker var

Stotten paa Skamlingsbanken. J. INGEMANN FOT.

kommet sammen her. Hvad vil det ikke sige i en Tid, som ikke kendte Jærnbaner, Biler eller Cykler. Til Vogns, til Hest, til Baads, til Fods var de komne fra alle tre Landsdele, ja, fra den fjerne Hovedstad bragte et Dampskib Delta-gere. Og hvorfor kom de sammen? Jo, fordi Sønderjyderne var blevet sig bevidste som danske og ikke vilde regnes for Tyskere, som deres Embedsmænd vilde gøre dem til, og fordi de Danske fra Kongeriget vilde

fortælle dem, at de vilde staa Last og Brast med dem i deres Kamp for Frihed og Ret, for Modersmaal og Folkefølelse. Saa stærke og frie Ord, saa frejdige og forhaabningsfulde, var det længe siden, man havde hørt i Danmark.

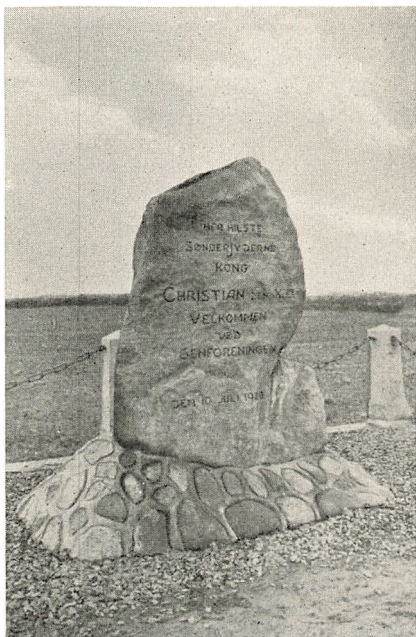
Som et Vers af Grundtvig lyder, der staaer paa en af Mindestøtterne her:

Ordet lød som Tordenbrag,
 rulled' over Skoven,
 ramte og som Tordenslag,
 kasted' Glans paa Voven,
 tændte Baal i Kæmpefavn,
 tændte Skamlingsbakkens Bavn
 med de klare Luer.

Ordene har været lette at forstaa, ti Banken egner sig udmærket til at tale paa. I en lille Sænkning nær Toppen staaer Talerne, og Tilhørerne sidder opad det grønne Hæld, der halvrunder sig naturligt som i en Cirkus.

Her talte Laurids Skau fra Sommersted, første Gang en

Bonde slog til Lyd i en offentlig Forsamling, om Nordslesvigernes Ret til at bruge deres Modersmaal. Her holdt Grundtvig sin berømte Tale, om hvilken han selv har udtalt, at aldrig havde han fundet det lydelige, det fuglevingede Ord saa let, saa flydende, saa kækt, saa forvovent og saa lykkeligt paa sine Læber, mest om hans kære, stadige Tanke, den vordende Folkehøjskole. Han var mægtigt henreven ved her for første Gang at tale under aaben Himmel, med Danebrogvejende, Bø-

• Her hilste Sønderjyderne Kong Christian
Velkommen — — — •

geskoven sjungende og Østersøen bølgende for sine Øjne. Danmarks mest veltalende Politiker, Orla Lehmann, fastslog, at det fælles Fædrelands Ve og Vel, dets Genfødelse eller dets Ydmygelse og Undergang beroede paa den Sag, hvorfor Nordslesvigerne led og kæmpede. Flensborgeren Chr. Poulsen hævdede, at et Folk var kun fortabt, naar det fornægtede sig selv. Digteren Goldschmidt forestillede sig selv: „Jeg er Jøde, hvad vil jeg imellem jer? Aa, jo, det er netop rigtigt, ti Jøderne blev kun forhaanede og trykkede i fremmed Land, men Sønderjyderne i deres eget.“ Det gjorde ham ondt lige ind i Sjælen, da man her forgreb sig paa det danske Sprog.

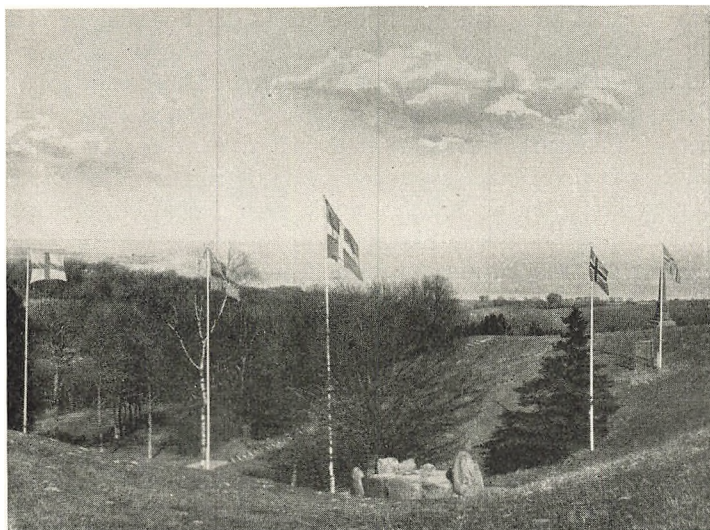
Til Festen 1846 skrev Carl Ploug: „Lifligt fløjte Vælsklands Nattergale“. 1859 lød her første Gang som Folkesang: „Vort Modersmaal er dejligt“.

Til Minde om disse vækkende Møder sattes Støtten kort før Krigen 1864. Men i dette Krigskaar sprængte Preusserne den i Luften, saa den blev rejst med afsprængte Hjørner og

Kanter, da ved Freden Bakken med otte sønderjydske Sogne kom til at ligge Nord for Grænsen. Nu holdes der igen Møder deroppe. Da svenske og norske Højskolelærere 1884 her afslørede en Mindesten for Grundtvig, hed det:

Så den gamla Grundtvig bjuder,
än i dag du hör hans röst,
ständigt från Höjskamling ljuder
hoppets ord för danska bröst;
hoppets ord den sten må ropa,
svensk och norman resa nu.
Engång binder Gud tillhopa
dett, som svärdet skar itu.

Den gamle Bjørnson talte her anden Pinsedag 1906 om „Nordens Fremtid“: „Hvordan skal vi nu komme sammen?“ (efter Norges Brudd med Sverige). „Er det ikke nødvendigt, at vi kommer sammen?“ Jo „for sammen at søge større Alliancer“. „Søg saa til Tyskland ... det kan være rigtigt nok, men dersom man lagde det Spørgsmaal frem til Afstemning, jeg vil ikke sige i Danmark alene, men i Holland, Sverige, Norge, Schweiz, det fik ikke tusind Stemmer i noget af dem. — Skylden er de ufri Institutioner, som Tyskland har ... Politimagten, Bureaukratiet, Militarismen ... skræmmer os ... I de Provinser, som de har erobret fra os, fra Polen, fra Frankrige, mishandler de den nationale Aand, krænker de Samvittighederne, de tramper ned vort Sprog, der er bare een Mening om det. Da jeg nu er Nordmand, vil jeg sige jer, at om I vil vide Nordmændenes Mening om det, er den akkurat den samme som jeres, nemlig, at Tyskerne egentlig haaner os, saa længe dette staar paa“. Dog vil han „en Samling af alle de syd- og nordgermanske Folk ... Jeg vil danne af jer, som sidder her, en Menighed for den Tanke“. — „Hvad har jeg ikke her for en Synskres om mig! Jeg har ofte set, at Synskresen blev randet af Havet, af Bjærge og Høje; men aldrig før har jeg set Tusinder af levende Mennesker rande den“. „Jeg har haft Glæde af den danske Vaar, af dens Frodighed, jeg har haft Vellyst ved at leve nogle Dage i den ... jeg sad og kørte hid og saa paa dette frugtbare Land, der laa som et aabent Ansigt og smilte til Solen. Et Leve for den danske Vaar paa Marken og i Menneskenes Sind.“

Talerstolen paa Skamlingsbanken med de fire nordiske Landes Flag. J. INGEMANN FOT.

De trøstende svenske Ord, som udtaltes 1884, var 36 Aar gamle, da de 1920 blev til Virkelighed, og den danske Konge red over Grænsen fra 1864 ind i det frigjorte Land. De tidligere Grænsestene var da væltede; nogle gærder nu her paa Stedet Mindestenen for Kongeridtet, ellers er de kommet forskellige Steder hen, havnede i Museer eller hos Private. En, der findes i Hejels, ved Bakkens Fod, har faaet til Indskrift:

Her stod jeg over femti Aar
 som Skel mellem Danske i Syd og Nord,
 nu trygt i Danmarks Jord jeg staar
 mellem Skamlingsbanken og Flensborg Fjord.

Glem over Nutiden ikke Vidnesbyrdene om en fjærn Fortid, om end ikke saa fjærn som Bopladsfundenes Tid ved Kolding Havn. Bakkens øverste Del, flere Tønder Land, var indtil Opdyrkningen brolagt med een Fod Jord over; under Broen utallige Lerkar med Ben og Aske.

Saa er der Naturen. Ja, Bakken hæver sig i en Luftlinie af 1700 m 113 m over Havet, en for danske Forhold meget stærk Stigning; og ind mod Land højner den sig paa 800 m

fra 50 m til mer end den dobbelte Højde. I vestlig og sydlig Retning naar inden for Danmark intet Punkt saa højt, i nordlig Retning først Kæmpehøjene ved Jelling (119 m) og Bjærgelide Syd for Horsens (121 m). Mod Øst standses Blikket af Frøbjærg Bavnehøj inde i Fyn (131 m). Udsigten bliver paa den Maade umaadelig vid; til Samsø i Nordøst er der 75 km. Men er den saa smuk, som den altid gøres til? Ja, ned mod Stenderup-Skovene, der skyder sig ud i Nordøst, frem over Mosvig, men til de andre Sider er den for panorama-agtig; Landet, uden Grænse bredt for Bakkens Fod, synes fladt i det uendelige. Undskyld en Kætter. Mægtigst virker Bakken i Grunden paa Afstand: set fra Fænø Møllebakke over Øens Skove, set langt inde fra Fyn, fra Jærnbanen allerede ved Nørre Aaby. Da bliver den til en langstrakt bred Ryg. Men denne Ryg og denne Vig er geologisk nøje knyttet til hinanden.

Det er ikke som ved Fjordenes Dannelse Strømmene under Isen, der har virket, men det er selve Isen, der under sin sidste Fremadskriden har taarnet de mægtige Masser op ved at udhøvle Jordlagene under sig. Den ophøvede Bund er Havet gaaet ind over, de optaarnede Masser er blevet til den imponerende Bakke med en Israndslinie. Saadanne Dannelser er ret almindelige i vort Land; som Eksempler kan nævnes Forholdene paa Mols og i Nordvestsjælland med stadig Vige (eller Indsøer) i Forbindelse med svære Bakkedrag foran.

Vi skal nu over Grænsen fra 1864. Landevejen fra Kolding til Haderslev gaar lige som en Snor og ogsaa aldeles jævnt gennem Bundmoræneland, naar man først er kommet op over Kolding Aadals Bakkebegrænsning. Med Undtagelse af Vonsild ligger Landsbyer og Kirker ud til Siderne; det hænger sammen med, at den brede Chaussee er saa ung, de gamle Landeveje, der forbandt Købstæderne, slingrede anderledes gennem den ene Landsby efter den anden; Spor af den tidligere Vej mellem Kolding og Haderslev er somme Steder lette at iagttage. Kirkerne er iøvrigt heller ikke gennemgaaende værd at glæde sig ved. Vonsild Kirke er fra 1824—25 og skyldes ingen ringere end C. F. Hansen, men han har gjort sig det ret let og skematisk ved denne og andre Efterligninger af Frue Kirke i København. Selvstændig Fantasi

Storegade i Christiansfeld.

Kirkepladsen i Christiansfeldt.

synes der ikke at være meget af, men Tegnebrættet spores. Den nye Kirke i Kolding, som vi kom forbi paa Vejen sydpaa, forekommer anderledes gennemtænkt; man har Lov til en Sammenligning, fordi Karakteren er den samme, en noget nøgtern, men rolig og behagelig Klassicisme. Flere Middelalders Kirker, gennem hvis Sogne Vejen skærer, Dalby, Vejstrup, Tyrstrup og længere vestpaa Ødis og Sommersted, er skaanselsløst blevet revet ned i 40-erne og 50-erne i forrige Aarhundrede og afløste af Bygninger i en, hvad skal jeg sige, pseudo-romansk-gotisk Stil, i Virkeligheden karakterløse. Vi Danske har ellers Landet over ret pietetsfuldt (eller af Spar-sommelighedsgrunde) holdt Haand over de romanske Kirker fra 12.—13. Aarhundrede, men Haderslev Provstis fælles Kirkekasse var for 80 Aar siden for rig, og det var fristende at anvende dens Midler til Nybygninger. Bygningsinspektøren i Slesvig, Winstrup, indlod sig derpaa. Gør man fra den slagne Landevej nogle Afstikkere til Øst og Vest, har man dog gode gamle Kvaderstenskirker i Taps og Aller med Apsis, Søjleportaler og fine Sokler, og i Fjelstrup en Teglstenskirke, der ved Lisener og Rundbuefrise viser Slægtskab med Tufstenskirkerne om Ribe og derigennem med Domkir-

Bedehuset i Christiansfeld.

ken i denne Stad; det samme gælder Søjlekapitælerne i Aller. I Kirkegaardsdiget om Tyrstrup Kirke er der næsten som Udfordring til at sammenligne med den moderne Kirke opstillet en af de gamle Søjleportaler, lige ud til Landevejen.

Midtvejs mellem de to Byer ligger saa den ogsaa arkitektonisk mærkelige lille Flække Christiansfeld med Landevejen som Hovedgade og Tværgaderne vinkelret ud fra den, som Armene paa Kristi Kors. Ude og inde har de gamle Bygninger fra Tiden efter 1773 et eget ensartet Præg, der maaske bedst kan karakteriseres som kysk. Gule Mursten udvendigt, hvidtede Sale og Gange indvendigt, hvide Gardiner, hvide Bænke i det fælles Bedehus, i Brødre-, Søstre- og Enkehusene; en Nøgternhed, der dog er stilfuld; Pietisme og Louis XVI sammensmeltet; den fra Frankrig kommende Kunstretning og den i Tyskland hjemmehørende Hernhutisme havde Berøringspunkter i Trangen til det lige, det rene. Allermest, her ærefrygtindgydende, gribes man af Stemningen paa Kirkegaarden, „Gudsvangen“. Allerede Lindealleen, der fører op til den, indleder den højtidelige Følelse. Ligstenene ligger i lange Rader paa den bare Jord, men i de dybe Lindeskygger, Søstrenes mod Øst, Brødrenes mod Vest, Ægtefolk saaledes

Kirkegaarden — "Gudsvangen" — i Christiansfeld.

skilte fra hinanden, ti i det andet Liv tages der ikke til Ægte. Aldrig sløjfes nogen Grav; de ældre Gravstene gaar efterhaanden i eet med Mulden, saa man faar Indtrykket af Tilintetgørelsen, men Indskrifterne vender mod Solens Opgang, Opstandelsens Symbol. Ogsaa paa Kirkegaarden symboliserer Anlægget Kristi Kors.

Nærmere kan man ikke her gaa ind paa Hernhutternes Liv og Regler. „Et Kærlighedssamfund uden særlig stærke Baand paa Læren, men med stor Vægt paa Inderligheden, stadig under Henvisning til Forsoningen ved Kristi Død. Levende Kristendom skulde præge hele det borgerlige Liv og samtidig stor Disciplin og streng Kirketugt“. De kom herind fra Tyskland og er stadig blevet fornyede ved indvandrede derfra, og de har foruden paa det religiøse Omraade øvet nogen Indflydelse i Nordslesvig i fortyskende Retning. Præsten Høy hævder dog, at Grundlæggelsen ganske overvejende var danske Menneskers Arbejde, og at ogsaa siden Værdierne overvejende er skabte af Danske; nu er ialtfald den tyske Paa-virkning ophørt. „Hver Sjæl underordne sig de foresatte Øvrigheder“. Helt til Norge og Sverige havde de dragende

Kraft. Fru Collett er blevet opdraget her: „Jeg tænker endnu med Stolthed paa, at jeg blev valgt til at afskrive Christiansfeldernes Lykønsknings skrift i Anledning af en fyrstelig Formæling, og at Frederik VI's højstegne landsfaderlige Øjne har hvilet derpaa.“ Ligesaa Greve Nils Snoilsky; her grundedes hans dystert farvede Religiositet, som ogsaa virkede ind paa Sønnen, den store Lyrikers Opdragelse, men lidet harmonerede med dennes Lynne. Madam Torvestad i Kiellands „Skipper Worse“ havde faaet

Unge Piger i Brødre menighedens Festrugt.

sin Mand i Christiansfeld gennem Lodkastning ved at slaa op i Biblen. Først 1889 ophørte i Brødre menighederne denne Maade at forespørge sig hos Gud. 1891 nedlagdes Kostskolerne.

En Tid var Christiansfeld ved at konkurrere med Kolding og Haderslev paa industrielt og Handelsomraade. Men nu er den tidligere betydelige Fællesindustri (Slakteri, Sæbesyderi, Bryggeri, Gartneri, Stivelsefabrik, Savskæreri, Tobaksfabrik, Pottemageri, fint Haandarbejde) ophørt. Kun Honningkagerne bages endnu. Til selve Menigheden har aldrig hørt mere end c. 650 Medlemmer, 1922 var der 283.

I skrigende Modsætning til Byens Præg staar Banegaarden i værste preussiske Stil. I Stedet for Ro er der Uro, i Stedet for Retlinethed er der Krimskrams. Vi mødte den allerede lige inden for Grænsen fra 1864 i de tidligere tyske Toldbygninger; vi faar den mange Gange paa vor Færd ned gennem

H. T. ENERET

Graveshøvel ved Lillebælt.

Landet; men behøver kun een Gang for alle at paatale det; Tilfældene frembyder sig selv for Turisten. Har vi nævnt den danske uheldige Arkitekt fra 50-erne, Winstrup, er det næsten vor Pligt at angive den preussiske Bygningsraad Jablonski i Haderslev, der desværre gennem en Række Aar fik Lov til heroppe at vansire By og Land. — I de sidste Aar har Bygmester Andersen i Christiansfeld genoptaget Byens gamle Stil.

Ind mod Haderslev begynder Landet at bølge, Vesterskoven gaar lige ud til Landevejen, man forberedes ligesom paa den Skønhed, der brat aabner sig, naar man faar Udsynet ned i Daldybden, hvor den rødtegede By ligger mellem den smalle Fjord og Indsøen Haderslev Dam, som igen indrammes af lange, brede Bakkelinier; man har Følelsen af noget stort, selvsikkert. Hinsides Byen, paa den modsatte Bakkeskraaning, fortsættes vor Landevej sønderpaa; vi slaar senere ind paa den igen.

En kønnere Maade at komme til Haderslev paa er dog visst ved at sejle op ad Fjorden. Som de andre jyske Vande af Fjordkarakter er ogsaa denne med dens Fortsættelse Dammen dannet af Istidsfloder, der har skullet presse sig op under Isen for at skaffe sig Udløb vesterpaa. Tilsammen har Fjord og Dam en Længde af en 18 km. Fjorden snor sig mellem frugtbare Marker med levende Hegn, som allerede delvis fandtes Nord for Kolding, og Bøgeskove glider fra Bakkehældene helt ned til Vandspejlet. Hvor Skoven slipper paa den ene Side, tager den fat paa den anden, og somme

Steder sejler man mellem Skov paa begge Bredder. Fjorden gaar i Krumninger, og for hver ny saadan viser den nye Skønheder. Den er den blideste af de østjydske Fjorde, og den ligner helt igennem mere en Flod end en Datter af det salte Hav. Hvide Kirker ses oppe i Landet, og et Sted ligger en hvid Kirke, spirprydet, ganske ensomt nede ved Vandets Sivkrans, kun med sin Præstegaard ved Siden. Vi vender snart tilbage til den.

Starup Kirke ved Haderslev Fjord. H. T. ENERET

De sidste 5—6 km har man Udsigt til Haderslev, skønt Sejladsen endnu besværes ved, at man skal sejle uden om fremskydende, lave Engører. Op over Byen paa Byholmens højeste Del, denne Holm, der skiller Fjord fra Dam, knejser Frue Kirkes svære, røde Murmasse; paa begge Sider af den sænker Husene sig for igen at ride op ad Højder, der gaar parallelt med Vandene. Kirkens gode „Klump“ fremhæves af Vandtaarnets Slankhed, men den beherskes bag ude af Bøghoved, en sjælden smuk rundet Kuppel, der synes mægtigere end den er, fordi den ganske for sig selv rager op over Dammen, og fordi den er tilvokset med unge Bøge. Dammen afløses i Vest af frodig Eng, som atter til Baggrund har en langstrakt Skovlinje. — Desværre, som saa ofte andre Steder, er nogle grimme Forstadshuse ved at tage Synet bort fra Haderslev, naar man kommer til Byen fra Fjordsiden.

Før vi begiver os paa Vandring inde i Haderslev By, lad os dog over Starup Hede søndenfor Fjorden, et mærkeligt ufrugtbart, ja næsten vildt Jordsmon midt i Østslesvigs Frugtbarhed, begive os ud til Starup Kirke, den vi før lagde Mærke

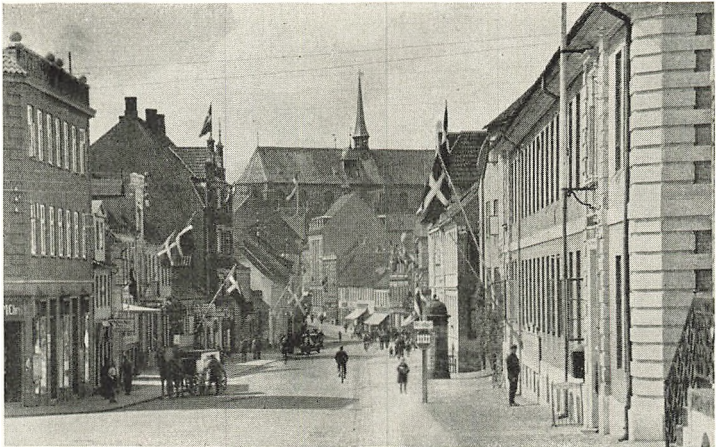

Gammelting i Haderslev.

H. T. ENERET

til nede ved Stranden, liggende ganske ensomt. Hvorfor ligger den saa afsides, fjærnet fra sine Byer? Vistnok fordi man i ældgammel Tid, da Landet endnu ikke var saa kirkefyldt, ogsaa Nordenfjords fra har sognet til den. Den er nemlig selv ældgammel, fra Svend Estridsøns Tid eller saa, ældre endnu end de Kvaderstens Kirker, vi gæstede paa Vejen fra Kolding, og ældre end den Kvaderstensbygning, der er Sognekirke for Gml. Haderslev.

Allerede Kirkens Raaemne er mærkeligt; den er den eneste sønderjydske Kirke, der er bygget af Fraadsten, Kildekalk, der med Vandet er sivet op af Jorden og overligt i denne har bredt sig i Lag. Ovre i Fyn, ikke langt fra Bæltet, har vi samme Materiale i Kærum Kirke, og højere oppe paa Jyllands Østkyst er der ikke saa faa af dem, saaledes Kirken i Jelling ved det gamle Kongesæde. At vor Kirke har skullet være Midtpunkt i et mere udstrakt Sogn, kan ogsaa sluttes af dens Størrelse. Den er Sønderjyllands eneste Landsbykirke med oprindeligt tre Skibe. Da Sognet blev indskrænket, allerede i romansk Tid, brød man Sideskibene ned. Nu er de atter rejste paa de gamle Fundamenter; fra Hovedskibet skilles de ved ret plumpe firkantede eller cylinderformede Piller, der bærer mellem sig svære uleddede Rundbuer. Over disse Arkader giver rundbuede Vinduer Lys ind i Hovedskibet. Som ogsaa

Norregade i Haderslev.

H. T. KNERET

de senere Kvaderstenskirker har Kirken fladt Loft, kun Halvkuppelhvælv i Apsis. Nogle Forhold peger paa, at Bygningen er fra en Tid, da endnu Danmarks Forbindelse med England selv efter Vikingtiden var levende.

Naar vi er komne tilbage til Haderslev, vil vi først netop for Modsætningens Skyld vende os til den røde Murstenskirke Vor Frue, der knejser paa sin Bakke, mens Starup Kirke ligger ydmygt lavt. Og Kirken selv har en hel anden Rejsning, hvad der gør den mægtigt dominerende. Her skal ikke dens Bygningshistorie gennemgaas, men vi fremhæver kun, at i den har vi som Helhed nu en af Danmarks mest udprægede gotiske Kirker; denne Stils Stræben mod det høje, indvendig ydermere understreget ved dens forholdsvis ringe Længde og ved Hovedskibets Smalhed. Koret er mest typisk; dets Hvælvinger er de eneste i Danmark, som udvendigt støttes af Stræbebuer, og særlig indvendigt virker saare dristigt de 12 m høje smalle Korvinduer med kun ganske smal Mur imellem. Mindes bør de nordiske Parlamentarikeres Besøg her 1926, da alle fem nordiske Folks Rigsdagsmænd samledes i fælles Salmesang, og den svenske Ærkebisp Sønderbloms Prædiken i Sommeren 1928: „Det er mig en stor Glæde at komme herved til jer i Haderslev og Sønderjylland ... Jeg bøjer mig i Ærefrygt for det Folk, som har staaet ved Korsets Fod paa

Norregade i Haderslev. — Hoppners Hotel til højre.

H. T. ENERET

Golgatha." Ærkebiskoppen talte om nordisk Fællesskab i Blod, Sprog og Kultur. „Som Brødre i et Fælleshjem har vi tit været oppe at slaas, men vi maa haabe og tro, at det for Tid og Evighed er forbi, at der er skabt Fred i Norden.“

Iøvrigt har Haderslev kun et gammelt Præg gennem sine kringlede Gader, hvis Hovedlinjer imidlertid er klart givne som Forbindelserne med Nabobyerne Ribe, Kolding og Aabenraa, men ikke gennem sine Huse. Den ligner enhver anden dansk Provinsby. Hvad der kan være af gammelt, skjuler sig mest inde i Gaardene. Den skal, naar man vil mane Fortiden frem, ses i Skumringen, naar Husenes Enkeltheder sløres. Da giver en Vandring gennem Gaderne mange smukke Silhouetter og maleriske Prospekter. Gavlhuse traf vi nogle faa af i Kolding; her findes især nogle om Søndertorv. Men tysk Præg giver det ikke Byen; allerhøjst 30, ofte ret skjulte, Skilte bærer tysk Indskrift. En By, hvor 1926 af c. 3500 Husholdninger kun 268 helt eller delvis talte tysk, kan da ikke heller kaldes saameget tysk.

Somme helt fornemme Empirebygninger gives der, og i samme Stil er ogsaa adskillige Ligsten paa den gamle Kirkegaard, deriblandt den danske Fører, Hiort Lorenzens, mens Logiken ikke rigtig kan fatte, hvorledes det i et Monument

Soulerterov i Haderslev.

H. T. ENERET

herinde for de faldne i Verdenskrigen har været muligt at forene en Kvaderstens Underbygning med en ovenpaa anbragt Stendysse. Overmaade gennemtænkt og tilmed i høj Grad stemningsfuldt og næsten lige saa smukt liggende ud mod Dammen er derimod det tilsvarende Mindesmærke paa Kirkegaarden vestligst i Byen over de faldne fra Gml. Haderslev Sogn. Flere Krese af mindre Sten omslutter en større Fællessten med Indskrift af Valdemar Rørdam:

Skilt af meget bar de sammen
 Livet, Lidelsen og Døden.
 Husk, o Haderslev ved Dammen,
 dine faldne Sønners Navn.
 Sent gaar Natten, tung er Nøden,
 der er langt til Morgenrøden.
 Løft os, Frelser, i din Favn.

Mere end af det smukke Vers og hele Ordningen gribes man dog af paa Enkeltstenene at læse Navnene paa de 101 fra Sognet, der i de fire Ufredsaar maatte lade Livet, og for de flestes Vedkommende for en Sag, der ikke var deres. Som et lignende Mindesmærke paa Hammelev Kirkegaard udtrykker det: „Det var ej Kærlighed, som drev dem ud, men det var Pligtens strenge Bud“. Tre Gange nævnes paa samme

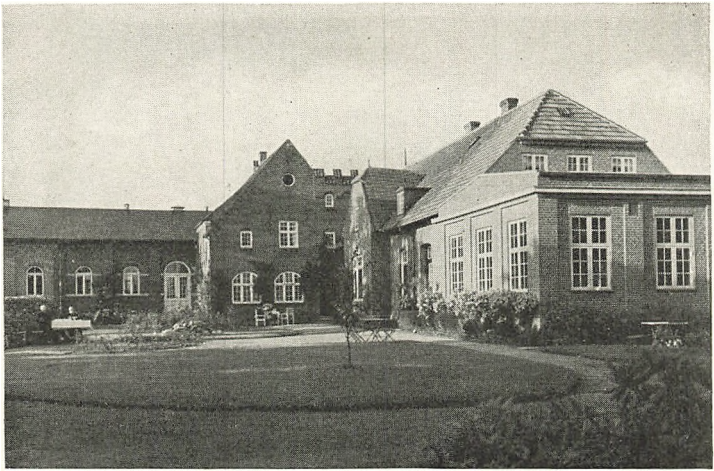
Gammel Gaard i Haderslev.

H. T. ENERET

Sten tre Navne, for det var Brødre, syv Gange nævnes to. Den ældste Soldat var født 1870 og faldt 1918. Der er Stene over Folk, som døde i Flandern, Frankrig, Italien, Galizien, Rusland, Turkestan, ved Finlands Kyst, ved Helgoland, i det Indiske Hav, ved Falklandsøerne.

Vi er i Tanken her komne saare fjærnt fra den By, hvis Jord vi træder. Vi mindes af hjemlige Begivenheder under aaben Himmel, hvad der skete paa Søndertorv 26. Marts 1848, da den danske Borgmester Lassen forelagde de opmarcherede Borgerkorps, om Kongens Regering eller den provisorisk slesvig-holstenske i Kiel skulde anerkendes, og Borgerne da raabte: „Bort, bort med de provisoriske, bort med Forræderne, bort med Skidtet! Leve Kong Frederik VII!“, og da de tyske Ledere, en Amtsforvalter og to Herredsfogder, ikke gjorde Mine til at forsvinde, kommanderede Borgermajoren, Skomagermester Simonsen: „Fæld Gevær!“, hvorefter de flygtede.

Underligt, hvor Tiderne skiftede. Her rejstes senere en Statue af Kong Wilhelm af Preussen, der uden Skygge af Ret havde tilegnet sig dette Land, hvormed han intet som helst havde at gøre, hvis Forhold han intet som helst kendte til, som han kun havde gjort ondt og intet godt. Men i Fe-

Højskolehjemmet i Haderslev.

H. T. ENERET

bruar 1920 forsvandt Statuen helt stiltfærdigt en Morgenstund. Som Modsætning til den hjemlige Befolknings Holdning 26. Marts 1848 kan stilles den 8. November 1918, da det røde Flag blev hejst paa den store Kaserne af de tyske Matroser fra den under Verdenskrigen oprettede Marinestation ved Aarøsund. 10. Febr. 1920 gav af Byens Borgere 4006 ved Afstemningen tilkende — trods 50 Aars Tryk og Tvang, at de vilde hjem til deres Fædreland, mens 2314 ønskede at forblive ved Tyskland, af disse en meget stor Del Embedsmænd og sydfra tilflyttede. Aldrig har jeg set rigere danebrogsmykkede Gader end Haderslevs paa denne Dag, det rødhvide fremhævet stærkt af den skumle Belysning, og Flagene smældende i den stærke Storm.

Vi kunde have Lyst til at se, hvor i Byen denne bevidste Danskhed fremspirede; den Købmandsgaard, Hiort Lorenzen selv byggede, ligger endnu ved Sønderbro, men forlængst nedrevet er P. Chr. Kochs Hus ved Vestergade, hvorfra først „Dannevirke“ udkom — kun Baghuset staar —, og i Mands Minde er nedrevet den morsomme gamle Gæstgivergaard med Karnap ud over Strømmen ogsaa ved Sønderbro, hvor den slesvigske Forening stiftedes. Vi maa besøge „Harmonien“ i Gaaskærgade, der alle Dage har været Danskhedens faste

Gaden Klostret i Haderslev.

H. T. ENERET

Borg, senere sammen med Højskolehjemmet. I Haderslev fødtes ikke blot Lembckes Sang om Modersmaalet, men ogsaa hans Digt til Sønderjylland: „Du skønne Land med Dal og Bakker fagre“. Og i Haderslev var fødte to Præster, der hver for sig har udtrykt danske Følelser hernede paa Folke-maalet, Lohmann med: „O hør min Pigh og sej do mæ“, og N. J. Jensen: „For aller kan e Sandher kues“.

Til Borgen Haderslevhus og dens Efterfølger Hansborg knytter sig vel Kongers og Fyrsters Ophold, men ikke, som til Koldinghus, nogen vigtigere historiske Begivenheder eller noget romantisk Sagn; og ethvert Spor baade af den middelalderlige Borg og af Renæssanceslottet er borte. Men Haderslev har alle Dage været en anselig Købing; Navnet skriver sig fra Folkevandringstiden; Byen er den største af alle nordiske Lokaliteter med dette Efterled -lev, men først omtales Stedet af Saxo, der lader Sagnskikkelsen Hader være Ophav til Navnet. Og den danskpatriotiske Følelse giver sig allerede tilkende i Byens Stadsret fra 1292, hvori det fortælles, at den Dag, da Valdemar den Store 1169 vandt Rügen, paa Grund af tidligere Beslutning af Borgerne fejres som en særlig Festdag; ogsaa andre Grunde tyder paa, at den allerede i 12. Aarhundrede har været Købstad. I det 16. Aarhundrede var Byen et af Arnestederne for Reformationen i Danmark; her

Domkirken i Haderslev.

H. T. ERNERET

fandtes den første dansk-lutherske Præsteskole, her lød den første danske Salmesang. „Af Dybsens Nød“, „Vi tro allesammen paa een Gud“, „Nu beder vi den Helligaand“, „Lovet være du, Jesu Christ“ lod Claus Mortensen trykke i Malmø, da han kom hjem fra Haderslev. Allerede i den katolske Tid fra Midten af 15. Aarhundrede betones her i Byen, at Prædiken skal være paa Modersmaalet. Norges første Reformator, Biskop Jørgen Eriksen i Stavanger, var født her.

Ud fra Haderslev mod Øst, Syd og Vest strækker sig nu som fra mange andre Byer Fængarme, Huse, Villaer, Haver. Villaerne er just ikke alle lystelige, særlig de, som preussiske Embedsmænd har lavet ud langs Aastrupvejen. Her ligger det interessante Museum, der vel ikke kan maale sig med det i Kolding, men dog har sine Sjældenheder, som to Guldkar fra Bronzealderen, og sin Egenhed ved Indflytningen til Haderslev af adskillige gamle Bygninger, rigtig slesvigske Bulhuse af vandrette Egetræsplanker mellem opstaaende Stave og andre i Bindingsværk: Stuehuse fra 17. Aarh. fra Stevelt og Hejsager og Præstegaardslade fra Øsby (1620), og en af de nu saa sjældne Stubmøller (fra Rangstrup). Herude ligger ogsaa Vandtaarnet, hvor man fra c. 70 m's Højde har et herligt Udsyn over et vidtstrakt Landskab, fra Bæltet ind til Vestlandet, fra Skamlingsbanken

Haderslev Domkirkes Indre.

H. T. ENKJÆR

til Knivsbjærg. Ved Siden af de mange grimme Villaer er der endelig to fornemme enkle Patricierhuse, snart vel 100 Aar gamle, med store Haver og herlige Træer, som de ogsaa findes andetsteds i og ved Byen. Trævæksten begunstiges vistnok af Klimaet; det lader til, at Haderslev har omtrent det mildeste Vejr i Danmark, $8,1^{\circ}$ i Gennemsnit af Aaret, $0,6^{\circ}$ i Januar, $16,8^{\circ}$ i Juli.

Vil du se det store Oplands Befolkning, saa samles den her hver Mandag til Handel og Prat, og vil du tage et

Overskue af de pyntede Bymennesker, da tag om Søndagen ned til Sandvig med dets Badeliv ved en udmærket Sandstrand og med dejlige Bøgeskovø til Læ. Men vil du søge Ensomhed, kan du ogsaa faa den nær Haderslev. Gaa mod Nordvest op ad Simmerstedvejen; langt ud ingen Bebyggelse og liden Færdsel, men store aldrig pløjede Græsmarker og herlige Udsyn over Dam og Skov og over Skallebækkens dybt ned-skaarne Dal. Her er Bøghoved Midtpunktet i Synet, som det ved Indsejlingen ad Fjorden var Begrænsningen i Vest. I det hele et i og efter Istiden meget omsat Jordsmon. Vandrer du videre ad Hovedvejen, kommer du ganske vist ved Stokkerhoved forbi 16 nye Husmandsbrug, de første, som blev udlagte i Nordslesvig efter Genforeningen, men derefter har du igen mellem Byerne Hammelev, Styding, Ringtved, Simmersted, Bramdrup og Moltrup et ubeboet Land, bare lidet kultiverede Udmarker og lidet plejede Bondeskove.

Heller ikke de store Statsskove ved Haderslev kan staa for den danske Forstmands kritiske Blik; de er under Verdenskrigen blevet skaanselsløst behandlede, forsømte, udhuggede. Nordslesvigs Folketomhed bliver ofte fremdraget; her ser vi, at Skildringen er sand. Vi er oppe paa en Flade, ret højt til Vejrs, en 70 m, og vi skimter her det Slesvigs Vestland, som vi ikke skal give os af med.

Det er nu ikke ad denne Vej, vi forlader Haderslev, men det er alligevel en vestlig Retning, vi skal slaa ind

paa. Chausseen sydpaa til Aabenraa, der omtrent er ført i lige saa lige en Linie, som den fra Kolding til Haderslev, frembyder vel smukke Partier, men et langt bedre og intimere Indtryk af Østlesvig vil man faa, naar man fra Haderslev bevæger sig omtrent som i et S, midtvejs til Aabenraa skærende Chausseen. Vi følger til en Begyndelse saa vidt muligt Haderslev Dam, Nordslesvigs største Indsø, og dens Fortsættelse, Engen Hindemade. Engen snævres ind, Skovene gaar sammen, efterhaanden som man følger op langs Aaen i Daldydden, Tørning Vandmølle ligger „dybt nede mellem Banker, ret som i en Tragt, hvor tykke Bøgestammer er Bankernes Vagt“. Vi beder om Lov til at gaa ind i Møllens meget smukke og velplejede Have, ti den ligger om et af Nordslesvigs aneligste Voldsteder. Tørning nævnes første Gang 1331 og var 1340 et af de Hovedslotte, Hertug Valdemar pantsatte til de holstenske Grever for at kunne indløse Nørrejylland til sig

Haderslev Domkirkes Kor. H. T. ENERET

Hospitalet i Haderslev.

H. T. ENERET

og sin Svoger Kong Valdemar. Men ikke længe efter er det ejet af Slægten Lembek, der i 14. og 15. Aarhundrede spillede en meget anselig politisk og militær Rolle i Kampene mellem Kongerne og Greverne. I Folkets Fantasi er de vedblevet at staa netop knyttede til Tørning, hvad der ogsaa kan tages til Indtægt for at vise deres Betydning. Fra Lembekerne kom Borg og Len til Ahlefeldterne; Hans Ahlefeldt herfra faldt 1500 i Ditmarsken, værgende Danebrog. Da havde Kongen købt Tørning, og som hans Lensmænd her sidder Medlemmer af Danmarks to berømteste Adelsslægter, dem Shakespeare kender: Gyldenstjerner og Rosenkrantz. Nu er Tørning Navnet paa en Mølle, en Kro og en Proprietærgaard. Om fordums Pragt vidner alene en Søjlefod af gotlandsk Kalk fra 14. Aarhundrede. Tørning Mølleaa er meget vandrig trods sin ringe Længde og har et stærkt Fald. Ved Stydingdam lidt højere oppe ser vi, at dens Vand kommer fra tre Bække fra forskellige Sider; vi følger den, der kommer lige fra Vest; dens Dal er slynget, Bækken bliver snart ubetydelig, der er ingen Bøgeskov længer paa Siderne, Jorden synes daarligere, Bakkesiderne bliver lavere, til sidst saa lave, at man ligesom dukker op af Jorden, og for første Gang, siden vi sejlede Fjorden ind, har vi det frie Udsyn over det ganske flade Land vestud, kun med fjærne Bakkeøer med jævnt

Den gamle Slotsvandmølle i Haderslev.

H. T. ENHRET

skjoldformede Omrids. Vi har ikke Lov til at fortsætte videre, ti det er Slesvigs Vestland.

Men det er Nordslesvigs længste Tunneldal, vi her har gennemvandret. Fjord, Sø, Dal er formet af Vandstrømme, der løb under Indlandsisen, da den sidste Gang dækkede Danmark og naaede ud over Østjylland, og Smeltevandsfloderne maatte presses op under Isens Tryk og i samme Retning, som den var gaaet; det gjordes dem umuligt at bane sig Vej frem i anden Retning. Der hvor vi standsede, var Bræportens Udgang, hvorfra Vandet atter spredte sig, dannende en overordentlig jævn Kegleflade af Hedesand.

Her støder vi paa den ældgamle Oksevej og følger den en kort Strækning mod Syd, fra Vojens til Over Jerstal. Vojens og Over Jerstal, ligegyldigt udtalte hver Dag af mangfoldige Mennesker som Navne paa Stationsbyer, i Oldtiden anselige Helligdomme for Storguder. Vojens er i jydsk Form aldeles samme Navn som Odense i rigsdansk, og Odense er igen Nutidsform af Odinsvi, Odins Helligdom. Og Jerstal har ligeledes en Endelse, Stalle, der betyder noget som et Gudealter. Forledet er sikkert ogsaa her en Guds Navn, efter mit Skøn Njords (gml. Genetiv Njardar; jfr. Næraa i Fyn og mange andre Lokalteter i hele Norden). I det nærliggende

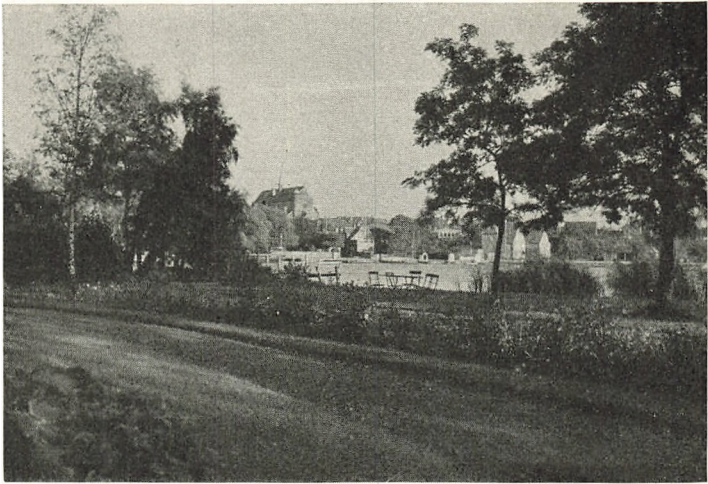

Parti fra "Dammen" ved Haderslev.

H. T. ENEMET

Uldal taler maaske Guden Ull; en Gaard ved Jerstal hedder Torsbjærg, noget fjærnere er Tislund (Tyrslund).

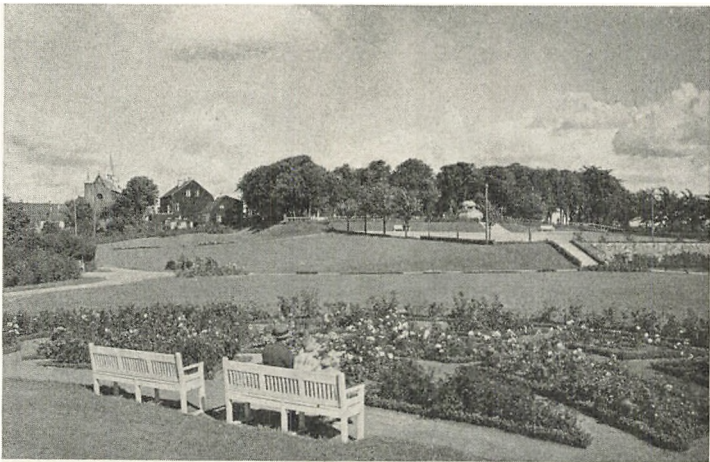
Det er hellig Grund, vi staar paa, den har ogsaa i Oldtiden været tæt bebygget. Allerede i Vojens møder os Kæmpehøjene, og de følger os tættere og tættere videre over Jerstal og nu vi fra den vestlige Hede igen vandrer mod Øst og stiger til Vejrs, indtil vi fra den mægtige Bakke Pothøj (84 m) ser ud over den hele Egn, fra Fyn til Ribe. Ogsaa den bærer øverst en Kæmpehøj. Vedsted Sogn, vi nu er i, og det sydfor tilgrænsende Øster Løgum udgør den paa disse Arter af Oldtidsmindesmærker rigeste Bygd i Sønderjylland, mens en stor Del af Sognene mellem Haderslev og Kolding, dannende et sammenhængende Omraade, næsten helt er blottede for jordfaste Vidnesbyrd om Oldtiden, som først genfindes umiddelbart ved Kysten. De stærkt lerede Jorder i disse østlige Sogne har ikke egnet sig til primitivt Jordbrug og har været skovdækkede; Kystboerne har derimod væsentlig nærret sig af Havet og over dette haft Forbindelse med Fyn. I de to Sogne er tilsammen 4—500 Høje kendte, og selv et overfladisk Syn paa Egnen vil ikke kunne undgaa at lægge Mærke til dem fjernt og nær; man kommer ligesom umiddelbart i Berøring med Oldtiden. Da Gravhøjene ofte kroner Bakkernes

Haderslev set fra Hojskolehjemmets Have.

H. T. ENERBY

Toppe, bliver deres Virkning saa meget større. Mellem Vedsted og Tørning fremgravedes den kosteligste Fortidsskat i Haderslev Museum: To Guldskaale fra den yngre Bronzealder; i Museet findes ogsaa en Bronzelur, fundet nær Tørning. En Langdysse i Vedsted Sogn er den største i Sønderjylland og en af de allerlængste i Danmark, o. 125 m lang, hegnet af o. 80 Randsten og oprindelig vistnok med 5 Gravkamre. Ved Jerstal, men ude i Fladen, er der fundet en betydelig Urnegravplads fra den romerske Jernalder. Vistnok stammende fra Oldtidens Slutning har der ved Genner Strand i Øster Løgum Sogn været saakaldte „Skibsætninger“ af Sten. Ved Oksevejen vestligere i dette Sogn er der den vældige Høj Hanebjærg, og her fandtes, ogsaa nær Oksevejen, Nordslesvigs eneste Runesten med Personnavnet Heirulfr, indtil den preussiske Prins Fr. Carl i 1864 ranede den; en oprejst Sten er mulig en Bautasten. — Maa jeg i denne Sammenhæng nævne den interessante Oldtidsvold, der længere sydpaa har strakt sig nogle km i Tinglev og Uge Sogne som Værn mod en Fjende fra Syd, for at jeg kan stille Oldtidsforhold op ved Siden af den sidste Befæstningslinje, der er lagt tværs over Nordslesvig. Det var Tyskernes Befæstning under Verdenskrigen mod et muligt engelsk Angreb

Det nye Anlæg Klosterengen i Haderslev.

H. T. ENERET

nordfra. Den har gaaet fra Sønderballe Strand syd for Haderslev over Jerstal og ud til Vesterhavet ved Skærbæk Sluse. Den har strakt sig 60 km, indeholdt 7—800 Beton-„Unterstände“ og kostede 2 Mill. Mark. Oldtidens Befæstningsanlæg har været saare primitive ved Siden af denne. Yderst mod Nord Maskingeværdækninger, saa de store Fodfolkstillinger i Skyttegrave og med Pigtraadshegn, længere tilbage Artilleristillingerne: De svære Batterier stod 5—8 km bag Fronten. Alt camoufleret, men nu i Fredens Dage mange Steder tilgængeligt og vanskeligt at sløjfe. Her paa Pothøj staar Oldtidshøjene lige op ad de yngste Nutids Kampindretninger. 3000 Aar skiller dem fra hinanden. Mon Resterne af Befæstningen faar lige saa lang Levetid som Højene og som Oldtidsvolden?

Ogsaa paa anden Maade mindes vi Verdenskrigen. Fra Sogn til Sogn Landet over har Mindestenene rejst sig til Ære for de faldne, saaledes paa Vedsted Kirkegaard heroppe ved Pothøj over 65 Mænd fra Sognet. Niels Skovgaard har hugget en Fredens Engel paa Stenen, og Valdemar Rørdam prentet:

Jert Støv er spredt i Fremmedland
 som Aske fra en Verdensbrand.
 Mig Sten gav Sorgen Mæle:
 Gud samle Eders Sjæle.

Mindesmærke over de Faldne i Verdenskrigen i Haderslev.

H. T. ENERUT

Vedsted Kirke ligger ensomt og skønt ved en lille Sø, en af tre heroppe i Bakkelandet. To af dem har intet Afløb, de ligger i Vandskellet mellem Øst og Vest i Randmoræne-Jordsmon. Tørvehuller i det meget kuperede Lænde stammer fra andre Reliktsøer, hvis Is blev stikkende i Lavningerne, da Storbræen trak sig tilbage, og som med varmere Vejrlag blev til Vand. Ogsaa den store Abkærmose sydvestlig ved Bakkens Fod har endnu i den yngre Stenalder været en fladvandet Sø. Atter her har der været en Bræport. Men Vejbjøl Sø har Afløb østpaa. Den har dannet det højeste af Istunnellen, som nederst, i Højde med Havet, har efterladt en anden Sø, Sliv Sø, oprindelig en Havvig afspærret af en Sandvold.

Vil man fra Vedsted Sogn ikke sydpaa men tilbage til Haderslev, kan det ske ad den Gren af Oksevejen, der gik over denne By og først længere sydpaa forenede sig med den gamle Adelvejs Hovedlinie. Sydligst i Vedsted Sogn skærer denne Sidevej Rudbækken ved Immervad, hvis gamle Stenbro er fredlyst. Her drog 1422 Erik af Pommerns Tropper frem sydpaa, men „Ved Immervad, der fik Danmark hendes Bad“ af Holstenerne. I det hele kan man ved Oksevejene mindes ikke blot de fredelige Studedrifter, men fra

Hiort Lorenzens Gravminde H. T. ENERET
paa Klosterkirkegården i Haderslev.

Oldtid til vore sidste Krige har de været benyttede af vore egne og af fjendtlige Hære. Ogsaa Oksevejen til Haderslev er fredlyst, hvor den ved Skovby her i Sognet ligger i sin oprindelige Tilstand og fulde Bredde, dannende en Hulvej i en Kløft mellem skovklædte Skrænter. Vi vil imidlertid sydpaa.

Fra Vedsted Sø til Slivsø strækker sig Hoptrupdalen, kortere, men mægtigere end det mere blide Haderslevdalstrøg, men helst

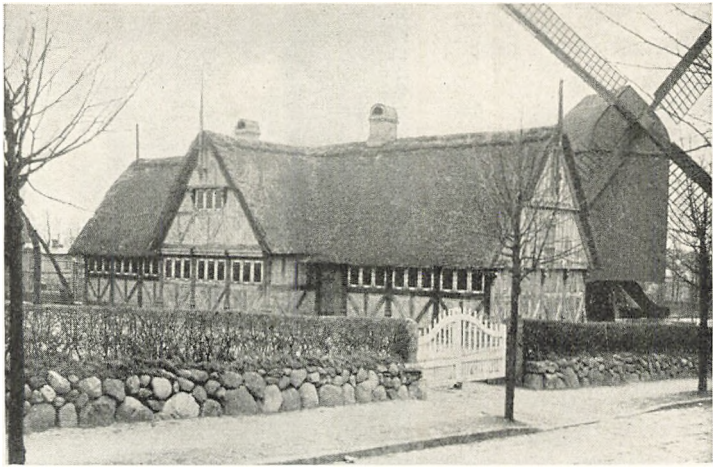
skulde vi imponeres af den, naar vi kommende ad den jævne Aabenraavej fra Haderslev brat faar den ud for os, efterhaanden løftende sin brede, søndre Ryg i hele sin Udstrækning. Over Marker og Skove paa dette søndre Hæld hæver sig nu Knivsbjærg, yderligere fremhævet af det preussiske Taarn. Landevejen gaar opad tæt forbi Bakken, men vi har først Ærinde øster ud for Chausseen, som vi forlader i Hoptrup By med de prægtige Ælme om den kullede Kirke, ind i Landskabet paa den Halvø, som sikkert før har heddet Digernæs, det brede Næs, hvad nu er Navnet paa en Landsby her. Dette Landskab fra Digernæs over Knivsbjærg udenom Genner Fjord ud paa den næste Halvø Løjt og om til Aabenraaskovene staar for mig som det skønneste i Nord-slesvig, sammen med Eggen om Vemmingbund, fra Sønderborg over Dybbøl til ud paa Broagerland. Heller ikke her er det Panorama-Udsigten fra Knivsbjærg, men Udsigterne fra noget lavere Højder som Grettebjærg og Vendbjærg paa Digernæs, som Arnbjærg, Blaaahøj og Trindbjærg paa Løjt, hvor man ikke har det vide Vestland med, der er de mest dra-

gende. Et Landskabs-
element, som allerede
har vist sig Nord for
Kolding, kommer her
med i yppigst Fylde, de
levende Hegn, som saa
tit er blevet skildrede,
for Fyns Vedkommen-
de ogsaa paa Vers af
Chr. Richardt. Disse
Hegn, der i den tidlige
Vaar hænger fulde af
Gæslinger, der senere
dufter af Hyldens stær-
ke og Rosens fine Aan-
de, af Gedebladets kryd-
rede, med røde Skov-
jordbær ved deres Fod,
ud paa Høsten med læ-
skende Brombær, ram-

Fra Frilandsmuseet i Hadslev. H. T. HENRET
En gammel Vippebrønd.

me Slaaenbær og pirrende Nødder, med Humle og Snerle
gennemfiltrende Greneværket, med Bier og Humler i hvert
Bloster, med gule Citronsommerfugle dansende over Vejen,
sorte Snegle krybende paa Grøftekanten og med Fugle-
smut og Fuglesang over det hele. Mange Steder udvider
Hegnene sig til Smaalunde, til kølige Skyggegivere over
fugtige Jordpletter til Indfatning af rislende Bækkeløb.
Indenfor Hegnet hører man Plages Vrinsken og Kalves og
Ungkvægs Brølen, men kun ved „Ledgabene“ øjner man de
skønne Dyr; Kvæget i denne Egn er næsten udelukkende
Korthorn. Om det i Øjeblikket i Ydeevne staar Maal med det
røde Kvæg, som ogsaa findes mange Steder hernede, er et
vigtigt Spørgsmaal; at det er kønnere, synes mig uomtviste-
ligt. Dette er de smaa Nydelser, men af og til faar man ogsaa
begrænsede Udsigter og fra de nævnte Bakker ser man viden
om, ud over Vande med mellemliggende Øer og Odder, Fyn
østerude. Det ejendommelige er netop Modsætningen mellem
det trange, naar man vandrer mellem Hegnene, og den aabne
Verden, der brat kan bryde frem. Undertiden forenes det be-

Frilandsmuseet i Haderslev. — Gammel slesvigske Gaard.

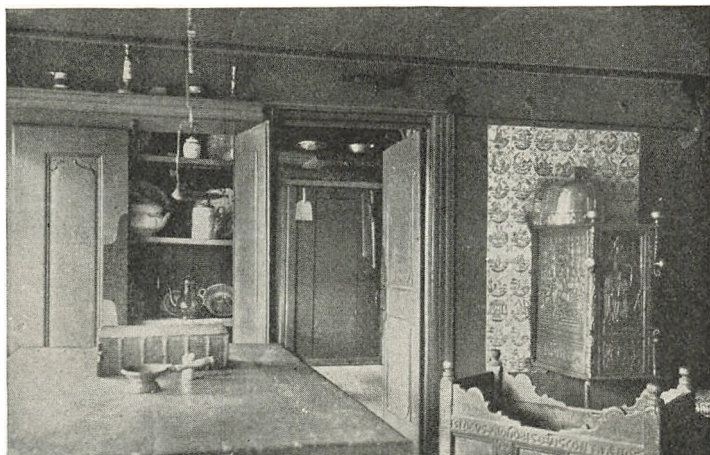
H. T. ENERET

grænsede og det kikkertfjærne: Fra en Kæmpehøj dybest inde i en Skov kan man over unge Bøge, der skyder i Vejret og kvæler gamle Ege, over frodig Underskov af Hassel og Tjørn, blandet med den for Østjyllands Skove ejendommelige Kristtjørn, over et stærkt kuperet Jordsmon og gennem en bregneklædt Kløft se ud til blaat Hav, langt ud, men tæt afgrænset til Siderne.

»So hebet die Herzen himmelan
und himmelan die Hände.
Und schwöret alle, Mann für Mann,
die Knechtschaft hat ein Ende.«

„Die Knechtschaft“: Det danske Trældomsaaag før 1864. Saadan har jeg hørt Pastor Jacobsen tale paa Knivsbjærgs Top til Nordslesvigs Tyskere, indvandrede og hjemmehørende. Han var for 30 Aar siden Tyskernes Fører, opfindsom og utrættelig i at finde Midler til Danskhedens Udryddelse. Faa Aar efter laa alt, hvad han havde skabt, omstyrtet, og han selv var faldet med sit Værk.

Genner Fjord er ganske kort. Stejlere Skrænter indrammer ingen Steds en jydsk Havarm. Knivsbjærg styrter sig fra 97 Meters Højde brat ned mod Vandet, hvorfra Toppen kun er 800 Meter fjernet. Umiddelbart ved Kysten er der en

Fra Frilandsmuseet i Haderslev. — Interior fra en gammel slesvigsk Gaard. H. T. ENERET

Dybde af 20 Meter, saa de største Krigsskibe kan lægge ind her i sikker Havn; udenfor skærmer Barsø. Men Bristen paa Opland har gjort, at her ikke, som ved Fjordene nordligere og sydligere, er opstaaet Byanlæg; her var en Tid i forrige Aarhundrede et Skibsbyggeri paa den lille Kalvø, nu bor der nogle Fiskere. Det var en Tid med enklere industrielle Forhold end nu til Dags; da udførtes over Gennerfjord fra Moserne ikke langt oppe i Landet Tørv til Brug for Teglværkerne ved Flensborg Fjord. Inderst danner Gennerfjord ligesom et Amfiteater, hvis Skraaflade indbyder til Sæde og Skue, jo højere oppe, des videre og bedre. Kun en Bæk rinder ned efter, dog stærk nok til, at her, som ved Tørring, er opstemmet en Mølle dam; igen „dybt nede mellem Banker, ret som i en Tragt osv.“ Her øverst paa Skraaningen er Udsigten herlig, Stedet er kendt af mange, ogsaa gennem Billeder; men drejer man sig mod Vest, hvad har man saa: Hedeflade og Hedemoser. Ingen Steds lige ved Bæltet gaar Vestlandet saa langt ud, men netop herved frembringes i Øster Løgum Sogn og paa Løjt de stærke Modsætninger i Naturen, som gør denne Egn i Skønhedshenseende saa mærkelig. Paa Halvøen Løjt er Jordsmonnet mere kuperet end noget andet Steds i Nordslesvig, spidsere Toppe, brattere Sider findes ikke. Hvor Jorden mange Ste-

Kelstrup Strand ved Haderslev Fjord.

H. T. ENERET

der er vanskelig at pløje, faar Landet en Ynde mere ved Smaaskovene og Græsmarkerne med deres Kvæg bag Hegnene. Men ogsaa daarlig Udskiftning har bidraget til, at Sognets Landbrug er saa gammeldags. Gammeldags paa en Maade, men ogsaa hyggeligere, er Landsbyerne. Gaardejerne har ofte — mere endnu i tidligere Tid — i deres yngre Dage faret vide om som Kaptajner og Styrmand og pynter og læmper, naar de har trukket sig tilbage fra Søen, Huse og Haver. Om gamle Dages Kunstflid vidner Alteret i Løjt Kirke af en Elev af den berømte Billedskærer Claus Berg i Odense fra den seneste Middelalder. Et talentfuldt, men udskøjende Arbejde.

For en Del Aar siden anlagde de nordslesvigske Amter en Del Smaabaner ud i Landet fra Haderslev, Aabenraa og Sønderborg. Meningen var for en stor Del derved at fremme Fortyskningen, særlig gennem en Mængde af Bestillingsmænd. Banerne har imidlertid betalt sig daarligt, og i Aabenraa Amt er de blevet nedlagte. Der er aldrig noget saa galt, det er dog godt for noget. Fra Landsbyen Stollig paa Løjt og ind til Aabenraa fører nu den herligste Spadseresti; det tidligere Jærnsvejlegeme er bleven omdannet dertil. Fra Ud-værtshuset Knappen med en prægtig Eg og en prægtig Bøg forved og med igen en skovomkranset Mølledam, Stenbjærqs,

Kelstrup Strand. — Udsigt mod Sandvig.

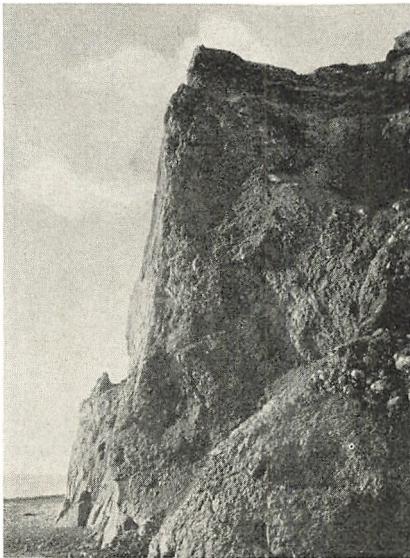
H. T. ENERET

gaar denne nye Vej paa Hældet af høje Bakker, men til den anden Side grønne Dybder, snart gennem lukkede Skov og snart med Udsyn over et dejligt Vand, som vi nu først hilser paa, det indre af Aabenraa Fjord. Hvor Skoven til sidst slipper, har vi den røde By Aabenraa paa sin Højde med Engpuder om og disse igen hegnet af en skovklædt Bakke-
mur paa de tre Sider. Gennem et Villakvarter havner man paa Haderslev Landevej, lige udfør Nordslesvigs danske Højborg: Folkehjem.

Af dette Hus, omdannet og udvidet af Magdahl-Nielsen, med dets Haveomgivelse og med den tidligere danske Frimenighedskirke, nu Sognekirke, til Nabo, er der skabt en meget tiltalende Enhed, stilfærdig kultiveret. Her samledes under Verdenskrigen ofte Nordslesvigs Førere til Alvorsraad, og fra dets Altan proklamerede Søndag den 19. November 1918 H. P. Hanssen: Nu kommer vi tilbage til Danmark. Han sluttede sin Tale med Bjørnsons Linier:

Alt, hvad Fædrene har kæmpet,
Mødrene har grædt,
har den Herre stille læmpet,
saa vi vandt vor Ret.

En nordslesvigsk Bonde siger om Mødet: Aldrig har saa stor en Forsamling været baaret af en stærkere Fællesfølelse

Halk Hoved ved Lillebælt. H. T. ENEREF

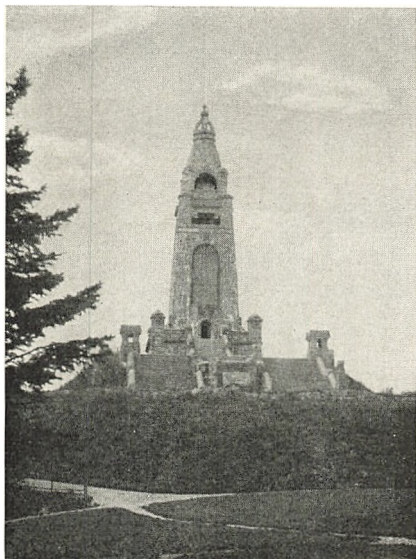
end her, men vi havde heller aldrig oplevet noget saa stort som det, der var sket.

Hvor husker man Aabenraa tilbage til Firserne i forrige Aarhundrede med dens beskedne Tostoksværksbygninger og smaarudede Butiksvinduer i Hovedgaden og med Smaahusene i de stille Sidegader. Endnu er Hovedgaden smal og bugtet ud og ind, op og ned, og endnu staar i Slotsgade, ved Sønderport, paa Vægterplad-

sen og andre Steder de hyggelige Etstokværkshuse med deres mod Gaden vendte Gavle, med glasfyldte Udkigskarnapper ved dem alle, med Indskrifttavler paa Tysk eller Latin og med Døre i Barok, Rokoko, Louis 16., Empire. Men nu er Hovedgaden med de mange Enkeltnavne blevet storstadsmæssig med hvad dertil hører af Ruder og Skilte og af anselige Bankbygninger, og Havnen er blevet mægtig udvidet med Kajer, Bolværker, Kulkraner, Petroleumstanke, Andelsslagteri, Højspændingsværk for Nordslesvig, og der er lagt en ny Gade herom, der med Teater, moderne Hotel, Telegrafhus og Biltrafik begynder at tegne stort, hvor i gamle Dage „Madestien“ gik neden om de stille Baghaver, der hørte til Husene i Hovedgaden. Der ligger ogsaa offentlige Bygninger fra Preussertiden — vi har lovet ikke at tale om dem.

Aabenraa har som Købstad aldrig kunnet hamle op med Haderslev. Medens denne By naturlig er opstaaet ved Vejkrydsninger og Fjordovergang, gik paa Højde med Aabenraa den gamle Landevej oppe i Fladlandet bag om Skovene og Bakkerne, hvor det vanskelige Terræn maatte undgaas. Det er vist som Fiskerleje, Byen er blevet til, hvad ogsaa dens

Vaaben antyder — de tre Makreller — mens Haderslev ogsaa rigtigt billedligt har en Broforbindelse i sit Vaaben. Dog har Aabenraa allerede været Købing i „Kong Valdemars Dage“, og Kirkens oprindelige Bygning — nu er den ganske forfusket — vidner sikkert derom. Paa Christian II.s Tid var den Kongen tro under Ledelse af Lensmanden paa Brundlund Slot, Benedikt von der Wisch, og Borgmesteren Hans Kristensen,

Taarnet paa Knivsbjerg. P. CLAUSEN FOT.

men senere kom den til Gottorperne, og dette bærer vel Hovedskylden for, at den har haft flere slesvigholstenske Sympatier end Haderslev. En anden Grund hertil findes i, at dens Opland har været ikke saalidt mindre end Haderslevs og ikke saa stærkt har kunnet paavirke Stemningen i Byen. Det er dog rørende at følge, hvorledes i Fyrreerne de danske Følelser vaagnede hos det jævne Borgerskab og hos Skibstømrerne, for i 1848 ogsaa her at blive sig fuldt bevidst. Mens Byens Sprog endnu op i Femtiaarene var saa dansk, at af 800 Familier kun 30 talte Tysk, har efter 1864 Indvandring, Embedsmandstryk, Skolesprog og Slaphed virket saaledes, at 1925 talte af 2,250 Familier 227 kun Tysk og 193 begge Sprog, men i de fleste Tilfælde var begge eller den ene af Hovedpersonerne i Familierne indvandret sydfra. Kun 131 af de Familier, der talte enten alene Tysk eller var tvesprogede, var oprindelig helt ud hjemmehørende. Aabenraas danske Maalføre er meget ejendommeligt, men venter endnu paa sin Skildder. Ved Afstemningen 1920 stod de danske og tyske Stemmer næsten lige.

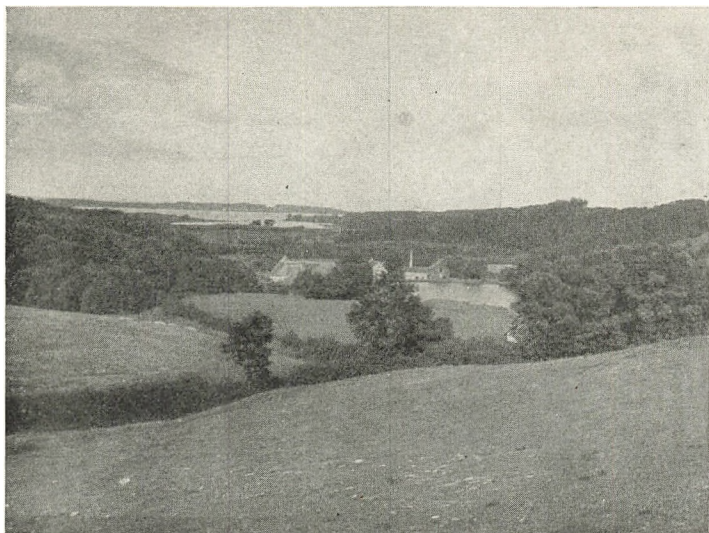
Nu er der Liv paa Havnen, hvor der til o. 1900 var saa

Stranden ved Genser Fjord.

P. CLAUSEN FOT.

stille ; kun Skibsbygning havde givet Lyd ; 1862 var her 5 Skibsværfter, som i 20 Aar havde bygget 120 Skibe, de fleste Tre-mastere ; samtidig ejede Byen 70 store Sejlere ; men de kom sjældent hjem ; Aar igennem sejlede de i de østasiatiske Farvande ; Kaptajnernes Koner var med, og deres Børn fødtes derude ; under Nordøstmonsuner kunde der ligge 40—50 Aabenraafartøjer i samme Havn. 1820 rundede første Gang et Skib fra Aabenraa Kap Horn. I Stuerne i de smaa Huse hænger endnu Billederne af de stolte hvide Svaner med Danebrogens røde Dug. Da 1864 efter Freden Danebroge maatte stryges, forlodes nogle Skibe af alle Matroserne. H. N. Andersen har sagt : Aabenraa er den første By, som har vist Danmark i Østasien. Han gik selv første Gang til Østen paa et Skib herfra. Dampskibe fortsatte Ruterne efter Sejlskibsfartens Ophør med Aabenraa-Officerer og -Mandskab, men Rederierne forlagdes for største Delen til Hamburg, og Flensborgs Handelsflaade kom op over Aabenraas. Der var heller ikke i denne By længere Brug for Rebslagere, Sejlmagere, Skibssmede, Kobbersmede, Gørtlere og Skibstømrere. Nu drager Aabenraa, Sønderborg og Graasteen Flensborgs nordsles-

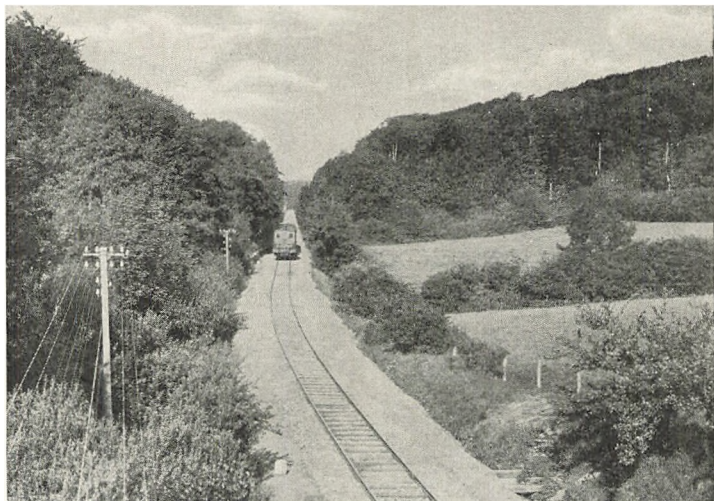
Udsigt over Rundemolle med Genner Fjord i Baggrunden.

P. CLAUSEN FOT.

vigske Opland til sig, og der er siden Genforeningen kommet nye Rederier til.

Paa Kirkepladsen er her Monumentet for de faldne i den store Krig, fælles for dansk- og tysksindede, en Fredens Genius fører en dansk og en tysk Soldat sammen. Kirkegaarden søger vi for at mindes de gamle danske Førere: Tobaksfabrikant Junggreen (Lykkeligt det Folk, der fostrer slige Sønner), Farver Bahnsen (Altid det dages paa ny, hvor Hjærterne Morgen venter), Urmager Fr. Fischer (I mørke Dage som i Dæmringstiden stod Haabet lyst og kraftigt ved hans Side, gid saa det staa hos os, som endnu stride, og hjælpe os til Kampens Maal at naa), og af yngre: Tobaksfabrikant Math. Andresen og Sprogmanden Nicolai Andersen; ingen af dem naaede at opleve Genforeningens Glæde.

Saa ud i Omegnen. Byen ligger indfattet i Skov; fra Løjtland og om til Felstedskov paa Fjordens søndre Side kan man gaa et Par gamle danske Mil næsten udelukkende i Løvskygge, naar man færdes ad Skovveje og Stier. Herligt naar Skoven staa Brud, herligt med rødmeende Oktoberløv, herligt ogsaa i April, naar alle Bække bruser, og Skovene lyder af dem.

Tidligere Banelinie gennem Skoven ved Aabenraa.

P. CLAUSEN FOT.

Udsigterne ligner i Hovedsagen hinanden; de dejlige Skove, der i Tunger og bølgede Omrids strækker sig mere eller mindre nær ind paa Byen dernede i Engen og bag denne kun det inderste af Fjorden som en lille Vandflade. Skønnest er Udsigten fra Mønterhøj, men mest virkningsfuldt naar man stiler mod denne Bakke fra det Vestland, som ellers ikke kommer os ved. Oksevejen gaar her fra Rødekro, hvorfra „e Bindstows“ Messingjens bar Kæresten op i Jylland, en Strækning paa leret Østlandsgrund gennem Rise, Søst og Aarslev. Men sønden for Søst følger man en Markvej, stærkt leret, opkørt med Hjulspor, fyldt med Vandpytter efter Regn, mellem høje — her noget besværlige — Hegn, til en Flagstang angiver, dør skal du hen. Atter en af de Bakker, der er saa stejle, at de ikke kan pløjes. Fra den bratte Styrtning aabner sig brat det skønne Udsyn: Stort og dog enkelt, de grønne Skove om den røde By og den blaa Fjord.

Sydvestligst skyder Aabenraa-Skovene og det høje men ret jævne Land sig ud i Vesten; nu er der kun Udsigt mod Vest og Syd, men i denne Retning uendeligt vidt, helt ned i Mellemslesvig. Her skærer den nord-sydgaaende Oksevej en anden sikkert ældgammel Færdselslinie, som fra Varnæs ude

Udsigt over Aabenraa fra Galgebakken.

P. CLAUSEN FOT.

Syd for Fjordens Munding — allerede i Kong Valdemars Jordebog nævnet som Færgested, sikkert til Fyn — fører over til Tønder og Frisland. Her holdtes, højt og fritliggende, ved et betydeligt Vejkryds, nær Kongsgaarden Søderup, Sønderjyllands Landsting gennem Middelalderen, Tinget paa Urne, Urnehoved. Hoved er saa tit Navn paa et Sted, hvor Skoven slipper. Et Vejstykke har her gammel Brolægning: „Vornhojs Stenvase“. I Søderup døde 1076 Sven Estridsøn, og mon ikke hans Lig er bleven ført herfra over Urnehoved til Varnæs for derfra at færges til Fyn og Sjælland, til Lejestedet i Roskilde Domkirke. 61 Aar senere dræbtes hans Sønnesøn, ogsaa en Konge, Erik Emune, her paa Tinget af Sorteplog, men hans Lig bragtes til Ribe. I Toldsted, heller ikke ret langt borte, overnattede somme Tider senere Kongerne i „Kongehuset“. Vi ser 1397 den sønderjydske Hertug Gerhard være til Stede paa Tinget. Sidste Gang det nævnes er 1523, da Bønderne fra de omliggende Herreder stimlede sammen for at rejse Christian II.'s Fane; Fogden i Slogs Herred, Nis Henriksen i Hajstrupgaard, der søgte at tale dem til Rette, maatte flygte med sin Kappe gennemboret af Pile.

Her sydvest for Aabenraa bøjer Vandskellet og følger først parallelt med Fjordens Sydkyst, dernæst rettet noget mod Sydøst lige til Gaarden Grøngrøft, kun gode 5 km fra Flensborg Fjords Indervig ved Graasteen. Saa gaar det lige mod Syd og er ved Rinkenæs Kirke kun fjernet 3 km fra Flensborg Fjords Hovedbassin. Med samme — ja, endnu mindre — Afstand følger det parallelt med Fjorden, for først nede mod Rigsgrænsen i en Bue udenom Krusaaen at gaa lidt længere op i Landet. Lige ved Stationen Paddeborg ligger paa selve Grænsen en Mose, hvorfra Vandet rinder baade mod Øst og Vest. At alt Landet Nord, Øst og Sydøst for denne Vandskelslinie hører ind under den Op-gave, der her er foreskrevet, er givet nok. Men det er nød-vendigt her ogsaa at medtage det mærkelige Strøg, der rigtigst kan afgrænses mod Vest ved Luftlinien, draget fra det inder-ste af Aabenraa Fjord til Paddeborg. Den nuværende Hoved-landevej fra Aabenraa til Flensborg gaar en Del østligere, Oksevejens Retning svarer derimod omtrent til vor Afgræns-ning. Den østlige Hovedjærnbane gaar endnu længere mod Vest, fra Egnen ved Urnehoved og til henimod Bov, ude-lukkende gennem Hedeslette-Terræn, Nordslesvigs allermag-reste Egn, Tinglev Sogn.

Det mærkelige Strøg, tilsyneladende et Kaos, en Blanding af Lermoræner, ældre end den østlige, af tre Randmoræner bag hinanden i vestlig Retning, Hedesletter med sammenfø-gne Indsande, Søer, store Moser, der ogsaa oprindelig har været Søer, lave Sandvolde ude i Søerne og Moserne, Spor af, at Vandløbene tidligere har haft en anden Retning, alt tyder paa interessante Forhold i Istidens Afsmeltnings-periode. Hertil kommer de Modsætninger, Mennesker har skabt ved at plante store Naaletræsplantager op ad gammel medtagen Bøgeskov.

Ogsaa i en anden Henseende er dette Land interessant. Vi har hidtil ikke mødt en eneste virkelig gammel Herregaard; især Frederik II. købte Herremændene ud baade af Kolding- hus og Haderslev Amter, og ogsaa Adelsgaardene paa Løjt er forsvundne. Her møder vi derimod ved Siden af Mellem- Als det eneste udprægede Storgaardsland i Nordslesvig. Grundstammen, Midtpunktet i det hele, er Søgaard, et af de

Aabekvigen i Aabenraa Fjord.

P. CLAUSEN FOT.

ældste og tidligere største Godser i hele Hertugdømmet. Fra denne Gaard beherskede først Lembekerne fra 1344 og siden Ahlefeldterne Lundtoft Herred, Egnen mellem de to Fjorde Vest for Sundeved. En Mængde Bondegods hørte dem til, men af nedlagte Landsbyer oprettede de en Del Ladegaarde, Graasteen, Fiskbæk, Grøngrøft, Kelstrup, Bøjskov, Kiding, o. s. v. Berømtest af Ejerne er Storkansleren, Frederik III.'s og Christian V.'s tro Tjener, Frederik Ahlefeldt, men hans Søns Bo var konkurs, og 1725 gled Godserne ud af Slægten. Fra nu af er Augustenborgerne de store Gods-samlere i Lundtoft Herred, paa Sundeved og Als, men deres Hovedsæde paa Fastlandet blev Graasteen. Søgaard kom dog ikke under dem; det skifter ret ofte Ejer. Men det 18. Aarhundrede frembyder det Særsyn, at Storgaardenes Tilliggende viser sig altfor stort, og store Dele udskiftes til Parcel-ler, mindre Gaardbrug. Dog laa her endnu indtil Genforenin-gen et samlet Omraade paa o. 5000 ha Ager og Eng, Sø, Skov og Hede fordelt paa meget faa Hænder. Men igen noget nyt, efter Genforeningen ser vi nogle af disse Storgaar-de yderligere udstykkede, og de fordums Landsbyer kommer

frem igen, saaledes Aarup og Fiskbæk, og Udviklingen vil sikkert ikke standse, før al Jorden er i mindre Folks Brug og Eje. Forinden er de næsten alle fra at være tysk Eje, privat eller offentligt, blevne danske Domæner.

Landskabeligt gjorde (og foreløbig delvis gør) de store Herregaardsmarker sig gældende, men ved Siden heraf træffer vi de gamle Landsbyer, som Herremændene ikke havde kunnet overvælde, ikke liggende samlede, men opløste og udflyttede, saaledes især i Felsted Sogn; i Varnæs Sogn, der har haft den ældste Udskiftning af Fællesskabet i Danmark, 1710-11, ligger de fleste Gaarde to og to sammen. Langs Flensborg Fjord finder vi en ny Form for Bebyggelse og Udnyttelse af Jorden. Det er en Sømands- og Fiskerkyst, og jo nærmere man kommer Flensborg By, bliver det en Villabebyggelse som ud ad Øresundets Strandvej.

Saa kommer endelig her Teglværker til med deres Tilbehør af Arbejderboliger. Tog man Befolkningstætheden i Lundtoft Herred i lutter smaa Distrikter, vilde man lægge Mærke til den store Forskel i de enkelte Strøgs Befolkningstæthed, en ganske ringe paa Herregaardsjorden, en middelstor i Gaardmandsbyerne, en stor i de fra Herregaardene udstykkede Parcelomraader og en overordentlig stor langs Flensborg Fjord.

Det er ikke helt let at gennemvandre disse Egne, saaledes at man tager alt med og samtidig ikke for ofte vandrer flere Gange ad samme Veje eller krydser Veje, man før er kommet ad.

Aabenraa Fjords Sydkyst ligner for saa vidt den nordre, som skovklædte Bakker strækker sig helt ud til det aabne Bælt. Lerklinterne ud mod Vandet kan være indtil 35 m høje, altsaa ikke meget lavere end Stævn's Klint. Landet længere inde naar knapt samme Højde som Løjt, men er om muligt endnu mere sønderfuret af Bækløb, der rinder i dybe Kløfter, ogsaa her Lejringssted for Vandmøller. Fra Tastebjærg sænker Landet sig overmaade brat ned i Syvmands-skoven og mod Felsbækkens Omgivelser. Nogle Steder her i Eggen kan Landet, hvad der er sjældent i Nordslesvig, næsten karakteriseres som vildt, med Smaaskove, mægtige høje Hegn, opløjede Marker, Hulveje, slyngede Stier, lidt Lyng

Aftenstemning over Aabenraa Inderfjord.

P. CLAUSEN FOT.

og Gyvel. Skovene er desværre meget medtagne under Kri-gen; en indvandret Socialistfører i Aabenraa købte op fra dem og gjorde Træet i Penge. Længere ude ved Varnæs er der bli-dere Kyster, og der er oppe i Landet jævner Former, men udmærket Jord. Jorden bliver endnu bedre og Formerne end-nu fladere ind paa Sundeved. Varnæs Mose søges fredet som Ynglested for vilde Fugle. Ved Skovsø, en fordums Vig, hvis Munding er tilsandet, og hvis aldrig pløjede Brinker mod Nord er skovklædte, er der stille og idyllisk. I Skoven Var-næstyk ligger Kæmpestenen, en mægtig Langdysse med et Gravkammer over Jorden og 90 Randsten i Kres uden om; ved Badestedet Eliselund længere inde mod Aabenraa findes Resterne af en Jættestue, som en preussisk Landraad i Aabenraa fandt paa at restaurere (!) I det hele er Kyststræk-ningen ret rig paa Oldtids-Mindesmærker.

Er vi vandret denne Vej ud fra Aabenraa til Varnæs, er det tilraadeligt at sejle tilbage Fjorden ind. Da faar man det rette Syn af de skønne Kyster og den røde By i sin Krans af Skove inderst. Men gaar man næste Dag fra Aabenraa sydpaa og er kommet gennem Aarup Skov, møder man ved

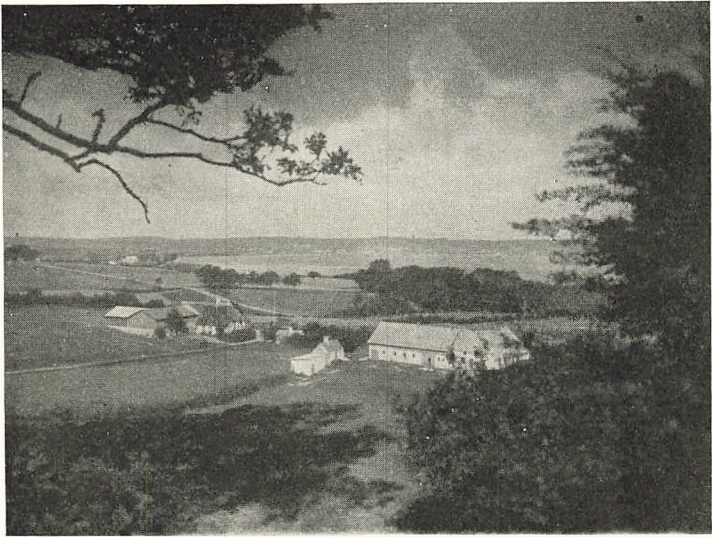

Laksmøllevejen i Aabenraa Fjord.

P. CLAUSEN FOT.

Ensted ensomtliggende Kirke (den sidste gode Kvaderstenskirke sydpaa i Sønderjylland, en lille Gruppe af Kirker i Angel undtagne) et Landskab af en hel anden Karakter: Et større Indvand, Hostrup Sø, breder sig under een, med trist Flade, hvoraf store Sten dukker frem, og med triste Moseomgivelser; det er en Hedesø, en vandfyldt Lavning i Hedesletten, maaske opstaaet ved, at Vinden har blæst Sandet bort og derved udhulet den; derefter er Grundvandet steget op over Jorden; sydvestlig store Plantager.

Lægger vi saa Turen Østen om Søen, møder os — ganske vist ogsaa her med Udsigt over den — et helt andet Landskab, Landets mægtigste Randmoræne, Bjærgskovbakker, en 6 km lang sluttet Kæde af langstrakte Højder, stembundne i den Grad, at man paa Afstand i Stenene tror at se græssende Faarehjorder, 73 m høje, 37 m over Søens Overflade, oprindelig nøgne, saa tilplantede med Naaleskov, der fik Lov til at vokse smukt i Højden, saa denne fældet under Verdenskrigen, nu atter nøgne, undtagen hvor der mod Øst er Læ; dér er et dejligt bølgende Jordsmon med forpjuskede Bøge, Græsgange for løsgaaende Kvæg, nu

Udsigt fra Eliselund mod Aabenraa.

P. CLAUSEN FOT.

fredlyst. Venligere er der ved Søgaard Sø, som Flensborg Landevej deler i to, men gaar man den levnedede Bøgeskov igennem, som delvis indrammer Søen, vil man finde, at den har en midtjydsk Karakter: Ingen ranke, men krogede Stammer, mosgroede, tyndt løvede, dog netop i deres Medtaget-hed maleriske. Gaarden selv er der ikke noget ved; det gamle Voldsted er ubarmhjertigt gennemskaaret af Vej. Men Søgaards Sognekirke i Klipleve er interessant; som Vorbasse Nordvest for Kolding var den en Valfartskirke; man søgte paa de to Korsdage til „St. Hjælper“, der fandtes her med gylden Krone, gyldne Handsker og Sko. Nu er Krucifikset forsvundet, men endnu holdes her Marked, stammende fra den katolske Tid: Korsmesse om Høsten. Under Markedet er hver Mand i Byen Kromand. Som Valfartskirke, som Holmstrup Kirke paa Sjælland af samme Grund, blev Kirken rig og fik sit Kor nybygget i ret sen gotisk Tid med smukt spidsbuget Østvindue med Stavværk og ligesom Syddøren med rigt profilerede Karme, indvendig med meget høje Hvælvinger. Kapeller til Nord og Syd har ogsaa gjort Kirken anseeligere. En Kimer som Peter Døver og hans Kvinde i Roskilde

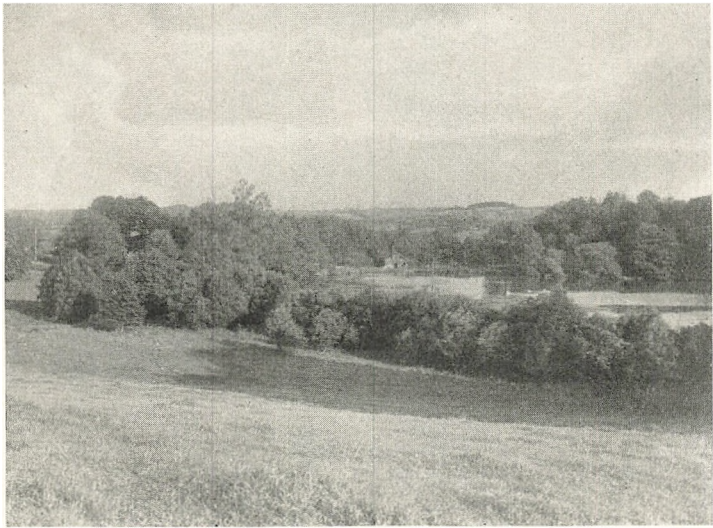

Nordkysten af Aabenraa Fjord.

P. CLAUSEN FOT.

Domkirke har kunnet hamre paa en Klokke, men han er ikke ældre end fra o. 1650. Ahlefeldterne paa Søgaard har haft deres Gravkirke i den; 7 Ligsten fra 16. Aarhundrede i Kapellernes Gulve har deres Portrætfigurer indhugget. De har ogsaa ladet Kirken smykke med Prædikestol og andet udskaaet Arbejde af den fortræffelige tidlig-barokke Billedskærer i Flensborg, Henrik Ringerink, af hvis Værker der er ikke faa i Kirker paa Sundeved og Als. Sammen med Kirken danner en gammel Kro, Præstegaarden i landlig Rokoko, store Træer om Præstegaard og Kirke, Kirkegaardsport og Klokkestabel en morsom Indfatning om Markedspladsen; desværre er der ogsaa moderne Hæslighed ligesom i Nabokirkebyen Felsted, hvor der er saa stor Modsætning mellem den hyggelige gamle By og en grufuld Stationsbydel. Klipleve, det vil maaske ogsaa sige Søgaard eller i alt Fald dettes Grund, er i Kong Valdemars Jordebog Kongelev; her holdtes ogsaa Herredstinget, ikke saa langt fra Oksevejen, og Lundtoft Herred bar den Gang Navn efter Klipleve.

Fra Klipleve vil jeg foreslaa, at man tager med Toget ind til Graasteen; hurtigt skifter Landskaberne, des større Ind-

Krusmølle ved Aabenraa.

P. CLAUSEN FOT.

tryk gør saa Modsætningerne. Vest for Kliplev har man den flade Hedeslette, Nordslesvigs største, den, der gaar helt over mod Marsken; ved Kliplev begynder Landet at bølgge, der er Tilløb til levende Hegn; man kommer gennem Egekrat og ind i Søgaard Bøgeskov, man strejfer Søgaard Sø og ser over til Bjærgskov Randmoræne. Endnu er Hegnene forpjuskede og forsvinder til Dels. Nu viser sig i Nord Kværse høje Lerbakker, det yderste der skyder ud af den yngste Bundmoræne; sydpaa derimod endnu Møse og Plantageland. Men fra nu af Bakker, Hegn, Skove, Hvedemarker, det dejligste Land. Og saa ved Rinkenæs Station Flensborg Fjord, foran og bagved Holdnæs, det tyske Angels nordligste Forpost, over Fjorden paa den danske Bred den tvetaarnede, højtliggende Broager Kirke, Egersunds rygende Skorstene og røde Teglværkstage, og saa til Slut Nordslesvigs blideste Idyl, Graasteen med Slot, Skove og Vande.

Ingen har haft bedre Betingelser for at skildre den idylliske Tilværelse her i en ældre Tid, i Fyrreerne, end Historikeren A. D. Jørgensen, hvis jævne Barndomshjem endnu staar. Selv han tænker sig tilbage til en endnu fredeligere Tid.

Parti fra „Mønterhøj“ ved Aabenraa.

P. CLAUSIN FOT.

„Atter og atter er jeg vendt tilbage dertil ... og er aldrig bleven træt af at drømme mig tilbage til Barndommens Aar. Hver Plet har haft Interesse for mig... hvor har jeg ikke misundet de Mennesker, som levede her i de gode gamle Dage, da der var Fred og Lykke i alle Forhold, da den smalle, krogede Vej, som snor sig omkring Søen, endnu var „Landevejen“ og ingen tænkte paa, at der var en Verden uden for disse Skove. Det var disse lykkelige Tidens Aftenglans, som endnu laa over Graasteen i min første Barndom ... Saa kom den store Ufred i Foraaret 1848.“ Han taler videre om Stilheden i den ensomme Skovby og sine stiltfærdige Drømme. Nu faar han sit Mindesmærke i den By, hvis bedste Søn han har været.

Der er dog endnu noget saa fredeligt ved Graasteen med de gamle Ege midt i Gaden, selv om deres Tal er svundet ind, og trods andre Indgreb i Idyllen. Først meldte sig den nye Tid, da en Flensborger, født paa Graasteen, vilde skabe Byen en Fremtid som Badested og fik bygget det hjertelig hæslige Kurhotel, dernæst da den sidste augustenburgske Hertug, Ernst Günther, for dobbelt Pengevindings Skyld afskovede den yndige Lund Stengerodde. Træerne kunde

Bulhus. I en Gaard paa Aabenraa Storegade.

P. CLAUSEN FOT.

under Verdenskrigen gøres i Penge og Jorden udstykket til Byggegrunde. Og efterhaanden forsvinder vel mere; Byen har en Fremtid for sig ved efter Genforeningen at være frigjort for den økonomiske Afhængighed af Flensborg; den er paa Vej til at faa sig et større Opland og blive en Forretningsby; det første Skridt har været Anlægget af en Havn. Alt dette er den vel undt.

Her ved det fra Flensborg Fjord indestængte Alnor havde Herrerne paa Søgaard midt i de store Skove et Jagthus; som selvstændig Ejendom blev det vist grundet af Gregers Ahlefeldt, der faldt i Ditmarskrigen 1559. Storkansleren, Statholderen i Hertugdømmerne, Frederik Ahlefeldt tog her sit Hovedsæde, og hans Søn Frederik, død 1708, der havde tumlet sig viden om i udenlandsk Krigstjeneste, hvilede ud her efter at have bygget Slottet pragtfuldt op i hollandsk Stil. Han indrettede et kostbart Orangeri og anlagde den store Have, hvor først Graasteenæblet fremelskedes. Som Tilbehør til Slottet fremstod Flækken, beboet af Tjenere og Haandværkere. Men 1725 var Herligheden forbi ved Efterfølgerens Konkurs, og Ejendommen gik over til Augustenborgerne. 1852 maatte Oprørshertugen sælge det, som alle sine Besid-

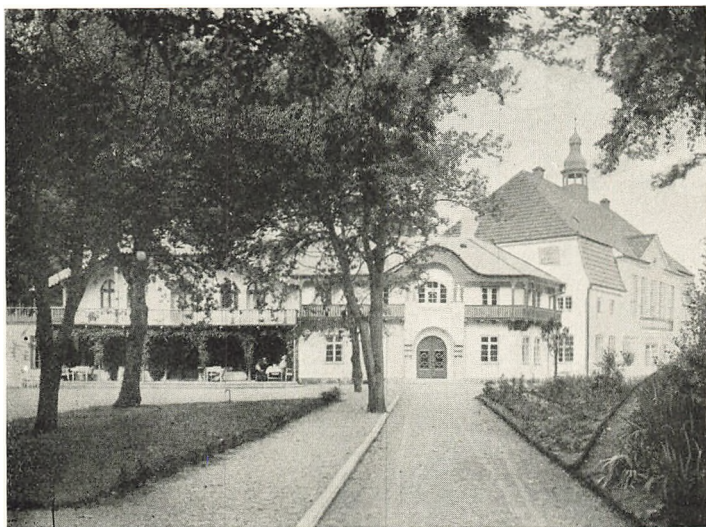

Hus i Lillepottergade i Aabenraa.

P. CLAUSEN FOT.

delser, til den danske Regering, som atter afhændede det til en dansk Adelsmand, der efter 1864 igen overlod det til Hertugens Slægt. Da den sidste Ætling af denne, den ovennævnte Ernst Günther, Kejserinde Augustas Broder, var død, solgte hans Arvinger Graasteen og Fiskbæk til den danske Stat. Det var en stor Lettelse for Byens danske Befolkning, som trofast havde holdt Stand mod Hertugernes Paavirkning og Nærheden af det tyske i Sprog og Sind i Flensborg og hinsides Fjorden. Byen har ved politisk Valg altid haft dansk Flertal. Fiskbæk er nu udstykket, og den gamle Landsby igen opstaaet paa dets Grund; der er ogsaa dør lagt Nordslesvigs nye, store Landbrugsskole. Graasten Ladegaard er foreløbig bevaret som Storejendom, og det maa haabes, at af æstetiske Grunde altid en Del af dens Agerland maa blive holdt udelte.

Slottets Herlighed derimod er forlængst formindsket, men en Afglans af den fordums Pragt har vi i den overdaadigt barokke Slotskirke med omløbende Galleri, baaret af korinthiske Søjler, mens andre Søjler fra Galleriet bærer Loftet. Dette har en rig Stukdekoration med en Vrimmel af Engle-

Folkheim i Aabenraa.

P. CLAUSSEN FOT.

børn. Paa den ene Kortsiden er den pompøse Alterbygning, paa den anden det lige saa overlæssede Orgelhus, midt paa den ene Langside Herskabsstolen.

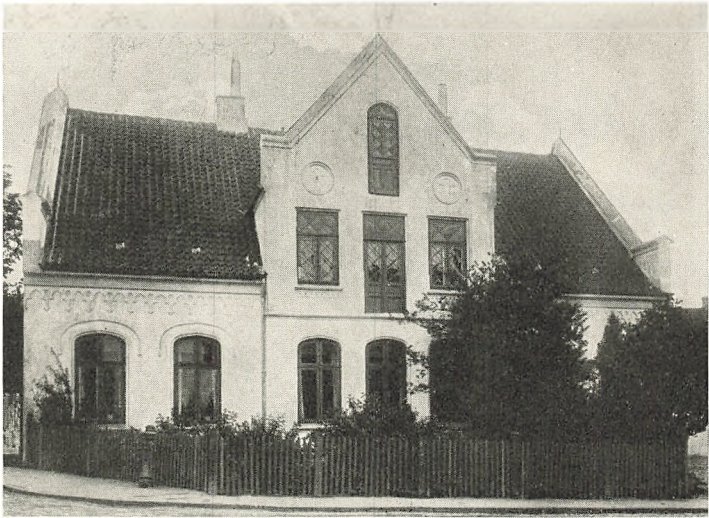
I Udsigten fra Hjærtetøjen paa den skraanende Græsslette mellem Skovene er der mere Hvile, dér er al Graasteens idylliske Skønhed samlet, men disse Skove og Smaalunde aabner ogsaa mindre Udsigter og gemmer snævre Kløfter mellem kuplede Bakker. Men ... man længes dog efter bredere Vand og videre Udsyn. Begge Dele faar man paa Vandringen fra Graasteen til Grænsen ved Kobbermøllebugten langs Flensborg Fjords indre Bassin, snart oppe paa Klinter, snart nede i Engbund, saa over Agre, saa gennem Skov, saa langs stenet Strand, stadig med vekslende Udsigter til Fjordens søndre Bred, der mere er dækket af samlet Skov, og til vore to henrivende Oxeøer. Skønnest er der vel ved Munkmølle, dels i den Kløft, ad hvilken man stiger ned til Vandmøllen, og dels fra den sidste Bakke med Udsigt til en aldeles yndig nu fredet Gruppe af Træer paa en udskydende høj Odde. Lidet kan give det store. Stadig ændres derefter Udsigterne; Bredderne, særlig Halvøen Holdnæs' derovre, forskydes i Forhold til

Svennesens Stiftelse i Aabenraa.

P. CLAUSEN FOT.

hverandre. Egentlig er Holdnæs en høj Klint midt i Farvandet, men ved en Sandrevle er den blevet landfast mod Syd. Den første Strækning fra Graasteen gaar gennem det tætbebyggede Rinkenæs, delvis et Fisker- og Sømandssogn, og jo mere sydpaa man kommer, des mere tiltager Villabebyggelse, dansk og tysk (Velhavere fra Flensborg), indtil man atter hinsides de tre Badehoteller ved Kollund Strand gaar ind i Kollund Skov og endelig igen ovenpaa alt det livlige er i Ensomhed. Det meste af Kollund Skov staar paa flad Grund, men Strandsiden er furet af Bække i Kløft ved Kløft; over Bregnerne i Bunden af disse hvælver sig Højskoven. Udfør Kløfterne blinker Fjordens Vand. Hvorfor bruge stærkere Udtryk end naar man siger: Her er meget, meget smukt. Idet man træder ud af Skoven, er man paa en sid Eng, gennem Engen et Aaløb, over dette en Bro, hinsides Engen løfter Skoven sig atter. Skønt og dog som Hundreder Steder i vort Land: Saa dansk. Men Skoven derovre er ikke i dansk Eje, den staar paa tysk Grund; vi er ved Danmarks Grænse. Og nu hører vi ogsaa i Dis og Røg Larmen og Summen inde fra den store By Flensborg, og paa Bakken hinsides Fjorden knejser et Bygningskompleks, der ser ud som en

H. P. Hanssens Hus i Aabenraa.

P. CLAUSEN FOT.

middelalderlig Borg, men er det store tyske Marineetablissement.

Vi bøjer om og fortsætter op med Aaen, i den sidste tyske Fjorddal, vi kommer til at følge. Den vedbliver at danne Skellet gennem Skov, ad „Gendarmstien“, hvor vi sikkert møder vore lyseblaa Grænevogtere, som hilser os med det danske Smil. Hvor Skoven slipper, maa vi over Aaen, ti her er Grænsen forskudt noget mod Syd for ikke at splitte en stor Gaards Jorder, der nu tilhører den danske Stat, Krusaagaard. Hinsides den er den brede Landevej, der fører ud af Danmark; Larm og Lugt af Biler, Reklameskilte, (af Hensyn til Tyskere viser et af de værste Vej til „Mummark Fährer“ og Badested paa Als), Toldbygninger og Kro. Vi vil bort herfra og finder snart den Fred, vi ønsker. Blot et lille Stykke op ad Chausseen og om ad en Sidevej til venstre, der fører over til den lille By Nørre Smedeby. Lige ved Vejen ganske kort inde en Kæmpehøj; dér vil vi hvile. Et roligt Sted, et højtidsfuldt Sted.

Det er en Valplads, vi skuer ud over, det er Stillingen ved Bov. Vi ser den, som de danske Tropper saa den, der 9. April 1848 nordfra rykkede frem mod Slesvigholstenerne.

Støtsgade i Aabenraa. Kaptajn Fischers Hus.

P. CLAUSEN FOT.

Yderst tilvenstre gennem den skovdækkede Krusaa Dal (den vi er kommet op igennem) indtil Nyhus Sø; derefter drejer Dalen sydpaa; Vesten for den har vi de jævne Højder om Bov Kirke, og helt vest- og nordvestpaa fladner Landet ganske til. Bov høje Kirkespir er ret nyt; i 1848 var Kirken kullet. Stillingens Styrke er herfra let at forstaa: Dækningen for Oprørerne dannedes af den side Aadal og Søen; Stillingens Svaghed ligeledes: Over det ret jævne Jordsmond er vestude kunde Danskerne forcere Bov By, og endnu længere ude ad ganske fladt Hedeterræn, som ikke frembød nogen Hindring, rykke frem bag om Fjendens Stilling til Flensborg og afskære hans Tilbagetog, som yderligere kunde vanskeliggøres ved vore Krigsskibes Beskydning ude fra Fjorden. I Krusaa dalen skulde han netop holdes fast i Tro til Stillingens Styrke, indtil den omgaaende Bevægelse var lykkedes. Naar H. P. Holst i „Den lille Hornblæser“ skriver: „Hvor ned til Bov den nye Vej sig bøjer bred og sandet“.

saa viser det, at han intet Blik har haft for Jordformer; Vejen, som vore Tropper maatte følge ind mod Kirkebyen, gaar jævnt opad. Bov ligger ret herskende, mest dog set fra Hedelandet i Vest. Og naar han taler om „den nye Vej“, er det i Virkeligheden Oldtidsvejen, Oksevejen, der fører ind gennem Bov.

Men det er mere end en Slagmark med blodige Vaaben, vi ser ud over. Der føres i denne Egn en anden Kamp, ikke blodig, men sejg, fra Dag til Dag, endnu i denne Time. Det

er Sprog- og Kulturkampen mellem Dansk og Tysk. I Kobbermøllens Fabrikby, hvis Skorsten vi kan skimte over Træerne hinsides Aaen, egentlig en Forstad for Flensborg, tales mest Tysk; i Nørre Smedeby, paa hvis Grund vi staar, er Sproget Dansk; dette er ogsaa aldeles overvejende i Bov og i Frøslev, der ligger bag denne By igen, nær Grænsestationen Paddeborg, men Syd derfor i Hanved By om Kirken med det høje Spir, som ogsaa ses fra vort Stade, er det danske Sprog nu saa omtrent døet ud. I Bov Kirke prædikedes selv i den tyske Tid een Søndag af fire Dansk og endnu oftere længere tilbage i Tiden; i Hanved har i to Aarhundreder Kirkesproget og Skolesproget været Tysk undtagen i den korte Tid fra 1851 til 1864. Kirke- og Skolesproget skabte en Kulturgrænse, som i 1920 blev til en Rigsgrænse. Det er den, vi fra Kæmpehøjen kan følge fra Flensborg Fjord, som lige skimtes Sonden om Bov og Frøslev, men Norden om Hanved, og saa veed vi, at den gaar videre vest paa.

Den gamle Slotsvandmølle P. CLAUSEN FOT.
ved Aabenraa.

Brundlund Slot. — Amtmandsholig.

F. CLAUSEN FOT.

Engang vandrede den tyske Digter, Ditmarskeren Claus-Groth, over Slagmarken ved Bov, og der fødtes da i ham et Digt, som han kaldte „Ahnung“ :

Wer ist der Jäger, wer bläst sein Horn
wohl über die Heide weit?
Oder ist's der Wind im Schlehendorn?
Oder ist's die Möve, die schreit?
Ist's nicht, als ging es von Meer zu Meer,
Retraite oder Appell?
Noch leise der Klang, doch dumpf und schwer,
was mag er bedeuten, Gesell?
Nicht Regenpfeifer, nicht Sturmgewolk,
sie schrecken uns nicht aus der Ruh;
dies ist ein ander Getön und Volk —
Hör zu, Geselle, hör zu!
Geheimniss lagert im Dunkel schwer,
die Sterne schauen hinein;
es zieht wie Rufen von Meer zu Meer —
und die Heide ist wieder allein.

Ja, nu er Landet her igen roligt; ingen Kamplarm, ja om vor Kæmpehøj ikke en Gang Billbjæf; Oksevejen er tilmed fre-

Hjelmskov ved Aabenraa.

P. CLAUSEN FOT.

det fra den store Bommerlund Plantage et Stykke ind mod Bov, ligesom det gamle Vadested over Gejlaa; her ligger Landevejen endnu i sin oprindelige Bredde som Type paa en Oldtidsvej. — Mærkeligt er det, at allerede Claus Groth har fornemmet en anden Tone, et andet Folk her, end det han selv hørte til. Dog endnu gælder det ogsaa for os: Retræte eller Appel.

Men Skuet giver endnu mere; det kan ses gennem en tredje Slags Øjglas. Fra den blaa Fjord, fra den frodige Engbund, fra den højstammede Bøgeskov i dybmættede Farver, indesluttet af stejle Banker, fra de levende Hegn, som endnu Øst for Bov ruder Markerne, vender vi os mod Vest og Nordvest til det typiske Hedeland i ensformig Fladhed indtil Horizonten, med brungraat i de tørre Græsmarker, med Lyng i Vejenes Sider. Det er Vestjylland, der atter her gaar saa nær ud til de østlige Fjorde, og her standser derfor vor Vandring. Ved Nørre Smedeby er et stort Grusværk, hvor det Smeltevand, som har udhulet Flensborg Fjord, har haft sit Udløb. Her aflejredes de store Sten, mens det lettere Hedesand af Smeltevandet spredtes ud mod Vest.

Rundemølle ved Aabenraa.

P. GLAUSSEN FOT.

Endnu nogle Skridt gennem Bov Kirkeby med sin Graastenskirke, der dog kun har Kvadre i Hjørnerne, og med den hyggelige, fredede Præstegaard fra 1766, til den jydsk Halvø sydligste danske By, Frøslev. Navnet gaar tilbage til Folkevandringstiden og betyder noget saa stort som Fyrstens Ejendom eller Efterladenskab. Det er — sammen med Harreslev ligeved hinsides Grænsen — saa omtrent de sydligste Punkter i en Stednavneformation, der nordligst strækker sig til Vester- og Østergøtland og mærkeligt nok ogsaa her har til yderste Led et Frøslev. Vort Frøslev hørte indtil Genforeningen til Hanved Sogn; hvorledes kan det da være, at denne By, efter hvad vi før hørte om Kirke- og Skolesproget her, er kommet til Danmark. Jo, fordi denne By vilde være dansk, mens det store Sogns andre Byer efterhaanden svigtede. En Lærer mellem de to Krige forstod saa ypperligt at fortælle Fædrelandshistorie, at Børnene heller ikke som Voksne glemte, hvor de historisk og nationalt hørte hjemme. Hans mest lydhøre Elev var „den lange, tynde Dreng fra Frøslev Kro“, Carsten Thomsen, der allerede i 1851, da Valget blev Konfirmanderne givet at tage Tysk eller Dansk til Forberedelses-

Fårversmølle ved Aabenraa.

P. CLAUSEN FOT.

sprog, svarede paa sine Kammeraters Vegne: „Æ tænker, de er bedst, vi blywr ve' de dansk“. Han døde 1889, kun 52 Aar gammel, men var al sin Tid Byens danske Leder og efterlod den danske Arv til en yngre Slægt. Og sin poetiske Sans gav han Udtryk i Sange, der, som det er blevet sagt, sang sig ind i Hjerterne og i al Beskedenhed bragte sin Skærv til Vedligeholdelsen af den hellige Ild i unge Sjæle over hele Nordslesvig og ogsaa i hans egen Egn. Han brugte hyppigst Folkemaalet, men paa Rigsdansk har han digtet:

Som en Mur mod Tidens Tant,
sejg og tro, som vi er vant,
skal vor Gerning, skal vor Id
aldrig gaa vort Maal forbi.
Frøslevs Sønner ville hædre
Fortidsminder, Fortids Fædre.
Held dig, Frøslev By.

Hans Sangforening stiftedes 1878 af 25 Medlemmer, 1928 talte den 300; denne Forening har bidraget meget til Sammenholdet. Ogsaa i Frøslev var dog i de senere Aar Tysk begyndt at trænge ind, blandt andet i Følge med de mange tyske

Krusmølle ved Aabenraa.

P. CLAUSEN FOT.

Tjenestefolk, der fra Flensborg kom ud i Omegnen. Den første Tid efter Genforeningen taltes der mest Tysk paa Legepladsen ved Frøslev Skole. Men i Sommeren 1925 fortalte Førstelæreren, at nu hørtes saa godt som ikke andet end Dansk. Det er Grænsen, der virker som Bolværk. Det gode er ogsaa kommet, at mens Ungdommen i Bov Sogn tidligere søgte ind til Flensborg tidlig og silde, og ikke altid for det gode, holder den sig nu hjemme og er lettere at faa i Tale. 1925 taltes endnu Tysk i 12 Familier i Frøslev.

Haderslev Fjord og Aabenraa Fjord bør man ikke blot se fra Landjorden, men man bør nyde Kysterne ved at sejle ud- eller indad. Det samme gælder Flensborg Fjord, der tilmed er mere indviklet i sin Bygning end de andre og derfor frembyder endnu større Afveksling af de for danske Strande ejendommelige Elementer. Allerede 1866 begyndte den Fjordsejlad fra Landingssted til Landingssted paa Nordkysten, som ikke helt er hørt op, efter at den store By Flensborg, der leverer de fleste Passagerer, er blevet ved Tyskland. 1913, Aaret før Verdenskrigens Udbrud, befordredes paa Fjorden 932,288 Personer paa nogle og tyve Skibe; nu er der en skarp Sondring mellem de Skibe, der befarer den danske Kyst-

Parti fra »Hundeklemmen« ved Aabenraa.

P. CLAUSEN FOT.

strækning, og de, der gaar ud til Lyksborg paa den tyske Side. Men man skal ikke nøjes med at sejle gennem Inderfjorden; man skal gøre Turen med lige til Sønderborg, uden om Broagerland, hvis højtliggende, hvidtskinnende, tvetaar-nede Kirke ses fra forskellige Sider, eftersom man sejler frem, og hvis Klinter kan staa med lodret Fald paa indtil 25 Meter. Vi bøjer uden om Borreshoved og faar nu Indsejlingen til Sønderborg:

Til venstre Skelle Højskov paa Broagerland, saa de pragtfulde Klinter ved Gammelmark med Dyntbakker, saa Landets Sænkning i Fortsættelse af Bugten Vemmingbund, derefter den stigende Runding i Dybbølbjærg, saa Sønderborg, Sønderskoven paa Als, Halvøen Kegnæs. Trods Verdenskrigens Overmaal af Mandefald og Rædsler maa en Dansk dog tænke paa 1864. Over disse runde Høje har Krudtrøgen drevet; de stille Skove paa Als' Kyst til højre og paa Sundeveds Kyst til venstre har givet Genlyd af Kanontorden; bag Hegn og Huse har der ligget Soldater, der har plaffet hverandre ned med Geværer. Broager Kirkespir har tjent Preusserne til Observationspost, Dybbøl Mølle Danskerne, indtil den blev skudt ned. Bugten ind paa Als, Høruphav, Bugten ind paa

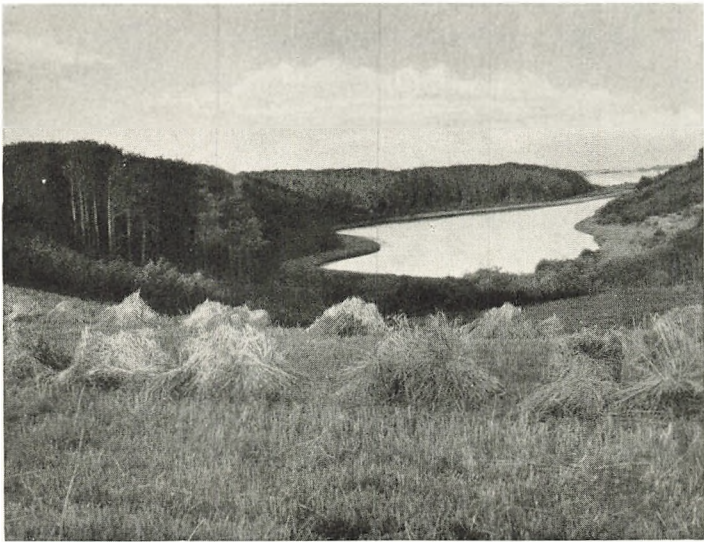

Parti af Oksevej syd for Urnehoved.

P. CLAUSEN FOT.

Sundeved, Vemmingbund, har baaret danske Orlogsskibe, der har bragt Forsyninger og nyt Mandskab til vor Styrke eller har gaaet langs Kysten og deltaget i Kampen, eller de har — til allersidst — bragt Resterne af den danske Hær bort til Fyn.

Det røde Slot nederst ved Stranden, den røde By bagved, højere oppe Bakkerne og længer ud til begge Sider grønne Skove; Vande og Vige og Odder og Næs til højre og til venstre, bagved Havet uden Grænse, og saa til sidst, idet man svinger om Slottet, noget ganske uventet; nu er man inde i Sønderborg Havn, og først her ser man Begyndelsen af det smalle Sund, der skiller Als fra Sundeved; hidtil var de to Landskaber gaaet i eet. Dog kun Begyndelsen af Sundet, thi ligefor mod Nord er Vandet tilsyneladende spærret med en høj Banke, og ser man tilbage, har Slottet paa sin Odde lukket for Udsynet til Havet; man er som i en Cirkus, hvor Tilskuerne kan tage Plads paa Bakkerne, og Havnen er Arenaen; det hele er gaaet saa hurtigt for sig, mens Skibet har svajet og lagt til ved Skibsbroen. Det store, aabne, frie; det lune, hyggelige, afgrænsede.

Skovso ved Varnæs.

BOISEN FOT.

Vi har fulgt Christian II paa hans Tvivlraadighedens Færd frem og tilbage over Bæltet ved Snoghøj; vi har set ham endnu tilsyneladende som fri Mand sejle ned langs Bæltet og stævne ind ad Flensborg Fjord for dèr at træffe Farbroderen Kong Frederik, men vi veed ogsaa, at herude paa Fjorden ændrede Skibet Kurs og bøjede ind mod Sønderborg; nu først har han forstaaet, at han var Fange; med Angst og Gru har han stirret ind mod Stranden sikkert uden at ænse det skønne Landskab, der aabnede sig for ham; Sønderborg skulde nu blive hans Fængsel. Han brød ud i lydelig Graad og høje Klager og satte sig personlig til Modværge; under Kampen med ham blev den gyldne Vlies' Ordenskæde revet af hans Hals. Klokken mellem 8 og 9, Fredag den 9. August 1532, St. Laurentii Aften, førtes han ind over Slotsbroen. Vi skal ikke følge ham under den vekslende Behandling, han herinde var Genstand for, indtil han 1549 i Februar blev bragt til Kalundborg.

Saa mange historiske Begivenheder som til Koldinghus er ikke knyttede til Sønderborg, og slet ingen Romantik. I en følgende Afhandling skildres Slottets Historie og Bygning.

Graasten Slot.

Vi understreger kun her Slottets enestaaende Beliggenhed, maaske skønnere end Kronborgs, og nævner, at hvad der har Værdi ved Arkitektur, skriver sig fra den Tid, da Christian III's Hustru, Dorothea, havde sit Enkesæde her (afvekslende med Koldinghus). Det nydelige Slotskapel, hvis skønne Hvælv hviler paa en slank, langt ældre Midtsøjle; Altertavle, Font, Prædikestol, Pulpitur med lukket Fyrstestol, alt har hun faaet indrettet. Noget yngre er den pragtfulde, triumfbueformede Indgang til de sønderborgske Hertugers Gravrum. Med sine 23 Børn maatte Hans den yngre blive Købstadtynger og Bondeplager, og man forstaar, at han maatte gøre Landsbyer til Herregaarde for at skaffe Underhold til Sønnerne. Han tog ogsaa Jorderne fra Sønderborg By.

Det ene svære runde Hjørnetaarn er delvis bevaret; i det nederste Rum har man kun kunnet komme ind gennem et Hul i Hvælvingen; det har sandsynligt tjent som Fængsel. Sidst Slottet, dog ikke dette Rum, har været brugt som saadant, var i Verdenskrigens første Tid, da her 150 mistænkelige Danske var indesluttede i flere Uger; de mistede dog ikke deres danske Humor og Tagen det med Ro. Under Trearskrigen havde det været brugt humanere: til Lasaret; i Preussertiden havde det været Kaserne, nu tjener det delvis til Musæumsbrug. Fra i 1910 at benytte tre lejede Værelser

Parti fra Allsund.

HOISEN FOT.

ude i Byen var Musæet i 1927 vokset til at lægge Beslag paa 33 Rum i Slottet. Det er, som de fleste Provindsamlinger, af et broget Indhold, men det er i høj Grad fængslende, ikke mindst ved sine Minder fra begge slesvigske Krige, fra Verdenskrigen, den tyske Revolution, Afstemningstiden, Genforeningen. Det staar Maal med Musæet paa Koldinghus. Begge er de fortræffelige Vidnesbyrd om, hvad Samlerinteresse, Udholdenhed og Kyndighed kan opnaa.

Verdenskrigen, den tyske Revolution og deres Betydning for Nordslesvigs Skæbne og for Sønderborg By? Indtil 1893 havde Byen holdt sit danske Flertal ved Rigsdagsvalg; den danske Leder var den viljestærke, samtidig saa charmerende Slagtermester Reimers, der med Rette har faaet sit Mindesmærke oppe i Byen. Men i de følgende Aar sank det danske Stemmetal som Følge af store økonomiske Tab og følgende Depression, og 1904 anlagde Tyskland her en stor Marinestation, der fremkaldte en stærk Indvandring ikke blot af militære, men ogsaa af Næringsdrivende, der skulde have deres Fortjeneste paa Marinen. Tallet paa Tjenestemænd blev ligeledes i høj Grad forøget. Ved Indvielsen af et Marinehjem et Par Aar før Krigen udtalte Prins Heinrich, Kejserens Broder, de stolte Ord: „Hvad den tyske Ørn har slaet sin Klo i, slipper den aldrig.“ Dagen før Krigserklæringen forlod

Grausteen Slotskirke.

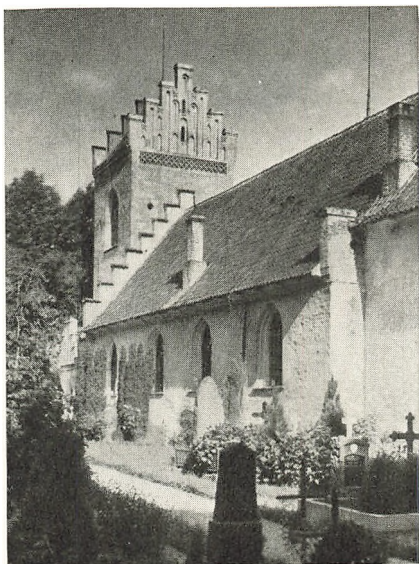
BOISEN FOT.

de store Krigsskibe Havnen under fuld Musik og Hurraraaben.

Mens vi i Haderslev af politiske Tilkendegivelser bør huske H. P. Hanssens Opgør af den danske Stilling ved Aarsmødet i Juni 1914, umiddelbart før Krigen kom i Sigte, og fra Aabenraa Nordslesvigerne's Krav om at ville tilbage til Danmark 17. Novbr. 1918, kan vi i Sønderborg have Grund til at mindes Marinens Revolution nogle Dage forud. 5. Novbr. kom

de Skibe, der i Kiel ikke havde sluttet sig til Oprøret, hertil, for dog allerede næste Dag at revoltare. En syg Soldat fra Schlesien, Topff, klædt i Hospitalskittel med Marinehue, fik et Møde sammenkaldt paa Exerцерpladsen bag Marinekaserne, holdt dør en flammende Tale og understregede ogsaa Nødvendigheden af at sætte sig i Forbindelse med de danske Myndigheder og forhandle med dem om en Besættelse af det dansksindede, dansktalende Nordslesvig. De offentlige Bygninger blev derefter bevogtede, det tyske Flag havde vajet for sidste Gang, den røde Fane hejsedes, Soldaterraad blev valgt; Officererne maatte afgive deres Vaaben og fjerne deres Distinktioner. Paa Slottet laa 4—500 Infanterister, men Majoren dør matte ogsaa overgive sig, Landraaden (Amtmanden) fik Revolveren holdt for Næsen, mødte efter Tilsigelse for Soldaterraadet og modtog sine Instrukser. Et Par Vognladninger Smør blev uddelt med et Pund til hver Person i Byen. Saa maatte Topff for sin Sundheds Skyld trække sig tilbage. Derefter tog Danskerne Magten; da de 17. Novbr. vendte hjem fra det store Møde i Aabenraa, lød for første Gang i mange Aar under aaben Himmel, om Bord og i Land, de

danske. Sange. — 4. Maj 1920 kom de danske Tropper til Byen efter næsten 56 Aars Forløb, Dagen efter marcherede de over Pontonbroen op paa Dybbøl. — Vi mindes ogsaa, da 30. Marts 1848 5. Bataillon (Fynboer) landsattes i Sønderborg, medens samtidig de fynske Dragoner, der havde faaet Ordre til at slibe Sablerne skarpe, red over Kolding Aa ind i Sønderjylland. Dermed begyndte Krigene om Sles-

Dybbøl Kirke.

S. SØG. FOT.

vig. Mellem de Dage og Afstemningsdagen 10. Febr. 1920, hvilket Spand af Tid, og hvilken skiftende Historie.

Der skal ikke her fortælles Krigshistorie og ikke mange Ord om Byens Oplevelser hverken i den første slesvigske Krig, i 1864 eller mellem Krigene og efter dem. Til Fest, naar Frederik VII holdt til i den, engang hele fjorten Dage, med Skiveskydning, hvorfra Kongen vendte hjem til Fods, med Fuglekongeskiltet paa det brede Bryst, fulgt af alle Skydebrødrene; med Tafler hver Dag paa Raadhuset, med Fakkeltog, med Bal. Til Demonstration, da Kong Wilhelm I første og sidste Gang besøgte den 1868; den nye Magistrat gav Frokost paa Raadhuset, men Gaderne var fulde af Alsingere og Sundevedboer, som stod i lange, tavse Rækker med Pi-berne i Munden og paa et Kommandoraab „omkring“ fulgte denne Ordre og fjærnede sig. I Skræk og Rædsel, da 15. Marts 1864 pludselig, uden Varsel, mens Folk gik og passede deres Gærning, Granaterne fra Gammelmark-Klinterne paa Broagerland slog ned mellem Folk paa Gader og i Huse; og saa 2. April, da en Fjerdedel af Byen blev skudt i Brand, og Flygtninger fra den spredte sig over den hele Ø;

Det Indre af Sønderborg Kirke.

yderligere en Del af den brændte under Stormen paa Dybbøl 18. April.

Denne lille Stad har i det sidste Hundredaar oplevet mere Historie end nogen anden dansk Provinsby; som saa mange har den økonomisk kendt gode og onde Tider. Ligesom Aabenraa har den haft sin anselige Handelsflaade i Fart helt til Middelhavet og Brasilien, til Singapore og Kina, og sine livlige Skibsbyggerier, indtil det sidste blev nedlagt 1882. Genforeningen har — fraset al usund Spekulation — bragt Byen frem; dens Havn er fyldt, dens Hovedgade har store Butiker og stærk Færdsel. Den har altid sit store og gode Opland i Reserve, og den frygter ikke længer Konkurrencen fra Flensborg. Snart vil en ny Forbindelse over Sundet afløse den primitive Pontonbro. I Sommertiden vrimler By og Omegn af Turister, blaserede, nysgerrige eller pietetsfulde.

Ved Siden af den livlige, stejlt stigende Hovedgade med Huse fra Opbygningen efter 1864, er der dog ogsaa stille Kvarterer, som Skibstømrernes og Søfolkernes Havbogade, der ligger lavt, nær Stranden og under Bombardementet laa i Læ; her staar, som i Aabenraa, om end med et fattigere Præg, Etstokværks Huse med Gavlen ud til Gaden i lang Rad. Men Byen har ogsaa faaet sin brede nye „Kongevej“,

smukt krummet, med Villaer og en Række offentlige Bygninger: Amtssygehus, Kommuneskole, Statsskole, Domhus, Menigheds- hus, teknisk Skole og den tidligere tyske Rigs- banksfilial, anselige, nogle af dem ikke saa ilde, alle fra den sidste preussiske Tid.

Til en anden Kant, desværre skæmmende Byen set fra Sundet, har Preusserne lagt deres mægtige Marinebyg- ninger, hvoraf nu en tjener til Statshospital, en er Underofficersskole, en Kaserne og en Del Officersboli- ger. Hervedenfor i Sundet ligger endnu den lange Række For- tøjningspæle for de tyske Orlogsfartøjer.

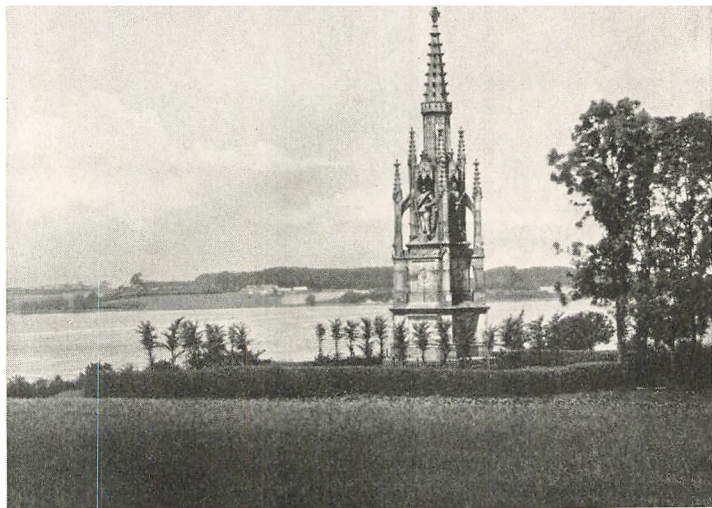
Af ældre Bygninger er Kirken nok værd at besøge. Man lade sig ikke skræmme af det grimme Taarn, som 1883 ganske umotiveret blev sat ovenpaa den. Kirkens Karakter er Re- næssance fra o. 1600, indvendigt et køligt, hvidt Rum med rolige Hvælv og smukt profilerede Piller, og med Indrede fra 17. Aarh., Alter, Prædikestol, Malmfont, Epitafier, Præste- portræter. Og af nye Bygninger valfarter man til Nyrops Sønderborghus, hvor ogsaa i 1914 Danske sad fængslede. I dets Gaard læses:

Stat her vort Hus i Fred for hvert modvilligt Øje.
Med Guds Tilskikkelser vi gerne lar os nøje.
Her frisker vi vort Sind, her takker vi vor Gud.
Velsignet være hver, som her gaar ind og ud.

Men fremfor alt er den rosensmykkede Kirkegaard og dens Omgivelser os hellig. Uden for denne, omgivet af høje Linde, staar Mindesmærket for 192, der faldt i Verdenskrigen her

Mindesten ved Dybbøl.

Tysk Mindesmærke (Arnkil).

S. SIBG. SLOTT.

fra Byen. Enkelt og ædelt. Paa selve Kirkegaarden kan man gaa fra Grav til Grav, der er Hvilesteder for trofaste Borgere som Reimers, Slagtermester Timm, Redaktør Moldt, Købmand Behn, men ogsaa standse ved Monumenter over Danske og Tyske, faldne i de slesvigske Krige. Paa et af dem staar:

Den dyre Broderpagt er bloddøbt vorden,
og Kærlighedens Magt er set i Norden!
Hav Tak, hver Broder kær! Med Sorg og Smærte
begrov vi Eder her — og i vort Hjærte!

Det er til Minde ogsaa over Svenske og Nordmænd, faldne i Kampen for Danmarks Sag 1848. Om Hvilestedet for en af dem, Leopold Løvenskiold, siger den norske Digter, Andreas Munch:

Dér slutter nordisk Grund end om hans Lemmer,
dér slumrer han endnu i Moders Favn,
og Norge føler dérfra Blodets Stemmer
at gaa til Fjældets Hjærte med hans Navn.

Hvor man gaar og staar i Sønderborg, kan man finde dejlige Udsigter, undertiden skæmmede af Nybygninger, saale-

Sønderborg Havn.

BOISEN FOT.

des Udsigten her ved Kirkens Vestgavl. Videst Udsigt har man fra Statsskolens Taarn; dér er man højest oppe indenfor selve Byens Grund. Hver Udsigt har sine Linjeforskydninger. Det er ikke let at sige, hvilken af de tre østslesvigske Stæder ligger kønnest; hver har sine Fortrin, jeg kunde ønske at have faaet den fjerde med: Tønder. Men af de tre, Haderslev mellem Fjord og Dam og med brede Højder paa begge Sider; Aabenraa i sin Krans af skovklædte Bakker, Sønderborg ligger dog friest og friskest, det kan ingen afdisputere den. Tre Steder fra i det mindste maa man nyde Byen og dens Omgivelser. I den lune Sommerkvæld fra Hotel Alhambras Terrasse paa Sundevedsiden. Man har over det stille Vand den hele By for sig, fra Slottet til de tidligere Marinebygninger; Havnen nederst, og derover løfter Husene sig højere og højere, skraat stigende mod Nord, med grønne Pletter ind imellem. I Havnen har der været livligt, stærk Færdsel har der ogsaa været over Pontonbroen og ud ad Landevejen, men efterhaanden indtræder Stilheden, Solen har længst dvælet ved Byen derovre, til sidst svinder den ogsaa fra de højeste Hustage, Lygterne begynder at tæ-

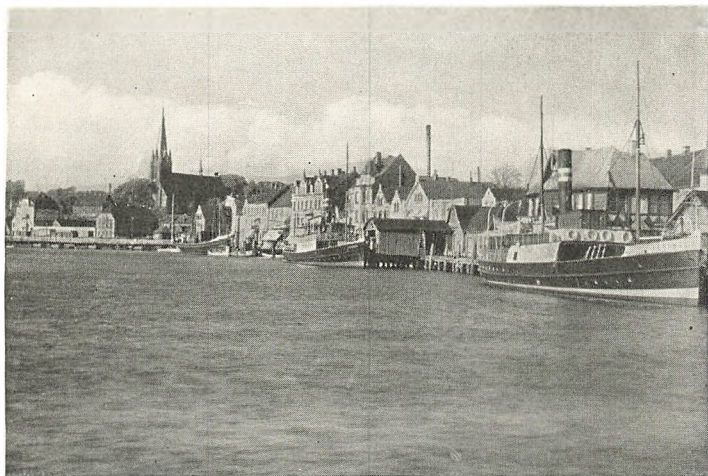

Pontonbroen i Sønderborg.

HOISEN FOT.

des og giver Genskin i det stille Vand, bag Byen i Øst tiltager Mørket, og alt indhyles af Natten. Men næste Morgen i den klare Dag skal man tage Strandpromenaden hinsides Slottet; her er det ikke et indelukket Sund med Bølgerne dæmpede, men Voverne ruller frisk ind mod Stranden ude fra den aabne Bugt, og hinsides denne har man i Lufttoneforskydning, længere og længere ud, først Gammelmarkklinterne, saa Skelle Skov paa næste Fremspring og bagest Angel. Den tredje Udsigt har sin Charme til enhver Dagstid; den vender væsentlig mod Nord, saa Sollyset falder klart over Landskabet. Det er fra Engelhøj, nordligst og højest lige uden for Byen.

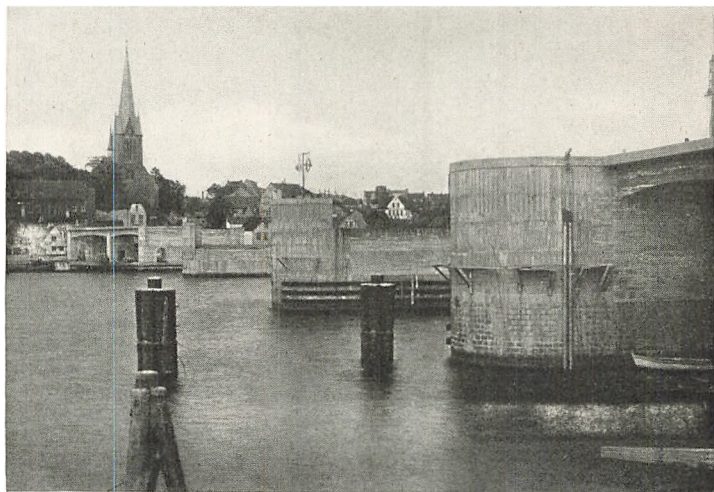
Fra denne Bakkes Top aabner sig den videste Udsigt ned over Byen og ud over Havet til det fjærne Angel. Den runde Cirkus, Sønderborg Havn, viser sig nu om til Siden forlængt til et Sund, der ses i sin fulde Længde fra Syd til Nord og skiller Als fra Sundeved. Det nordlige Sundeved overses helt, men den svære Bakke, Dybbølbjærg, tager Udsigten bort lige mod Vest. Vi følger med Øjnene dens Kam, op over hvilken i 1864 de ti Skanser laa, hvor i ti Uger de danske holdt Stand, men vi ser ikke ned i Landet bag Bakken, hvor Preusserne byggede deres Batterier og skød Skanserne til Grushobe, før de stormede 18. April. Efter at Skanserne var

Havnegade i Sønderborg.

BOISEN FOT.

tagne, førtes Kampen ned ad den østlige Skraaning af Bjerget — den vi ser. Op ad Bakken strækker sig Landevejen med de høje Træer; særlig Syd for den kæmpedes der, og især om Møllen øverst oppe. Men vender vi os mod Nord, har vi en anden Kampplads for os. Vi ser ud over den spidse Kærhalvø med Arnkilsøre yderst. Dér gik Preusserne over til Als 29. Juni, og op mod den Banke, hvorpaa vi staar, førtes saa Danskernes vigende Kamp, og derfra videre forbi vort Stade over mod Sønderskoven, hvis lange Bryn vi har for os i Sydøst. Nede bag den, ved Høruphav, veksledes de sidste Skud; derfra kom Danskerne over til Kegnæs og derfra til Fyn. Ud over Als kan vi ikke se Havet i Øst; Øen krummer sit høje Land udenom Kærhalvøen og hindrer Synet. Men vi ser de lavere Bakker, der fra Højdedraget gaar mod Vest, med deres Hegn, Lunde, Skove, Kirker og nogle af de blanke Vige, som gaar mod Øst ind mellem dem. I Lavlandet bag det brede, hvide Taarn paa Ulkebøl Kirke ses Augustenborg Park ved det inderste af den Fjord, som afskærer Kærhalvøen fra det øvrige Als. Tidligere førte en yndig Sti herop over de frodige Marker med herligt Tilbageblik til Slottet paa dets Næs, men nu er her gjort stort og plumpt af de preussiske Anlæg og nye Gader.

Begyndelsen til den nye Bro over Allsund.

Vi maa ud paa Øen:

»Vi er paa Als, et Øland hvor
mer tidlig Vaaren kommer,
en gudvelsignet yndig Plet
med varm og solrig Sommer;
med grønne Skove, blanke Søer
og gyldent Korn paa Vangen.«

Vi følger Strandpromenaden ud til Sønderskoven, 4 km lang fra Syd til Nord, oprindelig en herlig Skov af Eg og Bøg, men Behandlingen er gennemkritiseret af de danske Forstmænd. Endnu er der dog adskillige Pragtbøge, -ege og -aske. Videre over en Aabning med Landsbyen Klinting; igen ind i en Skov, Lambjærg Indtægt. Hvad der baade i Sønderskoven og i Lambjærg Indtægt overrasker en, er Vrimlen af Oldtidsmindesmærker; i Sønderskoven er der 125, i sidstnævnte Skov 45, hvoraf 8 Langdysser, en 160 Skridt lang. Sagen er den, i Skovene har der ingen Grund været til at sløjfe dem; det aabne Land er derimod for frugtbart til, at man har kunnet beholde ret mange af dem. Og dog er der adskillige, ogsaa ude i aabent Jordsmon; vi kommer til dem. Lige op ad Fiskerlejet og Badestedet Høruphav findes der een jævneved Grave over danske Krigere fra 1864. Ude

Torvet i Sønderborg med Raadhuset.

i Vandet er der endnu Rester af den lange Indskibningsbro fra dette Aar. Paa den flade Øre foran Skoven er der paa Forhøjninger, der tidligere var Holme, fundet Kulturlag fra Stenalderen; Hestetænder, Knokler af en Urokse.

Der er ikke langt op til Hørup Præstegaard. Vi bør endnu med Tak og Ærbødighed mindes den store Gæstfrihed, vendt imod Danmark, som i denne og i Ulkebøl Præstegaard under vore Krige udvistes af Præsterne Schwensen og Krog-Meyer. Den første var af en gammel vidtforgrenet Alsinger-slægt, der har siddet rundt om paa Øen i danske Præste- og Proprietærhjem. Da Ulkebøl Sogn i 1920 igen var blevet dansk, vilde Beboerne straks mindes deres gamle Præst, der blev fordrevet i 1864 efter at have været i sit Embede her i 33 Aar, og lod hans Billed male til Ophængning i Kirken.

Ved Høruphav er der Idyl, men derefter hører Skønhederne op, hvis man vil fortsætte gennem de sydlige Sogne ud til Badestedet Mommark, hvorfra nu ogsaa Færgen gaar til Faaborg. Det er Øens kedeligste Strøg, gjort endnu kedeligere ved Anlægget af en ny hegnløs Landevej, som kun Bilister kan skønne paa, og nærved den pænt fornyede Færgegaard er der nogle slemme moderne Huse; men den lille Park og Badestranden er fortrinlig. Og det er et mægtigt frugt-

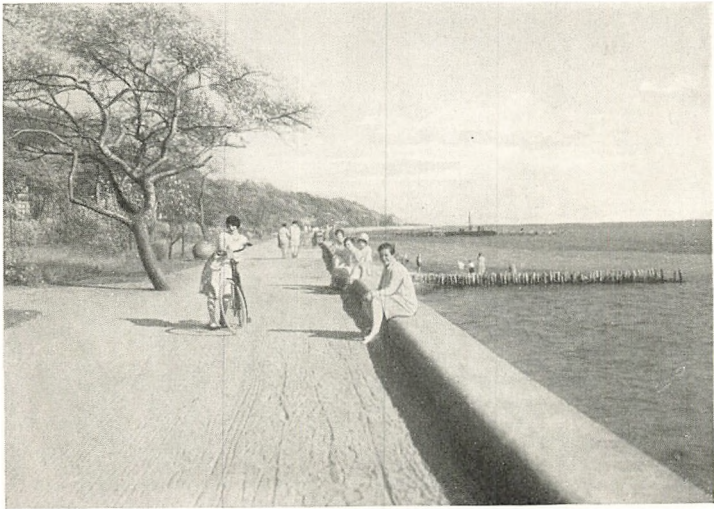

St. Jørgensgade i Sønderborg.

HOISEN FOT

bart Land, særlig Byen Vibøge har af Danmarks allerbedste Jord, og det er en Fryd for Øje og Sind at se Planterne skyde frem med saadan en Kraft og Fylde. Vibøge bærer et Oldtidsnavn; Forstavelsen betyder Helligdom, hvad vi ogsaa har i Forleddet til Albøge baade paa Dyrslund og i Sverige. Endelsen tyder paa Guddommens Dyrkelse i en Lund; vi kan sammenligne disse Stednavne med Tirslund, Torslund.

Men ikke langt Nord for Mommark begynder igen det skønne Als; først med en Vandmølle med Bæk, Dam, snadrende Ænder, durende Hjul, og derefter kan man godt vandre langs hele Øens Østkyst i lutter Herlighed, lige op til Nordborg. Enten ad Stier eller ad Landevej; Stier er der nok af til at forkorte Vejlængden; thi Hovedvejen er ofte ubegribelig slynget. Stierne er saa morsomme, fordi de fører gennem Marker med levende Hegn; man maa over Stente efter Stente, og man aner ikke, hvad der frembyder sig paa næste Mark, før man er sprunget over. Vejen, ak, staar for Tur til at reguleres. Alsens Østkyst er slet ikke indskaaret, kun svagt krummet, men Skønheden beror paa det meget bakkede Lænde og paa de mange mindre Skove, der til sidst

Strandpromenaden i Sønderborg.

HOISEN FOT.

afløses af den 10 km lange Nørreskov, for hinsides den at fortsætte igen i Smaaskove. Man kan saa omtrent, om det skal være (og man lægger Planen rigtigt) vandre mere end 20 km i Skygge og Skjul. Og hvilke Skove: Af Landets frodigste. Naar de og Sønderskoven har faaet Lov til at staa ufældede, er det, fordi deres Lerbund var altfor stiv til tidligere Tiders ufuldkomne Redskaber; maaske har ogsaa Folket i uroligere Tider ikke turdet bo helt ud til den aabne Strand. Bøgene har Betingelser for imponerende høj og rank Vækst, men da Kronerne begynder saa højt oppe, er der lidt bart forneden; Bøgen tillader jo ikke Underskov at brede sig. Ogsaa her kan de danske Forstmænd kritisere og fremholde, at de Partier af Skovene, der er ældre end 1864, er de bedste, mens de, der er yngre end dette Aar, har været undergivne Vanrøgt og Mishandling. 400 Fortidsgrave kan paa-vises i Nørreskoven. Skraaningen mod Stranden er paa hele Strækningen ikke meget stejl, Klinter lidet udprægede; vil man have Udsigterne, maa man søge dem fra de aabne Rydd mellem de mindre Skove i Syd og Nord; ja, man trænger til dem ovenpaa Stilheden og Ensformigheden i Storskoven.

Jorden er her meget udstykket, Ejendommene kun smaa,

Klintinghoved paa Als.

HOISEN FOT.

de levende Hegn mellem Markerne derfor mange, Husene er endnu for Størstedelen de søde alsiske Bindingsværkshuse med sorte Stolper om de kalkede Murfelter, de høje, svære Straatage, de smaarudede Vinduer og de pyntelige Abildgaarde og Blomsterbede (Krudgaarde). Og stadig er der Udkik over Bæltet til Fyn, der her nær Stranden har sit højeste Bakkedrag. — Denne Egn er i udpræget Grad et Frugtland, men ogsaa her møder Kritiken efter Genforeningen: Træerne ser ofte noget affældige og syge ud; det er vel Verdenskrigen, der her, som paa alle Omraader, har svækket Landet; det er ikke Flid, det skorter Alsingerne paa, men almene Aarsager har sat Kulturen tilbage. Vil man have de rigtig vide Udsigter, maa man op paa Egebjærg, Høgholt eller paa Høgebjærg, Øens højeste Punkt, lidt længere inde; da ser man fra de førstnævnte ogsaa ud over Nørreskoven, og fra dem alle har man i Vest de mange blinkende Vige, der giver Alsens Vestkyst et saa ganske anderledes Præg end Østsiden, og bagest Sundeved med Dybbølbjærg fra hver Udsigt; det staar som et lignende Memento om Historien, som i andre Egne Skamlingsbanken, Ribe Domkirke og Tyskernes Knivsbjærg. Fra disse Bakker spejdede Alsingerne efter Verdenskrigens Udbrud bekymret mod Fyn og Ærø; var Fyrene

Taksensand Fyr (Als).

HOISEN FOT.

derovre slukkede, var deres Fædreland inddraget i Krigen. Paa anden Maade kunde de ikke faa Efterretninger.

Modsætningen er stor mellem det tætbebyggede Land og de lukkede Skove, men ogsaa paa en anden Maade kan man her faa Ensomhed end ved at søge den i Skoven. Sønderherred er fuldt af Hertugen af Augustenborgs fordums Avlsgaarde (nogle af dem forud Adelsgaarde), og her midt paa Øen ligger tre saa omtrent samlede, Wertemine, Gammelgaard og Rumohrsgaard (før Melved). Her har man de vide udstrakte Marker, men foruden Avlsgaardens Længer kun nogle usselige Arbejderboliger med træ- og hegnløs Kartoffeljord. Her er der, efterat de danske Ejere, som havde købt Hertugens beslaglagte Gaarde, var forsvundne, blevet regeret som i Østelbien; en Baron i Westphalen erhvervede sig de tre nævnte Gaarde, men nu tilhører de, ligesom de preussiske Domæner, den danske Stat; i national Henseende har Staten her gjort sin Pligt, nu gælder det for den ogsaa ved Udstykning at gøre det socialt; det skorter ikke paa Vilje.

Fra disse Herregaarde er der ikke langt ind til Augustenborg, der ligger meget yndigt — og noget ufriskt — ved en af de Vige, der som det blev sagt, skyder sig ind paa Als

Kegnæs Fyr.

HOISEN FOT.

Vestkyst. Omgivelserne er lave og skraaner jævnt ned mod Kysten; Skovene er nærmest Lunde. Der er saa et stort Slotsanlæg, en stort anlagt Park, en Ladegaard, hvis Jorder nu er udstykkede, og som ved Graasteen en lille Flække, opstaaet om Boligerne for Slotsbetjente og de af Hertugerne anvendte Haandværkere. Der er mange pæne smaa Huse fra Tiden noget før og noget efter 1800, fra den rationalistisk-sentimentalt-idylliske Tid. De tager sig ret ydmyge ud ved Siden af det mægtige Slot med dets Porthus, Tjenerfløje og Stalde, der skulde rumme Hertug Chr. Augustes 60 Fuldblodsheste. Anlægget er virkningsfuldt, Stilen meget nøgtern, et Christiansfeldt fra det borgerlige omsat til det fyrstelige. Indvendig er der nogle Stuk-Sale, men iøvrigt er alt nu tarveligt og tomt. Kun Slotskirken bør udhæves. Den er formet omtrent som Graasteens med omløbende søjlebaaret Galleri, mens en øvre Søjlerække igen støtter Loftet. Men den er ædel og enkel, hvor Graasteens Kapel er overlæsset og bombastisk. Farven er hvid med lidt Guld — i Christiansfeldts ikke fyrstelige Bedesal er Guldets forsvundet.

Er det for pædagogisk her at gennemløbe i Tanken og Fantasien hele Rækken af Gudshuse, vi efterhaanden har be-

Draget, som forbinder Kegnes med Als.

BOISEN FOT.

søgt? Vi begyndte med Starups enkle Fraadstenskirk fra Sven Estridsøns Tid, vel 850 Aar gammel; vi har dernæst glædet os ved Aller og Tapses gode romanske Kvaderstensbygninger af Granit, Frue Kirke i Haderslevs højtstræbende røde Murstensgotik, Sønderborg Slotskapel i forholdsvis tidlig, fin Renæssance, Sønderborg Sognekirke i en mere djærv og jævn borgerlig Renæssance. Saa kom vi til Graasteens noget udskejende og overlæssede Barok, derefter Slotskapellet her og Bedesalene i Christiansfeld med deres sobre Hvidhed: Rokoko, Louis 16., begyndende Klassicisme gaende over i hinanden. Saa faar vi C. F. Hansens kolde Empirekirke i Vonsild, Winstrups Bygninger i Haderslev-Kolding-Eggen, fra en Tid, da man troede at have genopdaget Middelalderens Stilarter, endelig den moderne Kirke i Kolding. Man kan lære adskilligt ikke blot om Kunsten, men ogsaa om Tiderne, ved at sammenholde disse Bygninger. Man kunde ogsaa gennemgaa Rækken af verdslige Bygninger, men dels vilde det føre os for langt, dels kan vi ikke paa langt nær komme saa højt op i Tiden som gennem Kirkebygninger. En verdslig Bygning er det dog her Stedet at nævne: Som det vældige Versailles ude i sin Park har det fine „Lille Tria-

Jettestue ved Klinting.

S. SØG. SLOT.

non", saaledes har Slottet i Augustenborg i Parken sit „Palais“, der tjente til Enkesæde for Louise Augusta, Frederik VI.s Søster. Det er ikke stort, ikke pralende, men yndefuldt med de ioniske Søjler foran Portalrummet.

En Historiens Ironi, at dette Slot, hvor Hertug Fr. Christian samlede aandrige Folk som Baggesen, Stollbergerne og Reinhold, nu skal omdannes til Boliger for Sindsyge. I Preussertiden var det Kvindeseminarium. En endnu større, at hans Søn Chr. August, hvem Ærgærrighed førte ud i tvivlsomme Machinationer, oprindelig ingen Fjende var af det danske. Endnu midt i Fyrreerne kan H. C. Andersen, der var Gæst her paa Slottet, sige, at „der taltes kun Dansk og med dansk Tunge i Hertugens Familie“, „der udtaltes og fremhævedes for mig, hvor dansk just Hertugen var.“ Ideer til Eventyr har H. C. Andersen faaet i adskillige danske Herregaardshaver, ogsaa her har han haft sit Træ under de skønne Linde, „som kysser Jorden“. Men om han her har fundet Emner, han kunde omsætte i Poesi, veed jeg ikke. Parken har andre herlige Træer, ægte Kastanier, Plataner, Ædelgraner, Bøge. Nu er den gennem adskillige Aar blevet slet holdt, for-

Fra Høruphav.

S. SØG. SLOTT.

di der ingen Brug var for den; den har maaske nu, forvildet, mere Stemning, end da den var plejet og hæget; den egner sig til Spasereture for Digtere og Filosofer.

Ogsaa her blev Idyllen sønderrevet i det mærkværdige Aar 1848, da de vrede Alsingere stimlede sammen i Slotsgaarden. Hvad de kunde have gjort ved Hertugen, kan ikke erfares, han var bortrejst, men hans Hustru maatte flygte over Hals og Hoved. Hos Pastor Krog Meyer i Ulkebøl hentede de et Danebrogsflag, som blev plantet midt i Gaarden, det hænger nu i Ulkebøl Kirke. Og i 1864 var de store Sale opladte til saarede. Her døde den norske Læge Daniel Schiøtz, om hvem Bjørnson har sunget: „Første varme fulde dråbe av vort blod på Danmarks skjold“, og Jonas Lie:

»Hvad i Glædens Stund han loved,
han i Nødens Time voved;
Fløj fra Fjæld, fra Hjem, fra Viv,
gav for Brødrene sit Liv.«

Paa Augustenborg Kirkegaard ligger ogsaa den svenske Digter Sommelius, der ved Dybbøl hentede sig „en tvivels-

Ved Hornhav.

BOISEN FOT.

utan välkommen död". Han havde før han meldte sig som Frivillig, i et 1½ Times Foredrag af Fr. Barfod ladet sig oplyse om, at den danske Sag var den retfærdige.

»O, hell dig, min blixtrande klinga!
På valplatsen skola vi svinga
i ringdans, du, döden och jag.
Så trogen i glädje och smärta,
jag trycker dig tätt till mitt hjärta,
min fästmö i envig och slag.«

Ogsaa Ulkebøl Kirkegaard har Krigergrave, svensk Friherre Leijonhufvuds fra 1848 og Løjtnant Berzelius' fra 1864. „Ogsaa vi ere skyldige at sætte Livet til for Brødrene“. Fra 1864 hviler her Troels Lunds Broder, Peter Severin Lund: „Fred med dit Støv og Stjerner om dit Minde“ (Chr. Richardt). Stenen over de 76 faldne i Verdenskrigen er ornamenteret af Nyrop.

Augustenborg Ladegaards Jorder er nu udstykkede til Statshusmandsbrug. Ogsaa disse ret prosaiske Huse minder om, hvor Tiderne skifte. Oprindeligt Landsbyen Stavnsbøls Marker, blev de den store Herregaards, efter at Fæsterne var sat ud, og Sønderherreds Bønder maatte nu gøre Hovar-

Hartso Molle paa Kegnæs.

HOISEN FOT.

bejde paa dem, hvad der ikke mindst, da Frihedsfølelsen op i 19. Aarh. vaagnede i dem, var med til at opbringe dem mod Hertugen. Nu sidder der atter frie Jorddyrkere. Hertug Chr. August undte vel hellere sine 60 Fuldblodsheste Havre og Kløver fra dem end disse Husmænd Udbyttet af deres Arbejde med Jorden. Statshusmandshusene er jo her som alle Vegne saa som saa; lad os haabe paa bedre Byggeskik, naar ogsaa de tre store Herregaarde, der før nævntes, skal udstykkes. Maa der ogsaa til den Tid blive lagt et godt Ord ind for de smukke Aske ved Wertemine og de yndige Trægrupper ved Gammelgaard. Gammelgaards Kro er en god Bygning fra 1785, altsaa samtidig med de kønne Huse i Augustenborg.

I Ulkebøl Sogn i Kær fødtes Kristen Karstensen, Præst i Dybbøl, Provst i Broager. Han digtede de to alsiske Hjemstavnsange: „Af Østerhavets Vove“ og „Guj Awten, I Drænge, kommer hid til vor Disk“ og „Længe nok har jeg Bondepige været“, et mere jævnt Sidestykke til Lembckes Digt om Modersmaalet og særlig tydende paa dettes Stilling i Sønderjylland. — I Ulkebøl Kirke er der endelig en sen middelalderlig Altertavle, som vel fortjener at ses og at sammenlignes med den i Løjt. Denne har været fra et Odense-

Langdysse ved Klinting.

S. SBG. SLOTT.

værksted. Als hørte lige til op i 19. Aarh. til Odense Stift, hvorom selve Karakteren af Ulkebøl Kirketaarn bærer Vidne. Kirken har imidlertid ikke faaet sit Alterskab fra sin Bispestad, men det er fra et nederlandsk Værksted, fra Antwerpen. I Hovedtavlens udskaarne Figurer er fremstillet de hellige tre Konger for Jesus og Marie. Ved Siden af de udskaarne Billeder er der paa Fløjenes Udsider meget fine, yndige Malerier. Flere Fremstillinger er viet den hellige Katarina; man kan ikke lade være at tænke paa, at Katrine ganske sikkert er det i Sønderjylland hyppigst forekommende Kvindenavn.

Vi vandrer nu op i Nørreherred; det har tydeligt i landskabelig Henseende en anden Karakter end de sydlige og midterste Strøg af Øen. Det gælder de nordligste Sogne, Oxbøl, Hagenbjærg og Nordborg. Det karakteristiske er, at Landet bliver skovfattigt; enkelte Bondeskove langs Stranden; den højtliggende Statsskov, Karholm, kun 4 ha stor, kan derfor næsten dominere. Landet er gennemgaaende lavere end det høje Midtals, men det er paa den anden Side meget kuperet med mange stejle Bakkesider, først allernordligst fladnes Landet til, og den yderste Klint, Tontoft Nakke, er kun 5 m høj. Men det tredje Element, der giver Landskabet

Gammel Gård i Kettingsskov.

S. 510. SLOTT.

dets Ejendommelighed, er det mærkelig sammensatte System af Vige, længere og længere ind, afsondrede ved Odder, fortsatte i udtørrede eller endnu vandfyldte Søer op i Landet. De skyder sig ind fra Vest, fra Alsfjord, først Stegsvig, som igen afsætter Farresdam, Dyvig og Mjelsvig. I Mjelsvig udmunder det nu udtørrede Oldenor, inderst inde er saa den udtørrede Bundsø. Alle Farvandene er meget slyngede. Et andet lavt Drag dannes af Hopsø og den langstrakte Nordborg Sø med de mellemliggende Engdrag og Bækløb, om hvilket Nordborg Flække ligger. At en Landsby her kommer til at hedde Holm, er meget forstaaeligt. Norenes Sider er stejle. Nede ved Vig og Sø ses intet ud over Vand, Engbund og gule Lervægge; her er saa verdensforladt. Ved Nordborg Sø, som har givet en Landsby Navn, Langesø-By (Lavnsby), er der, set fra Søens Kortsider, ualmindelig fint svungne Kystlinier, som til sidst tilsyneladende gaar sammen, hvor Søen bøjer om; jævnt rundede Bakkehæld ned mod Vandet med Linjer af uendelig Blidhed, hverken Skove eller Huse udefter, Virkningen af Landskabet alene beroende paa Linjeharmonien, den enkleste tænkes kan. Nordborg selv er atter en hyggelig lille By, dog mindre særegen end Nordsles-

Fra Almsted paa Als.

S. SHG. SLOT.

vigs andre Flækker, hvoraf vi har haft at gøre med Christiansfeld, Graasteen og Augustenborg. Men ogsaa her er der allerkæreste Smaahuse, straatækkede og hvidkalkede, med Enkeltheder baade i Sten og Træ fra Tiden 1750—1800.

Som en Sejlur paa Kolding, Haderslev, Aabenraa og Flensborg Fjorde absolut er Pligt for enhver, der vil lære Landet at kende, saaledes maa man ikke forsømme nu fra Nørre Als at gøre Turen tilbage til Sønderborg til Søs over den brede Alsfjord og det smalle Allsund. Ingen storslaet Natur, men den yndigste. En af vore betydeligste Kunstnere blev bestemt for hele sit Liv af at have tilbragt sin Barndom ved disse Strande, paa Sundeveds Nordkyst. Det var Stifteren af den egentlige danske Malerskole, Eckersberg, der fødtes i Blaakrog ved Bovrupbækkens Udløb; dens Dal ses fra Søen tydelig som en skov- og hegnfyldt Sænkning med Skoven Avnbølsned til Baggrund. Men hans Barndom forløb i Blans By. Ligeftrem rørende fortæller han om sine første Indtryk af det maleriske. „Fra min tidligste Ungdom har jeg stedse følt en overordentlig Interesse for Søen og for Skibe. Blans ligger nær Sundet ... hvor der altid passerer Smaa-

Notmark Kirke.

S. 58G. SLOT.

skibe. Til denne Strand løb jeg, saa ofte det tillodes mig, med andre af mine Ungdomskammerater, for om Sommeren at rode i Vandet og lade vore Smaaskibe sejle, at bade os eller at fange Rejer. Vi opholdt os gerne i Nærheden af Færgebroen, og naar vi saa, at Færgen kom enten sejlene eller roende over, var det mig ret morsomt at se Passagerer og Dyr komme i Land eller at indskibes for at føres over. Min Fader havde selv en Baad, som han selv havde bygget, og det var mig da en sand Fornøjelse, naar han roede ud ... for at mede. Naar saa de krydsende Jagter eller Galeaser kom sejlene, kløvende Bølgerne foran Boven, saa det hvide Skum sprøjtede højt op, og at vende for at ligge over en anden Bov, eller naar vi saa Solen gaa ned og Aftenskæret sildigere paa Aftenen endnu, naar det var stille Vejr, meddele Havfladen sin Lysning og Farver, da følte jeg en Slags Vemod i mit Indre, dog en inderlig Glæde ved disse Syn."

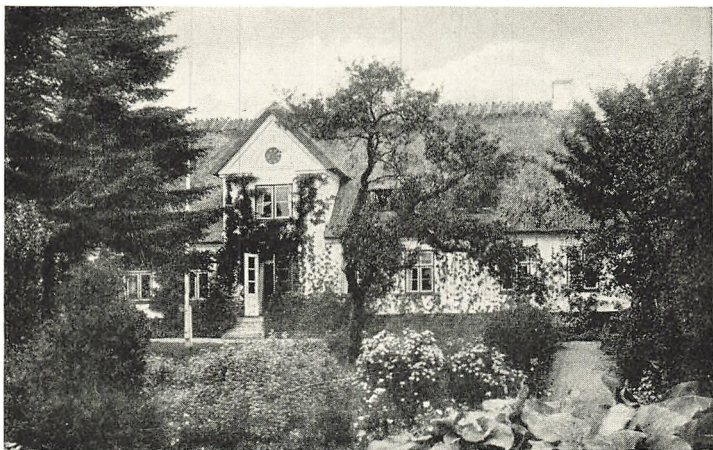
Det var i de gode gamle Dage, da Livet levedes idyllisk langt fra Ufred og Fare. Men her ved Indløbet til Allsund laa ogsaa Panserskibet Rolf Krake Natten til 29. Juni 1864 og sendte Ladning efter Ladning ind mod de fyldte Baade,

hvormed Preusserne vilde iværksætte Landgangen paa Als. I den halve Time, Skibet laa herudfor, kom ingen Fjender over, men da mente Chefen, at Landgangen var afværget, at de paa Als allerede landsatte kunde overvældes af vore egne Tropper, at hans Nærværelse var nødvendig andre Steder — og dampede bort. Straks tog Baadfarten igen fat, og Øen erobrede. Vi har allerede ude fra det brede Farvand fjernt i Syd kunnet se det preussiske Monument paa Dybbølbjærg, nu styrer vort Skib lige forbi det andet preussiske Mindesmærke paa Spidsen af Kærhalvøen, Arnkilsøre. Til Opbygelse for sin danske Menighed skrev den tyske Præst i Ulkebøl, Gardthausen, ved Indvielsen af Monumentet 1872:

»Wilhelm...stürmt auf Alscns Flur,
drückt euch auf seinen Stempel,
und deutsch ist die Skriptur.
Bei Arnkiel selst das Zeichen stehn
auf grünem Siegesplan ...
das sollen Freund und Feinde sehn
und sollen's lassen stahn«.

Vi har da ogsaa ladet Tegnet staa. Men lad os høre, hvad en Tysker, Schultze-Naumburg, skriver om saadanne Monumenter, som dette her, det paa Dybbølbjærg og det paa Knivsbjærg: Die viele Tafelaufsätze, die man in riesenhaft vergrösstem Maasstab von 1870 bis 1900 in die Natur hineingesetzt hat, bedeuten mit wenigen Ausnahmen nichts anderes als eine sehr kostspielige Entstellung des Landes.

Rolf Krake var vort første Panserskib fra en Tid, der indledede en ny Periode i Søkrigene. Men ikke blot i 1864, vel for halvandet Aartusinde siden har der færdedes Søkrigere i disse Farvande. Vidnesbyrdet derom blev givet, da man i 1863 udgravede Nydambaaden her lige indenfor nær Sundedevs Kyst som det interessanteste Led i det store Mosefund fra disse Folkevandringstider, der ogsaa gav Bølgekrusninger helt herop i Norden. En Robaad til 28 Aarer, 75 Fod lang mellem Stavnene, 106 her optagne Jernsværd med Træskeder og Dupsko, flere Hundrede Lansestager, 36 Buer, Pileskafter, 70 Skjoldbuler, Skjoldbrædder, Ridetøj, Bidsler,

Asserballe Præstegaard paa Als. (Herman Bangs Fødested).

BOISEN FOT.

endnu siddende i Hestemundene, oplyser Datidens Krigerudrustning til Angreb og Forsvar, saa forskellig fra Kampmaaderne i 1864; i Sønderborg Museum kan 48's og 64's Soldatervæbning studeres, og i Slotsgaarden staar Kanoner, der har været brugte i disse Aar. Nydamfundet har meget sandsynligt været nedlagt som Offergave til Guderne efter vunden Sejr. Et nogle Aarhundreder endnu ældre Fund af denne Art er for faa Aar siden fremdraget ved Hjortspringskobbøl paa Nørreals. Ogsaa her optoges Træskjolde, Spydsoffer af Jern og Ben, Jernsværd, af Ringbrynjer kun Spor. Men ogsaa her en Baad, langt mere primitiv end Nydambaaden, Aarerne korte, kun til Padling.

For at bese Aastedet ved Nydam Mose kan man gaa i Land ved Anløbsbroen Sottrupskov, et Fiskerleje, tidligere fremhævet af et rødt Teglværk, op ad Sandbjærg Storskov, en yndig Plet med frodig Bøgevækst i det ellers ikke ved særlig Skønhed udmærkede nordligste Sundeved. Sottrup Sogn er til Gengæld meget frugtbart, det staar i Jordskyld højt paa Nordslesvigs Fastland.

Vi sejler ind mod Dybbøl, som vi har lige i Syd, med Profilen lodden af Træerne paa Flensborg Landevej, med Møllen og det tyske Sejrsminde højest oppe. Sønderborg ses først lige til sidst. Vi skal ikke fremtvinge nogen Stemning, vi skal

Svenstrup Præstegaard.

heller ikke her skildre Belejringens Gang. Vi bare gaar fra Sønderborg Havn over Pontonbroen og den Fjerdingvej opad til Bakkens Kam. Krigergravene møder en straks, men de store Fællesgrave er hinsides Møllen.

Tvende Gange skudt i Grus,
 atter rejst som Møllehus.
 Vogter for et Mindebo,
 selv en Bauta, dansk og tro.
 Spejd saa langt dit Øje naar,
 Grav ved Grav paa Marken staar.
 Danske Mænd gav Livet hen,
 Troskab vogter Skansen end.
 Taaredugget Ærekrans
 slaar om Dybbøls Navn sin Glans.
 Slægter dø, men Sproget binder.
 Fremtid gror af dyre Minder.

Men er man under Opstigningen fyldt af Tankerne om 1864: Udsigten, videre og videre, jo højere man kommer op, vil samtidig fængsle. Danskere Landskab findes ikke: Linier, Former, Farver, alt er dansk. Bagude forneden den rødtagede By med den lange Sønderskov paa Als til Baggrund; nordud Sundeveds „uhyre Have“, fladt udbredt med Als hinsides

Danbod Højskole paa Als.

BOISEN FOT.

Sundet krummet udenom det; vest paa Graasteen-Skovene; sydpaa enklest og bedst: Broagerland med vidunderlig dejlig formet Profil bag de prægtige Gammelmark-Klinter, saa Skelleskov-Odden, saa endelig Angel set skygget mod Solen. Gaa udenfor det sydvestre Hjørne af Plantningen om det tyske Monument; dèr er bedst, der har man ikke Panoramaet Synskredsen rundt, der har man kun Hav, Klinter og Bakkeomrids. Og der er man fri for at generes af Turiststrømmen og for Synet af det utrolig hæslige Etablissement, der er anbragt her paa Bakkehøjden, og som det burde være en Opgave for Naturfredningen og Turistforeningen at faa fjernet.

Det tyske Monument har Ret til at staa der; dels Gravfredens Ret, selv om det kun er rejst til Minde om de „siegereich gefallenen“; dels Historiens Ret, Mindet om de 50 Aars Tilskikkelser fra den Tid, Landet blev preussisk. Da det indviedes 1872, sang Præsten Gardthausen i Ulkebøl:

Strahle weit auf Land und Meere,
 Siegesmal des Heldentums.....
 Künde laut, auf dieser Erde,
 deutsches Reich, stiegst du empor.
 Hier der Stein, den Gottes Wille
 dir zum Grundstein auserkor.

Da 28. Juni 1914 Tyskerne holdt Mindefest for Begivenhederne 50 Aar tidligere, udtalte Overpræsident Moltke:

Von den Düppelstürmern wollen wir lernen, dass es nicht Muthlosigkeit ist, was zum Siege führt, sondern allein der alte preussische Glaube, dass Preussens Könige immer siegen und allewege den Sieg behalten. Das mögen die sich gesagt sein lassen, die die Hand noch immer ausgestreckt haben nach unserem Lande, die von Düppel nichts gelernt haben und glauben, was sie ehemals gegen Schleswig-Holstein tun mochten, jetzt auch gegen Preussen, es ist erstaunlich zu sagen, gegen den Hohenzollernstaat und das deutsche Reich wagen zu können.

I den store preussiske Skanse fra Tiden efter 1864, som nu kaldes Kongeskansen, var mindst 40,000 Mennesker til Stede — 3—4 Gange saa mange som ved Skamlingsbakkemødet i 1844 — da 11. Juli 1920 Genforeningens Hovedfest fandt Sted. Da talte en anden Adelsmand, Sønderjyden Grev Schack: „Paa Dybbøl Banke, det dyrebareste Sted, Danmark ejer, hvor Fortid og Nutid fører et Sprog, der stærkere end Mennesketunger formaar det, vidner om, at Herren har gjort store Ting imod os — mødes Danmarks Kongehus, Regering og Rigsdag — mødes Danmark selv i Dag med sønderjydske Landsmænd. — Saa skal da det Velkommen, der bydes af de Tusinder, der fra det genvundne Land er stævnet hid i Dag, lyde saa varmt og hjærteligt, som det alene kan lyde fra Befolkningen sønden Aa til Danmarks Konge og Danmarks Folk Saa dansk er dette Land og Folk hernede, at vi til Trods for det vidunderlige, vi oplever, føler: Vort Møde her paa Dybbøl er lige saa naturligt som den Fugls Kvidren, der for os staar som et Symbol paa det danske Folkesind...“ Grev Schacks Tale bør læses i sin Helhed. „Dies ist ein ander Getön und Volk“.

Fra Dybbølbjærg stiger vi ned i Lavlandet, bøjer om ad Vejen ud paa Broagerland, kravler op paa Smølvold, vistnok en Folkeborg fra Oldtiden, om hvilken vel Plankeværn har hegnet Højfladen, hvor der i Ufredstid har været Plads til mange. Nu et Udsigtssted af de ejendommeligste i Østsvig. Et i høj Grad afvekslende Landskab, mangfoldigt ved de krydsende Linier og de hinanden modsatte Former. Mod Øst

Skovridergaarden Egetofte.

S. SØG. SLOTT.

skyder det rundede Vemmingbund, et typisk Istungebækken, sig ind fra Havet; mod Nord er der Nybøl Nor, der paa Grund af Indløbets Snæverhed ser ud som en Indsø; til den tredie Side Flensborg Fjord, smallere og smallere indad. — Hvert af Vandene er forskelligt belyst, med eller mod Solen, havblaat og sølvgraat. Skilt fra hverandre ved disse Vande eller rettere omgivende dem er der Marker, Hegn, Skove, skyggede i alle Aftninger af grønt; men saa til alle Farverne i Vand og paa Land staar der en intens rød Farve, der er frembragt af de mange Teglværker, som ligger i Række langs Kysterne, tidligere dobbelt saa mange som nu, og hvis sorte Skorstene ved deres lodrette Linier staar i Modsætning til den Harmoni, der findes i Kysternes og Bakkernes Sving.

Denne Teglværksindustri skyldes Tilstedeværelsen af sten- frit Ler i 9 m's Dybde lige ud til dybt Vand, der tillader umiddelbar Indskibning. Da Indlandsisen smeltede bort, foregik det i østlig Retning. Flensborg Fjord blev i nogen Tid afdæmmet af Isen og forvandlet til en Sø, hvori Leret blev afsat. Allerede 1581 leverer Jørgen Sønnesen af Flensborg 153,000 Mursten til Opførelsen af Kronborg, men ellers

Strandparti ved Mømmark.

HOISEN FOT.

solgtes Stenene til Skipperne, der sejlede rundt med dem paa egen Regning; ved Indførelsen af Ringovne tog Industrierne selv Afsætningen i deres Haand. En mærkelig Arbejdsfordeling fandt Sted. De hjemlige Teglværksarbejdere var om Vinteren Tærskere og Fiskere; de Polakker, der her fik deres Sommerfortjeneste, var om Vinteren ved Sukkerfabrikkerne i deres Hjemland; der kunde komme 1000 om Aaret. Slutningen af 19. Aarhundrede var den gyldne Tid, særlig paa Grund af de vældige Byggeforetagender ved Kielkanalen; allerede før Verdenskrigen var Produktionen mindsket med 50 %; efter Krigen nedlagdes 15—16 Værker. Men nu hører Arbejderne udelukkende hjemme i Egnen selv. Midt paa Sommeren er der 4—500. Et kendt Billede af Eckersberg er malet ved Rendbjærg Teglværk.

Gammelmark-Klinterne paa Broagerland har vi set fra Søen, fra Bakkerne bag om Sønderborg, og nu igen fra Dybbølbjærg. Fra Smølvold har vi dem inde fra Land som en Bakkerad, set paa den korte Led i Forskydning. Nu derud. Vi maaler Afstanden over Vemmingbund til Sønderborg, der 2. April 1864 blev skudt i Brand fra dem; Afstanden er 5700 m; vi ser hele den søndre Halvdel af Dybbølstillingen ligge ganske blot for Kanonernes Virkning herfra. Vi stiger ned ad de indtil 25 m høje Klinter for at undersøge deres

Møntmark Færgesgaard.

HOISEN FOT.

Dannelse, eller er vi ikke selv Geologer, hører vi paa, hvad disse fortæller. Disse Klinter er det mærkeligste geologiske Fænomen i Nordslesvig, men svarende til lignende paa Ærø og Langeland. Det interessante er de Lag, der ligger mellem Aflejringerne fra en ældre og yngre Istid, interglaciale, og som indeholder en rig Fauna fra en Tid, da mellem de to Istider Klimaet i Havet maa have været betydelig højere end i de danske Farvande i Nutiden. Blandt andet er her fundet to Kindtænder og en Stødtand af Elefanter. Men for Videnskabens Belæringer glemmer vi ikke det umiddelbare Syn paa Naturen. Ja, heroppe over Klinten er der herligt, stort og frit. Vemmingbunds jævnt rundede, vandrette Linie, Dybbølbjærgs skjoldformede Profil klæder hinanden. Her er langt enklere end paa Dybbølbjærg, her er ikke Panorama. Dybbølbjærg gør Udsigten herfra den Tjeneste at dække mod Nord.

Men vi skal faa det endnu enklere. Broager er kun lidet skovrigt, men Skovene, Statens, er af de bedste i Danmark, saaledes Skodsbøl Skov ud mod Nybøl Nor med dens store gamle Ege og Aske. De danske Forstmænd er enige i at beundre den Vækst og Skønhed, den rige Lerjord her kan meddele Træerne. Men Skelle Kobbelskov, østligt paa Halvøen, „er af en særegen og frodig Skønhed, der repræ-

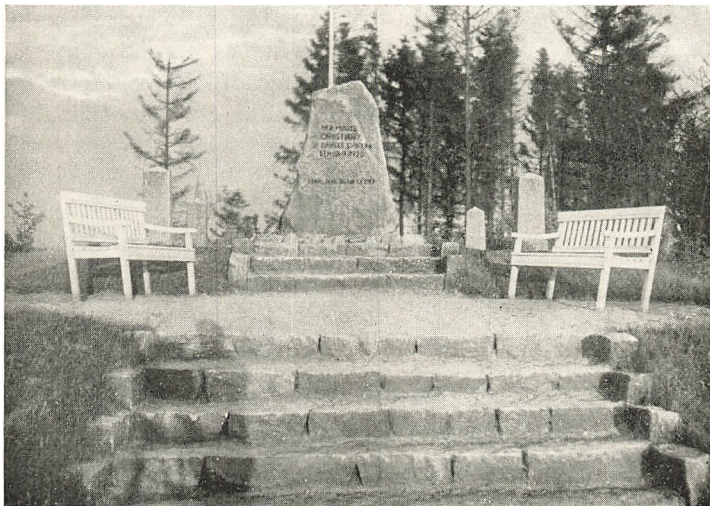

Grænsen ved Krusaa.

BOISEN FOT.

senterer Kulminationen af, hvad Bøgeskov kan blive til her i Landet under særlig gunstige Kaar." Bøgene er over 30 m høje, har ret smaa Kroner, men en meget stor Vedmasse; deres Alder 100—140 Aar. Saavidt Skovriderne, der selvfølgelig ogsaa har Øje for anden Skønhed end den forstlige. Og vi er her paa et Sted, som Naturen ligesom særligt har helliget! Hvad er der: En Klint ud mod Østersøen med højstammet Bøgeskov paa Fladen foroven. Lige for har man Havet, stort og aabent, men til Siderne i fjærnerne og fjærnerne Fortoning blidt skraanende Kyster, afvekslende med stejle Klinter, som den man selv staar paa, delvis skovklædte, delvis ryddede med dyrket Mark, Als til venstre, Angel til højre. Det er Øst-Danmark, ført tilbage til de enkleste Udtryk.

Vi staar ved vor Vandrings Ende. Hinsides Flensborgfjord begynder et andet Rige, der gaar herfra til Alperne. Dets Natur er til en Begyndelse ligt vort Lands, dets Folk nogle Mil ned er af samme Oprindelse som vort eget, deres Stednavne er danske, og deres Sprog har været det. Deres Historie har i Oldtid og tidlig Middelalder faldet sammen med vor, den har senere været sammenfiltret med vor, men er efter-

*Mindestenen ved Korsvejen ved Krusaa, hvor Chr. X
mødes med Mellemslesvigerne.*

BOISEN FOT.

haanden blevet skilt fra os mer og mer. Fremmedtvang og senere Folkets egen Vilje har givet det et andet Sprog, en anden Kultur og har henvist det mod Syd, hvor det med faa Undtagelser nu har alle sine Interesser, ja sine Hjerter.

Nu, hvor vi skuer over i det fremmede, ligger det nær at tænke derpaa, men der er andet, der her kan bevæge os. De Bakkeformer, hvis Omrids dukker op i det fjerne, de Flader, der ligger udstrakt for din Fod, de Kyster, hvis Linier har tiltalt dig ved deres Harmoni, det Hav, som der borte er uden Grænse, men nærved smyger sig ind til Klintefoden, alt dette virker ogsaa paa din Skønhedssans og din Naturfølelse. Dog dobbelt vil Naturen drage dig, hvis den kan hjælpe dig til at forstaa Landets Tilblivelse og Jordens Historie, da vil hver Aabrink, hver udhulet Dal, hvert Klintefald, hver Teglværksgrav faa dig til at standse, for at de kan aflægge Vidnesbyrd om svundne geologiske Tidsrum.

Endnu mere. Staar du her en Aftenstund, naar Kvægets Brølen lyder op til dig, og Røgen stiger op i Landsbyen dernede, mens Bonden derhenne standser sin Plov, langt ude ligger Havet blankt, men Skove og Klinger belyses stærkt

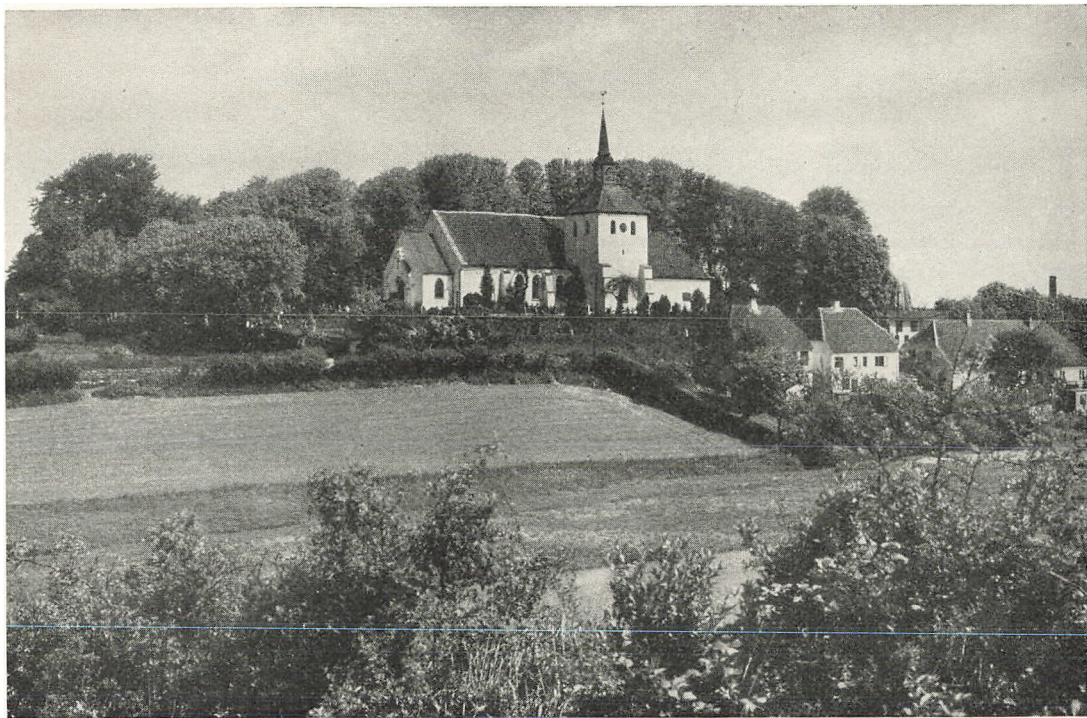
af den lave Sol, da vil du nyde Freden, men ogsaa forstaa Arbejdet fra Dag til Dag for at fravriste Jorden dens rige Grøde. Samtidig maner Dybbøl Mølle og Preusserspiret op mod den klare Aftenhimmel om, at ikke alle Dage har Freden raadet her. Og saa du ind i Husene fjærnt og nær, vilde du i mangfoldige Stuer være Vidne til ikke helet Savn for Tab, som ikke er stort mere end ti Aar gamle, dog hos de allerfleste ogsaa den stille Glæde over at leve trygge paa en fri Jord inden for deres rette Fædreland og med Modersmaalets egen Tale i Kirke og Skole og i alle offentlige Forhold; selv er de medbestemmende i alt, hvad der vedrører Danmarks Vel og Ve.

Lad saa alle disse Indtryk smelte sammen til et. Har du alt dette samlet i Viden og Hjerte, da først kender du denne Del af dit Fædreland.

Nordborg Slot.

S. SÖG. SLOTT.

Nordborg Kirke.

S. SRG. SLOT.

FOLKE-SIND MELLEM SKAMLING OG FLENSBORG FJORD

Af A. SVENSSON

LIGESOM der for hele Danmark kan paavises en Mængde Overgange i Natur og Folke-Sind, saadan ogsaa for de enkelte Landsdele, det nordlige Slesvig ikke undtaget.

Det kan for den Sags Skyld gøres baade paa Kryds og tværs. Hvis der skulde skrives om Nordslesvig under eet, vilde man foretage en Inddeling: Den østlige Del af Landet, det saakaldte Midtland og Vestslesvig. Her er der kun Tale om det østlige Nordslesvig, og der skal da til en Indledning antydes Nuancer fra Amt til Amt.

Haderslev Østeramt er stærkt jysk-præget. Et kraftigt Landskab med Bakker og Skove, god Jord, store Proprietærgaarde og en selvbevidst Befolkning. Man kan møde en egen pragtfuld Type paa disse Kanter, stovte, lidt tunge og duvende Skikkelser, men ranke i Ryggen og med stive Nakker, naar det gælder. Aabenraa Amt danner som en Overgang. Løjtland nord for Aabenraa er baade landskabeligt og med Hensyn til Befolknings-Præget som en Slags Udløber af Haderslev Østeramt. Vest for Aabenraa naar vi hurtigt den magre Jord, og Befolkningen er ikke helt den samme mere. Der kan være noget sejt og sammenbidt over den. Den tier, men samtykker ikke. Og Syd for Aabenraa kommer vi over Felsted og Varnæs Sogne ind til det egentlige Sundved.

Alsingerne især, men ogsaa Sundvedboerne er Nordslesvigs Fynboer. Vel ingen Steder i Danmark mindes man saa meget om Fyn som her. Det samme smilende Landskab, paa Als de samme gamle og velholdte Bindingsværks-Gaarde og

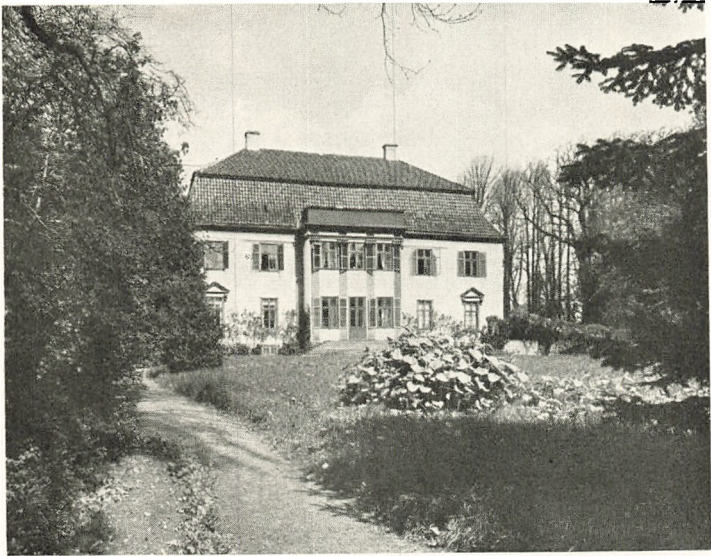
Huse og endelig det samme livlige og lette Sind som paa den anden Side Vandet. Ogsaa Maalet er skiftet. Det brede A (Jeg) paa Haderslev-Eggen er bleven afløst af det mindre kraftfulde Æ nede omkring Aabenraa og fortsætter, men nu lyst og syngende, til Als og Sundved.

Den sociale Indstilling giver sig efter dette næsten af sig selv. Omkring Haderslev ikke saa lidt af gammeldags Storbonde-Præg og bondearistokratisk Selvfølelse. Vest og Syd for Aabenraa karrig Jord og Smaabonde-Vaner. Paa det frodige Als og Sundved igen en velstillet Befolkning, men jævn i Færd og Tankegang.

Men den store og afgørende Prægning skyldes Landsdelens særlige Beliggenhed, dens særskilte Historie, dette, at den har været Brydnings-Omraade mellem Nord og Syd gennem tusind Aar, kort sagt at den er Grænseland.

I den dansk-slesvigske Befolknings Selvhævdelseskamp efter 1864 indgaar der tre Hovedbestanddele, der var lige saa mange Barriærer, som Prøjseriet maatte løbe Storm imod: 1) Befolkningens naturlige og nedarvede Danskhed, 2) en udpræget Konservatisme i Livssyn og Livsvaner, og 3) en for Grænsebefolkninger i det hele taget karakteristisk Tilbøjelighed til oppositionel Holdning over for det Styre, man befinder sig under. At det naturgroede danske Grundlag nu er i dansk Favør, siger sig selv. Det konservative Islæt er det paa kort Sigt kun delvis og det oppositionelle tilsyneladende slet ikke. Hvordan man nu end ser paa dette, saa er det nødvendigt, at man søger at forstaa Befolkningens Særpræg ud fra dets historiske Forudsætninger, hvis man vil regere vel og værdsætte Befolkningen, som den har fortjent det.

Det konservative Drag i Befolkningens Karakter er det ikke vanskeligt at forklare sig. Gennem lange Tider har det nordlige Slesvig ved Forholdenes Magt udgjort et lille Samfund for sig selv, der mellem 1864 og 1914 ogsaa mere og mere hvilede i sig selv. Mod Nord spærrede Stats-Grænsen (og før den Told-Grænsen), mod Syd Sprog-Grænsen. Dette gav sig naturligvis først og fremmest Udslag paa nationalt Omraade, hvor den dansksindede Del af Befolkningen gennem de forskellige Organisationer efterhaanden var bleven en fast sammentømret Helhed, en Stat i Staten. Men kirke-

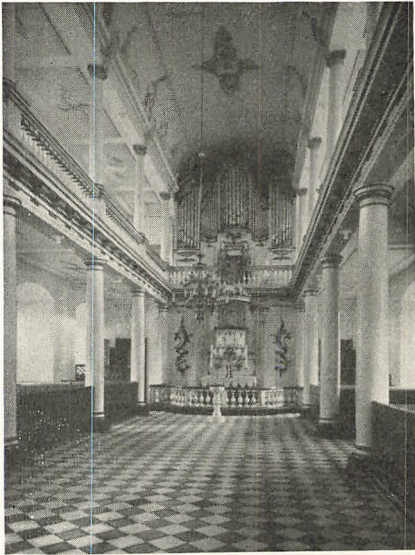

Palæet. — Augustenborg.

S. SIG. SLOF.

ligt set gjorde noget af det samme sig gældende. Saaledes fortæller en tidligere nordslesvigsk Præst, Johs. Tonnesen, i en Afhandling om Kirkeliv i Nordslesvig før Krigen („Schlesw.-Holsteinisches Jahrbuch“ 1921), at naar engang imellem alle Præster fra det slesvigske Bispedømme var samlet til Synode, saa „havde enhver den Følelse, at her mødtes to Verdener, der var hinanden fuldkommen fremmede“. Man havde samme Tro og samme Bibel, og alle havde de i Skolen lært Luthers Katekismus udenad. Men der var noget, der skilte, og det var Nordslesvigs Særpræg.

Denne Afspærring til begge Sider, der dog ikke har kunnet gennemføres konsekvent over for aandelig Paavirkning nordfra og har ladet Døren aaben for økonomisk Samkvem sydpaa, har gjort Nordslesvigeren i allerbedste Forstand stavnsbunden. Han er meget hjemkær, befinder sig bedst hjemme og skal ses paa hjemlig Grund. Her kan han udvise en instinktiv Sikkerhed og medfødt Værdighed, der har hjulpet ham gennem mange Trængsler. Modsat har Virkningen ogsaa undertiden været en vis Begrænsning, en noget snæver og selvgod Særfølelse.

Augustenborg Slotskirke. HOISEN FOT.

Det dybeste Udtryk for slesvigsk Konservatisme er vel nok den stærke Fastholden ved Jorden. Den kendte Biskop Jørgen Hansen, der var født paa Als og Biskop over Als og Ærø fra 1848—64, skriver herom i sine Optegnelser: „Princippet for alle Landboforholdene vedkommende Love har det været at bevare Gaardene i Familierne og derved sikre sig en velstaaende Bondestand. Paa Undtagelser nær lader det

sig overalt eftervise, at Bøndergaardene i Aarhundreder er bevarede i de samme Familier, hvad der har givet den hele Bondestand en stor Kærlighed til Ejendommene og Forholdene.“ Denne Vedhængen ved de gamle Slægtsgaarde blev yderligere udviklet efter 1864, da Kampen om Jorden for Alvor brød løs med tyske Domænekøb, tysk Kolonisation osv., og det var et stort Gode for os, at vi kunde udnytte denne udpræget konservative Tankegang i den nationale Sags Tjeneste. Til Gengæld ramte den økonomiske Krise efter Genforeningen dobbelt haardt i de sønderjyske Landsdele. De saakaldte Bevægelser havde i Virkeligheden deres Rod i den slesvigske Bondes Angst for at miste den fædrene Jord.

Paa samme Maade har Befolkningen holdt fast ved sit kernefulde danske Maal. Ogsaa de tysksindede Nordslesvigere (Hjemmetyskerne), har gennemgaaende sat en Ære i at bevare Folkemaalet. Jeg har for øvrigt ladet mig sige af en dansk Tjenestemand, at en fremtrædende Skoleleder i hans By søgte at fortrænge det dansk-slesvigske Folkemaal til Fordel for Rigsmaalet. Vi var begge enige om, at det var ganske forfejlet og utilladeligt. Lad Folkemaalet være i Fred

i Nordslesvig som i de øvrige Landsdele. Der er nok, der sliber af og sletter ud endda i vore Dage.

Et andet og meget fremtrædende konservativt Træk i den nordslesvigske Befolknings Fysiognomi er en egen gammeldags rørende Troskab overfor Kongehuset.

Ogsaa her maa man følge en Linje langt tilbage. Ganske bortset fra, at det nordligste Slesvig (Haderslev og Tørring Amter) fra

gammel Tid havde hørt under Kronen og var meget kongelig-sindet, saa ligger det nær at tro, at denne slesvigske Arv dels skyldes det meget Hertug-Styre, Landsdelen har haft at trækkes med, og dels det meget Embedsmands-Styre. Naar Befolkningen ikke kunde klare sig over for „de store“, saa gik man til Kongen. Kongen var over dem alle. Kongen maatte kunne hjælpe.

Saadan i Hertug-Tiden og saadan i Embedsmands-Perioden. Den første Formand for „Den slesvigske Forening“ (den nationale Kamp-Organisation fra Fyrreerne), Gaardejer Hans Nissen, Hammelev, prægede den korte og fyndige Sætning: „Der er Høg over Høg.“ Han vilde hermed indprente sine danske Standsfæller, at til syvende og sidst var Kongen dog højere paa Straa end de slesvig-holstenske Embedsmænd. Et andet Fyndord fra den Tid er dette: „Æ Kong skal sjæl vær Severin.“ (Kongen skal selv være Suværæn.) I Tiden mellem de slesvigske Krige fik denne Kongetroskab ligesom en lysere Lød over sig. Det var Trearskrigens lykkelige Udfald, der kastede Glans over Kronens Bærer, og for øvrigt vandt Frederik VII. ved sin borgerlige

Skelle (Kobbelskoven).

Færd den jævne Befolkning for Danmark helt ned i det sprogblandede Bælte i og omkring Flensborg. Saa kom 1864, og den Sorg, Kong Christian IX. lagde for Dagen ved Hertugdømmet Slesvigs Adskillelse fra det danske Monarki, var saa ægte, at Nordslesvigerne aldrig glemte det. Gennem alle de efterfølgende Aar kom det danske Kongehus til at staa paa et højt Sted i den nordslesvigske Befolknings Bevidsthed. Man lyttede med Stolthed til Beretningen om de høje og indflydelsesrige Stillinger, de kongelige Børn kom til at indtage i fremmede Lande, og mangt et lønligt Haab om bedre Dage knyttedes til Kongefamiliens Forbindelse med udenlandske Fyrsteslægter. Det hører nu en svunden Tid til, men det har spillet en stor Rolle i Nordslesvigs Historie under Fremmedherredømmet og har bidraget sit til at holde Genforeningshaabet i Live gennem de mange Aar, der maatte gaa, før Drømmen blev til Virkelighed.

Hvorledes den dansk-slesvigske Befolkning og Kongehuset fik et nyt Møde ved Genforeningen i 1920, er kendt af alle. Da blussede den gamle Kongetroskab op paa ny, og Genforeningen fik, ikke mindst for mange af det ældre og ældste Slægtled, sin egentlige Glans ved Kongens Indtog, og Kongens Popularitet blandt de danske Slesvigere saavel som den Ærbødighed, han er Genstand for i tyske Kredse, er en Side af Genforenings-Værket, der ikke maa undervurderes.

Oppositions-Lysten ligger som sagt Nordslesvigeren i Blodet. Hos en Grænsebefolkning, der ser det ene Uvejr efter det andet gaa hen over Hovedet paa sig, udvikles nemt en mere eller mindre dulgt Mistænksomhed mod alt udefra. Nordslesvigeren har ned gennem Aarhundrederne tilegnet sig lidt af Pindsvinets Natur. Han stritter med Piggene, saa snart noget ukendt og uvant nærmer sig. Især har han jævnligt i Tidens Løb været paa Kant med Embedsmændene. Han føler sig i høj Grad som en fribaaren Mand, og alt, hvad der smager af Bureaukrati og Regereri, er ham imod. I Prøjsertiden kom denne Indstilling os herligt tilpas, efter Genforeningen er den begribeligvis mindre velset. Jeg oplevede engang, at en i og for sig velmenende Embedsmand ganske ugenert fastslog som sin Erfaring, at Nordslesvigerne var „en kværuletant Befolkning“. Jeg modsagde ham paa det efter-

Kobbernollen.

trykkeligste. Jeg mindede ham ikke alene om, at det var een af Forudsætningerne for, at vi havde kunnet hævde os over for det tyske Pres efter 1864, men jeg tillod mig ligefrem at mene, at dansk Central-Administration ikke vilde tage Skade af at blive rusket lidt op engang imellem.

I Oppositions-Trangen blander sig som et stort og værdifuldt Element en overordentlig stærkt udviklet Retssans. Intet var mere skæbnesvangert for det prøjsiske Styre før Krigen, end at det paa saa mange Omraader gik Befolkningens Ret for nær. Som enhver anden god Egenskab kan den naturligvis ogsaa føres ud i sin Overdrivelse. Den bliver da til Rethaveri og Egenraadighed. Den nordslesvigsk fødte tyske Forfatter Erich Schlaikjer har engang skrevet: „Naar en slesvigsk Bonde staar ved en Korsvej og i sit Indre har besluttet at gaa til Højre, saa behøver blot nogen at raade ham til det samme. Saa vil Slesvigeren maale ham med Blikket og sige: „Jeg vèd vel nok bedst selv, hvilken Vej jeg skal gaa“, og saa gaar han til Venstre.“

Men man maa ikke over alt det kantede, det stejle og stridige, der for øvrigt ogsaa kan være iblandet lun Humor eller bidsk Skæmt, overse, at der er en meget væsentlig Side,

der vender indad. Man maa ikke glemme, at Nordslesvigeren er vor store Salmedigter Hans Adolf Brorsons og Biskop Martensens Landsmand. Naar alt kommer til alt, skal han ikke alene helst ses paa hjemlig Grund, man skal lære ham at kende i hans Hjem. Her er Inderlighed og Hjertevarme, gammeldags Fromhed og en jævn og enkel Livsførelse. Hvor har jeg ikke tit, naar jeg ved Aftentide er kørt med Toget gennem Nordslesvig, staaet ved Vinduet og set det ene Lys derude i Mørket glide forbi mig efter det andet, og jeg har tænkt paa de Tusinder af trofaste Hjem, der var vor Styrke under alle Omskiftelser. Thi hvor har ikke denne Befolkning midt i alle Vanskeligheder og alle Skrøbeligheder været en trofast Befolkning, trofast mod Danmark og mod vor danske Fortid, trofast mod den snævre Hjemstavn, mod sig selv og sit Væsens Kerne.

Og Nordslesvigeren vil i mangt og meget vedblive at være sig selv ogsaa efter Genforeningen. Han vil stilsfærdigt lukke sit Sind op for det danske, der er af god og lødig Art, og han vil skyde det fra sig, der forekommer ham mindre værdifuldt. Han vil stadig have en Følelse af, at han er Grænsevagten mod Syd, som han har været det i umindelige Tider og vil vedblive at være det langt fremefter. Det er hans Stolt-hed, og det giver ham hans Særpræg. Saadan tjener han det danske Folk bedst.

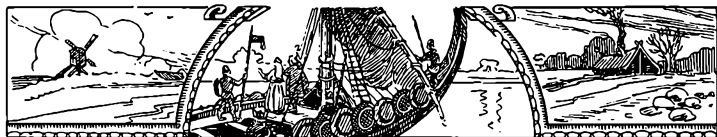
Brouer Kirke.

S. SING. SLOF.

Grausteen Slot.

BOISEN FOT.

STEDNAVNE I DET ØSTLIGE SØNDERJYLLAND

Af H. LAUSTEN-THOMSEN

VIL man vide et stednavns oprindelige betydning, er der to veje at gå. Man kan søge de ældste skrevne former, granske de ældste dokumenter: Kong Valdemars jordebog, klostres brevsamlinger, årbøger, gamle tingsvidner og lignende, eller man kan lytte til folkemålets udtale af navnene. Alvorlige granskere gør begge dele; de søger endvidere at se navnene i naturen og på de steder, hvor de er givne. Derefter sammenligner de dem med, hvad der ad anden vej kan fremskaffes for at kaste lys over deres oprindelse, og finder således frem til skjulte betydninger, der gør vort folks og lands fortid klarere for os. Alle vegne må de dog vogte sig for de mistydninger, der kan opstå ved fejlhøringer eller fejlskrivninger. De må huske på, at retskrivningen først op imod vor tid er bleven nogenlunde fast og sikker, og især må de passe på ikke at indlade sig på den gale og overfladiske tyding, man kalder folkeetymologi. Stednavnegranskere følger som ingen anden Richardts opfordring til at se på Danmarks kort, „til hver plet har fået stemmer.“

Og alle de stemmer, der lyder igennem navnene på fjorde og vige, på øer og næs, på bakker og dale, skove og søer, byer og gårde, fra hvert sted i landskabet, de taler om dets natur, om dets kultur, ikke mindst i dette ords oprindelige mærkelse „dyrkning, opdyrkning“, om dets og dets beboeres historie, folkelige tilhørsforhold og om meget andet. I de senere år er stednavnenes tale blevet en uanet berigelse for historie og sprogranskning; fra Sønderjylland er deres tale ikke mindst et utvetydigt vidnesbyrd om gammel danskhed.

Se, hvorledes navnene lyder langs kysten, langs øer og næs, på fjorde og vige: Hejlsminde, Graveshoved, Anslet Hage, Sandersvig, Knudshoved, Jørlhage, Ørby Hage, Haderslev Fjord, Årø Sund, Råde Hoved, Halk Hoved, Revshale, Sandsvig, Slivminde, Sønderballe Hoved, Genner Bugt, Dybvig og atter Knudshoved, Åbenrå Fjord, Skærrev, Lindsnakke, Varnæs Vig, Varnæs Hoved, Snogbæk Hage og Alsund, det er navne som et hvert andet sted ved Danmarks kyster. Eller ude i det salte vand: Rødegrund, Rumpgrund, Linderum, Årø og Årø Kalv, Bardenflethgrund og Bastholm, Årø Sand, Schønheyder Banke og Holst Banke, Barsø, Knudsgrund, Starbeck Grund, Kalø og Trane Sand. Går vi længere syd på lyder navnene på samme måde og med samme sprogtone: Als, Stegsvig, Sandvig, Gabet, Dyvig, Stevningnor, Augustenborg Fjord, Arnkilsøre, Tontoft Nakke Pøls Rev, Drejet, Kegnæs, Høruphav, Gåsvig, eller de hedder Sundved, Vemmingbund, Borreshoved, Brunsnæs, Nybøl Nor, Okseøer, det er lutter danske navne; er der noget, der ikke er dansk, er det et eller andet personnavn, der ligger bagved.

De folk, der har givet Sønderjyllands kyster navne, har brugt ganske og aldeles samme navneskik som det danske folk i det øvrige Land, og denne navneskik når jo langt ud over vore dages grænse: Holdnæs, Mørvig, Bokholmvig, Gelling Bugt, Birknakke, Falshoved o. s. v. om med Angels kyst.

Ser man de samme navne på et tysk kort over landsdelen, er der nogle af dem, der synes ganske fremmede. Vi møder former som Warnitz og Süderballig i stedet for Varnæs og Sønderballe; men det betyder ikke noget, om de ser vendiske eller tyske ud, bag forklædningen ligger navnets danske smil over en dansk strand.

Der er en del af de fortysskede navneformer, der er ret gamle, også inde i landet. Det var ikke blot Prøjserne, der kunde give danske navne nye og næsten ukendelige former; der har altid været mennesker, der har troet, at det var finere at sige „Schauby“ eller „Schuby“ end Skovby, „Scherrebek“ for Skærbæk, „Atzbüll“ for Adsbøl, „Quars“ for Kværs, „Atzerballig“ for Asserballe. Disse tyske navneformer synes dog ikke dannede efter nogen bestemt plan. Endelsen „lev“

blev gengivet på 4 forskellige måder: Haderslev blev til „Hadersleben“, Kliplev til „Kliplef“, Frøslev til Fröslee“ og Sebbelev til „Sebbelau“. Kjær eller Kær kunde gengives både „Karr“, „Kjer“, „Kirch“ og „Kirchen“.

Det var intet under, at Sønderjyderne drillende foreslog at kalde Bov for „Obervorderschenkel“ og Hønkys for „Hennenbangemachen“, når de ved given lejlighed fik pålæg om at skrive bynavnene „i den eneste rigtige tyske form“, som en dommer i Toftlund udtrykte sig.

I virkeligheden er der ikke andre tyske stednavne i den danske del af Sønderjylland og langt ned over statsgrænsen end nogle af de allernyeste, vilkårligt givne som Christiansfeld, Glücksburg eller et eller andet nyopfundet gård- eller villanavn. Alt, hvad man ellers møder af navnestof i Sønderjylland nord for Slien, er af dansk oprindelse, på ingen måde at skelne fra det tilsvarende navnestof i Nørrejylland. Det er lige rent og skært jysk og dansk.

Og det er lige så gammelt — ikke således at forstå, at der ikke er egne med ældre navne end andre. Det er netop en af de ting, kommende granskere vil komme til at fortælle om. De vil af navnenes form kunne lære at skønne om deres alder, kunne læse store træk og mange enkeltheder af landets bebyggelsehistorie. Professor Johannes Steenstrup har gjort rede for mange forhold, der viser navnes alder, og lektor H. V. Clausen gjorde i sin bog „Studier over Danmarks oldtidsbebyggelse“, der udkom i 1927, et storslået forsøg på at læse Danmarks ældste historie af Danmarks stednavne, et forsøg, der bragte en fylde af nye og dristige synspunkter og lagde mange uløste spørgsmål på dette område frem for kommende undersøgelser og overvejelser.

De ældste navne er kan hælde dem, der ender på -ing: Tårning, Stepping, Bjerning, Skovbølling, Vandling, Lunding, Tørning, Skovlinggård i Hammelev sogn, hvilket navn er et gammelt Skovbølling, Styding, Øbening, Kiding, Ketting, Stevning, Gølling (i Gøllinggård), Klinting og Vemming (i Vemmingbund og Vemmingtved). Kanhænde; thi nogle af disse navne: Skovbølling, Vandling, Lunding og Klinting passer så nøje til navne på -um, der sikkert er forholdsvist unge, eller så nøje til vor tids sprogbrug, at det er

vanskeligt helt at fatte lid til tanken om deres høje alder, endsige til, at de skulde være givne af en bofast stamme, der så skulde være trængt tilbage eller underkuet af østfra kommende skarer, hvis føreres navne er gemte i stednavne på -lev, i Haderslev — som Sakse jo mener har navn efter Starkads banemand Hader—, i Erlev og Hammelev, i Årslev, Alslev, Ønlev, Ørslev, Bolderslev, Tinglev, Klipleve (i kong Valdemars jordebog Klyppæløfi) og Undelev, i Frøslev og Harreslev, i Sebbelev og Hundslev. Der er næppe tvivl om, at det er mandsnavne, der danner forleddet i disse navne; Haderslev er virkelig Haders efterladte eje, selv om det ikke er den Hader, der dræbte sagnenes Starkad, ganske som Konungslev jo er kongens ejendom. At navnene er meget gamle, ses let af, at det er meget få af disse mandsnavne, der er gængs idag; kun et enkelt findes endnu iblandt den række personnavne, der som særligt sønderjyske endnu lever i det genvundne land. Det er Sibbe i Sebbelev, hvilket navn endnu er i brug i Sundeved og på Broagerland og vel nedstammer fra et oprindeligt Sigber, eller, som H. V. Clausen formoder, Sigbjørn.

Til de ældste navne regnes også navnene på —sted; med hensyn til dem maa man dog altid huske, at ordet endnu lever i vort sprog og hver dag kan give nye navne. Der er også ganske utvivlsomme sådanne nye navne på —sted, de mange Hussted, Bosted eller et navn som Toldsted i Hjordkær sogn. Det nævnes ganske vist allerede 1648 i formen Tolstede; men da det er navnet på det sted, hvor der fordum krævedes told ved den gamle oksevej, er det givet, at navnet ikke kan være ældre end tolden.

Ældre navne på sted i det østlige Sønderjylland er Seest lige ved Kolding, allerede 1428 nævnt i ganske samme form, Kobbersted i Aller sogn (1231 Kopærstath, men dog ikke ældre end kobberets brug i landet), Errested (1542 Erestede), Simmersted (ældste form Simerstath), Medsted i Halk sogn (1422 Meestedh), Ørsted (1541 Oerstede), Sommersted (i Knytlingesaga Sumarstaðir, hvad der jo også ganske vilde svare til en islandsk iklædning af vore dages form for navnet), Fredsted (1231 Fristadh), Hovst (1649 Houdst), Vedsted (1394 Wistet), Ensted (1231 Ensteth), Felsted (1463 i

et plattysk håndskrift Veddelstede), Bedsted (1330 Bylstath) og Almsted på Als (1245 Halmstad). En ukyndig mand kunde måske tænkes af alle disse afvigende skrivemåder at måtte udlede, at navnenes oprindelse måtte være ganske forskellig; men her må vi huske på, at gammel retskrivning var usikker og svingende. Når der er skrevet Veddelstede i et plattysk dokument, betyder det ikke, at Felsted en gang virkelig har heddet Velsted, men at den tilfældige skriver overfører sin plattyske skrivemåde på det danske navn, som han måske aldrig har set skrevet. De fleste af disse navne på —sted går meget langt tilbage i tiden. I Ørsted dølger sig vel navnet Øther, det navn Sigrids elsker bærer hos Sakse. Selv om Sommersted for langt over et halvt årtusind siden og i islandsk gengivelse så lidt anderledes ud end nu, selv om Fredsted for 700 år siden skreves Fristadh, så har navnene den gang næsten nøjagtigt lydt på folkets tunge som idag, danske, fyldte af tale om sommer og fred eller frihed, og det er det samme navn, der går igen igennem tiderne, der bruges af slægt efter slægt, medens nye forhold skaber nye navne i de gamles lignelse. Kongsted i Magstrup og Husted i Varnæs sogn er nok langt yngre navne, men givne i tråd og samklang med de gamle, følgende den samme sprogbrug, levende knyttet til overlevering og faldende nært sammen med tilsvarende former i det øvrige land.

Før vikingetiden er også navnene på —løse givne, der mange steder i Danmark er hyppige, og som hos os måske — det er ikke lidet tvivlsomt — genfindes i Mjøls i Åbenrå amt og i Mels på Als. Præsten Johannes Kok i Burkal tyder i sit meget fortjenstfulde værk „Det danske Folkesprog i Sønderjylland“ 1867 begge navne som Melsø, kommende af oldnordisk mjøll og sø; denne tydning er sikkert misvisende; om man imidlertid med H. V. Clausen tør føre navnene tilbage til en stamform Medeløse, er dog næppe meget sikrere. Den ældste kendte fõrm for Mels er Miolles 1245 og for Mjøls Møls 1509 i Løgumkloster brevbog. Det er rimeligt at antage, at endelsen —løse ikke er brugt i Jylland. At alle landsdelenes navne er af nordisk rod, er jo ikke enstydigt med, at alle navneformer af nordisk rod skulde kunne genfindes i landsdelen.

Til de ældste navne må ifølge deres indhold også regnes de stednavne, der indeholder guders navne eller på anden måde ses knyttede til gammel gudetro eller gudedyrkelse. Knappt er man fra Kolding ad søndre vang kommet over Sønderjyllands gamle nordgrænse, før man på landsdelens tærskel møder navnet Vonsild (1463 Odinsculde), det betyder nok Odinshøj eller Odins væld. Samme gudenavn findes i Vonsbæk (1413 Odinsbæk), i Vonsmose (1417 Odinsmoze) og i Vojens, der er ganske samme navn som Odense.

At Tors navn ligeledes findes ganske uforandret i de sønderjydske landsdeles navnestof, er ganske naturligt; i Angel har vi Torsted og Torsballe, og i den del af landet, her er tale om, findes Torsbjerg i Vedsted sogn og et hus ved navn Torbæk på Kegnæs. På Sommersted østermark ligger endvidere et voldsted, som kaldes Herreshøj eller Torsholt. At der i et eller andet af disse navne — kan være i dem alle — mindes direkte om guden Tor, er givet; dog kan der være mulighed for, at der som mellemlid må indskydes et menneske, der hedder Tor eller lignende og som så har givet sit navn videre til det sted, han byggede eller har boet på. Mandsnavnet Tor er endnu i vore dage i brug i Sønderjylland. Endvidere må det vel regnes for sikkert, at marknavne som Torsmose og Torsmade i Guderup sogn fører tilbage til tider, da Tor dyrkedes på Als.

Den samme mulighed for, at der må indskydes et mellemlid, gælder, når man vil finde Frejrs eller Frejas navne i Frørup og i Frøslev eller i de noget længere vestpå liggende Frestrups og Frø herreds navne.

Da Danmarks konge genforeningsdagen red over den så lykkeligt fjernede grænse, vendte han sig mod Tyrstrup kirke; dette navn skreves 1231 Tyurstorp, og i det ligger guden Tyrs navn, ligesom i Tirslund og Tiset i den vestlige del af Haderslev amt og i Tisbjerg ved Elstrup på Als. Arkivar Svend Åkjær har ved meget dygtigt gennemførte og interessante undersøgelser, som han har fortalt om i Skive Årbog 1923 og i „Sønderjydske Månedsskrift“ 1924, ud af andre stednavne med stor skarpsindighed læst ikke lidt om gamle tiders gudedyrkelse. Som kultnavne, det vil netop sige knyttet til gammel gudedyrkelse, har han fra det område, her er tale

om, især fremdraget en række fra Als, fra Guderup—Sjellerup og fra Egen, som han på grundlag af dette navns ældste kendte form af 1357 Yking regner med til navnene på —ing, altså til de aller ældste navne. Foruden de tidligere omtalte Torsmade og Torsmose nævner han Tollesbjerg og Tollesmade fra Egen sogn, idet disse navne skal minde om „den embedsmand, som i hedenskabets sidste tider forestod hvert herreds styrelse og som antagelig var både præst (gode) og lovsigemand, den hedenske herredshøvding;“ han kaldtes nemlig Thul. Lysmose og Lysmosebjerg ved Elstrup og Lysager ved Sjellerup tyder måske på en hedensk lysdyrkelse (blusbrænding, soldyrkelse eller hvad det nu er). Klogeligt tilføjer Åkjær dog: „Hvis nu blot ikke Lysmose er i bogstaveligste forstand „en lygtemand“, for disse små hoppende blus kunde jo også meget vel tænkes at give navn til en mose.“ Videre nævner Åkjær fra samme egn navnene Gudshøj ved Dyndved og tyder navnet Ålum, der findes to gange ved Elstrup og Guderup, som en hustoft ved et hedensk tempel, en „ål“ (gotisk alhs betyder tempel) med en „hem“, det vil sige en hustoft. På denne måde kan sysselsættelse med stednavne åbne nye veje til kundskab både om vor tidlige almindelige og stedlige historie. Navnene taler så tydeligt, som ønskes kan, om, at de mennesker, som for tusind år og længere siden boede i Sønderjylland, ikke blot delte det øvrige Nordens tro, men at de også dyrkede deres guder under de nordiske navne. Det store værk om Sønderjyllands stednavne, som stednavneudvalget snart udsender, og som måske kommer, før dette trykkes, vil således kunne blive et ypperligt og yderst værdifuldt arbejdsstof for historikere og for mange andre med.

Når Åkjær imidlertid tyder endelsen —um i Ålum som afledet eller snarere afslidt af et gammelt ord hem, er dette meget usikkert. Man regner almindeligt med, at navne på —høj og —um er omtrent lige gamle, noget yngre end navnene på —inge og —sted. Hvis Ålum går tilbage til et gammelt tempel, må dette navn være ældre end kristendommens indførelse. Det er der næppe heller tvivl om; —høj, —um og —by er de almindeligste endelser fra den senere vikingetid. —um kan naturligvis afledes af hem, svarende til tysk heim

i Hildesheim, til engelsk ham i Birmingham og til fransk ham i Etrèham eller bare i købstaden Hams navn; men i de fleste tilfælde vil endelsen kun være en flertals hensynsform, ikke andet end en almindelig bøjningsform: Bodum i Åbenrå amt betyder ikke andet end ved boderne, ganske som længere vest på Ellum er byen ved Ellene eller Risum er byen ved Risene, og Husum ikke betyder andet eller mere end ved husene. Der er kun få bynavne på —um i Østslesvig: Stubbum, Feldum, Røllum, Løgum; der må her måske nævnes ønavnet Linderum, men så er der en mængde „smånavne“, navne på marker og vange, f. eks. Bjerrum, Bojum, Bøglum, Engum og mange flere, navne, som andensteds i vort sprogomraade optræder som landsbynavne, og som sikkert er jævn gamle med disse. Så trofast har folkemålet bevaret sit navnestof, at der iblandt navne på så lidet fremtrædende Steder er dem, der er over tusind år gamle. Så trofast er folket i denne henseende, at det syd for vore dages grænse, selv om det har bortkastet sit danske modersmål, hvor det bevidst har kunnet gøres, endnu bruger og holder fædrenes danske marknavne i hævd.

Ornum ved Varnæshoved, 1648 nævnt i samme form, er opstået på et andet grundlag. Det er som samme navn for et gods ved Slien dannet af or = udenfor og det gamle ud-sagnsord næmæ = tage, det betegner jord, der ikke er taget med ind under landsbyens gamle fællesdrift.

Navne på —høj er i Østslesvig næppe knyttede til større bebyggelser; men i det bakkede landskab er der naturligvis banker nok, hvis navne ender på —høj; der er vist bogstavelig talt sådanne navne i hvert sogn fra Kolding fjord til Slien. Der bruges hver dag de gamle, eller de afløses af nye; Transformatorhøj bruges idag lige så naturligt, som Kumlhøj, det er gravdyssehøj, har været brugt i tusind år i Kollund ved Flensborg fjord.

Endelsen —by for bynavne er så hyppig som andensteds, hvor dansk tunge taler: Dalby, Ørby (byen på eller ved øret, en landtunge, 1457 kaldet Oerbuy), Øsby, Skovby, Nørby, Kirkeby, man kan følge disse navne helt ned til Egernfjorden, de lyder endnu alle vegne, hvor nordiske folk bor eller har boet, i Nordfrankrig som i England og over hele Sønderjyl-

land, og de flestes betydning ligger endnu åbent frem i det sprog, de dannedes i og af.

Den meget hyppige navneendelse —rup, —trup, —strup, afledet af torp = udflytterby, gælder for at være noget yngre. Dog er der adskilligt, der taler for, at den kan være i det mindste noget ældre i Sønderjylland end i andre landsdele. Det er den, der mere end nogen anden præger hele navnestoffet fra Kolding fjord sydpå: Stenderup, Strårup, Binderup, Agtrup, Åstorp, Vejstrup, Fjelstrup, Favstrup, Hvinderup, Tyrstrup, Højrup, Frørup, Sillerup, Åstrup, Rougstrup, Hjerndrup, Bjerndrup, Moltrup, Kabdrup; den går ud på Haderslev næs, den ligger i en krans om Åbenrå fjord, den følger med ud til Sundved og over på Als, den indrammer Flensborg by i en kreds af navne på —rup: Ulstrup, Munkvolstrup, Tarup, Tastrup, Munkbrarup, Sønderup, Jarup, Bønstrup, Gremmerup, Hyrup, Tostrup, Barderup; det er lutter navne, der alle fortæller om en tid, da driftige mænd flyttede ud fra hovedbyernes fællesskab og dannede nye byer, som de så tit gav deres egne navne. Disse torp-byers tilblivelsestid har været den store udstykningstid i Sønderjylland for ca. 1000 år og noget længere siden. Det er om den tid og dens unge driftighed, disse byers navne har talt for slægtled efter slægtled.

Ved siden af navnene på —torp og dettes afledninger er det vist dem på —bøl, der er de hyppigste; de er spredte over hele det område, her tales om; men på enkelte egne bliver de helt overvejende; på halvøen mellem Åbenrå og Flensborg fjorde, på Sundved og de nærmeste egne vest derfra, møder vi Skovbøl, Brobøl, Tråsbøl, Tumbøl, Avnbøl, Dybbøl, Ragebøl, Nybøl, Adsbøl, Skodsbøl og Smøl, der er opstået af et ældre Småbøl. „Ikke blot —torp, men det sølle —bøl bliver kirkebyendelse“, siger H. V. Clausen. Steenstrup forklarer ordet på følgende måde: „Af det gamle ord bol, der betyder en gård eller så stort et jordstykke, at det gav en fri bonde og hans familie fuldt underhold, blev der dannet en form bøle, vistnok nærmest med betydningen beboet plads, byggested. Det er mindre bebyggelser, af størrelse som torp (40—50 td. hk.), og de er altid sammensat med personnavn“. Dette sidste gælder dog ikke i Sønderjylland; der er intet person-

navn i Skovbøl, Brobøl, Nybøl eller Smøl. Det hænger nok sammen med, at ordet bol endnu er levende i det sønderjyske stedsmål og derfor har kunnet være med til at danne nye stednavne også på tider, da det ikke har været muligt andensteds, hvor ordet bol var forsvundet af det mundtlige Sprog. I nogle af navnene er der dog sikkert gemt personnavne således i Dybbøl, der 1463 skreves Duttebul eller som endnu i det syttende århundrede i kirkens segl kaldtes Dotbol.

Foruden de hidtil her anførte navne, som man kunde kalde gruppenavne, optræder der naturligvis en mængde enkeltformer og enkeltnavne, givne ud af det samme ordstof og ud fra lignende forudsætninger, med endelser som ager og gård, hus og have, eller hvad der ellers kan komme med og præge dansk navnegivning.

Der er —tved som i Skartved, Ringtved og Vemmingtved; det betyder et jordstykke imellem to vandløb eller to skovdele, dyrket land med udyrket jord på begge sider.

Rød eller røj i Vejstruprød, Skovrøj, Frøruprød, Fjeldstruprød, Røjager, er den ryddede plads i skoven. Holt i Langholt, Mørkholt, Holte, Stevelt (1436 Steghold), Dalholt, Kopsholt er en mindre skov. I Stendetgård (1436 Stenwith), vistnok også i Keldet i Fjeldstrup sogn dølger sig det gamle ord ved, der betyder skov og i sin fulde form genfindes bl. a. i Sundved og i Dyndved.

Balle i Surballe, Sønderballe, Asserballe, Broballe er en forhøjning langs en strand, medens hoved rager ud i havet eller over havet eller undertiden blot over et lavere liggende jordsmon.

Made betyder eng, det er et ord, der er udbredt over hele norden, det findes skjult i Majbøl, som 1373 skreves Madebøl, det findes som marknavn i så godt som hver landsby.

Sig (Lersig i Halk, Sigtoft) lever også i Sverige med samme betydning som i Sønderjylland: Vandstade, sumpet engdrag.

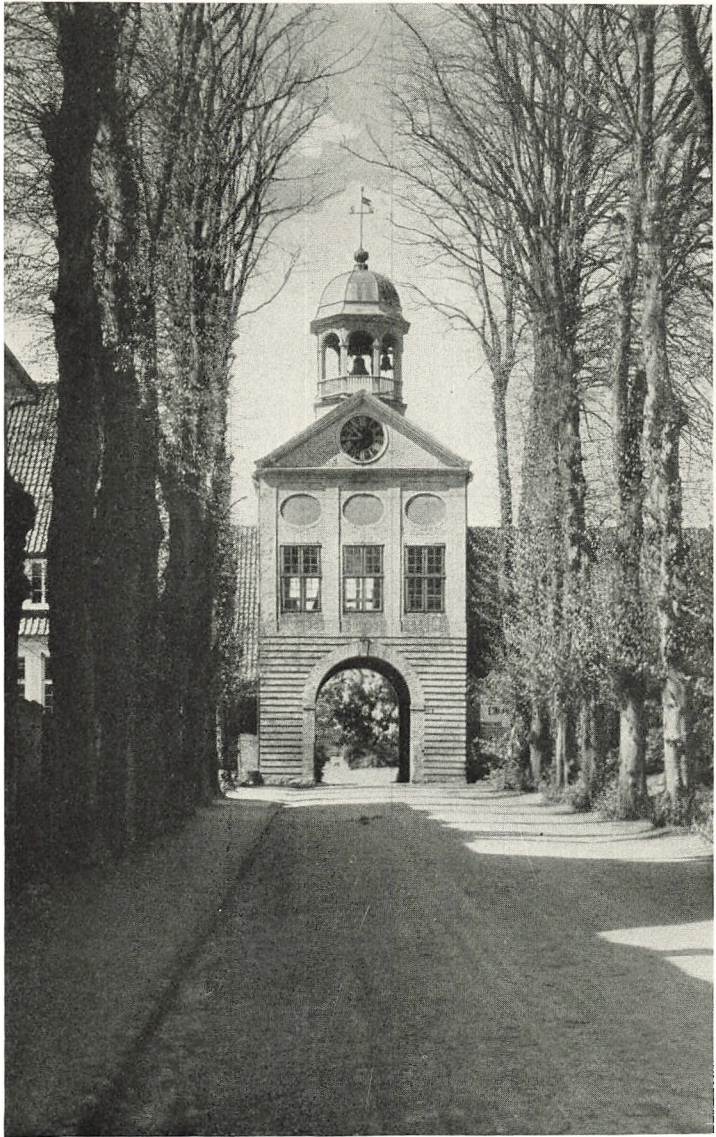
De fleste af navnene på mindre fremtrædende steder, på bække og åer, på nakker og næs, på bakker og dale, på mark og hede, eng og skov trænger ikke til forklaring for at forstås. Hvad holm, kær, lund, led, toft, vang, kobbel, vad, hvad

alle de navne fortæller, der altid og allevegne er de samme i Danmark, kræver ikke omtale. Der er jo tusinder af dem, og ethvert af dem rummer tale om forfædres forhold til naturen, om deres syn på den, eller hvad der ellers har fyldt deres hjerter, da navnet gaves.

Åbenrå har sit navn af en forsvunden landsby Opnør og den mølleå, ved hvis udløb byen ligger. Nordborg eller Nørborg, som den altid hedder i folkemunde, er byen ved borgen i nord, Sønderborg den tilsvarende by mod syd på Als. Tyskerne har oversat navnet Sønderborg med Sonderburg, der ikke kan betyde andet end byen uden borg. De har derved som så tit vist, at de intet har fattet af navnenes tale. Den slags vittigheder kender navnegivningen ikke; er der en gang tilløb til en vittighed, er den af langt nyere oprindelse, som når et par marker i Fjelstrup sogn kaldes Degnens davre og Degnens unden, eller når man både i Vonsbæk, i Hoptrup og Dybbøl kalder marker Paradis. Dertil svarer ganske Gosenland i Vilsbæk.

Det er undtagelser, et par flere kunde nævnes, men kun ganske få. Ellers er navnenes tale altid alvorlig, og at den tit kan være indholdsrig, er der her søgt kort at gøre rede for. Det må dog forstås, at det i nogen mon er tilfældigt, hvad her har kunnet tages med. Det er kun en meget lille del af det store æmne. Der er endnu længe og langt til, at navnenes tale er gransket til bunds, forstået og tolket på rette måde.

Den vil dog altid, som Kok skriver, lyde således, „at der som — hvad Gud forbyde! — menneskene, som bo der, nogensinde skulde blive tvungne til at fornægte deres nordiske æt, så ville kirker, byer og gårde, ja skove, marker og bække aflægge vidnesbyrd derom“. Så klar, så ren og så dansk er stednavnenes tale i Sønderjylland.

Porthuset ved Augustenborg Slot.

S. SIG. SLOT

Augustenborg Slot.

BOISEN FOT.

FOLKEMAAL OG FOLKEMINDER

Af MARIUS KRISTENSEN

STRAKS sønden for Kolding Fjord mærker man, at Sprogets Tonegang er en anden. Endnu mellem Vejle Fjord og Kolding Fjord har det lydt omtrent som i det øvrige Østjylland — det vil sige, allerede fra Horsens Fjord er de jo begyndt at sige *a Mand* i Stedet for *Manden*, men selve Klangen i Sproget er endnu „nørret“. Først i „de 8 Sogne“, i det gamle Tyrstrup Herred, hører vi den ejendommelige østslesvigske Melodi, som bliver stærkere og stærkere, jo længer vi kommer mod Syd, for at naa sin Fuldendelse i Sundeved og paa Als.

Denne ejendommelige Tonegang er maaske det, der ligger aller dybest grundfæstet af de sproglige Ejendommeligheder. Den naar noget videre mod Vest end det egentlige østslesvigske Omraade, især længere sønder paa, men den vestslesvigske Tonegang er ellers lige saa forskellig fra den østslesvigske, som denne er fra den nordligere østjyske. Mod Syd har den sikkert strakt sig over største Delen af Angel. Østslesvigere har fortalt, at naar de laa i Garnison sammen med Angelboer, og disse sad og talte deres Plattysk indbyrdes, kunde de ikke høre, at det var Tysk, før de kunde opfange de enkelte Ord. Selve Tonen var den samme som i deres eget Maal. Andre Tyskere kunde de derimod straks genkende paa Tonegangen.

Men om denne østslesvigske Tonegang har raadet i hele Angel, er ikke saa sikkert. I det sydligste Sogn, hvor Dansk endnu kan høres, Fjorde Sogn, er Tonegangen i den større sydlige Del en anden, som minder mere om de sydlige Øers (Langelands og Laaland-Falsters), og vi véd fra enkelte gamle Optegnelser, at det danske Sprog paa Sliens nordlige

Bred var i nær Slægt med Fjorde-Maalet, saa det er muligt, at ogsaa Tonegangen der har været en anden. Maaske kunde man endnu i det plattyske Folkemaal spore en saadan Grænse, men ingen har vist undersøgt det Forhold.

Tonegangen er det, som binder det østslesvigske Maal sammen; men ellers falder det tydeligt nok i forskellige Dele. Nordligst har vi Tyrstrup-Maalet, som i mange Henseender hører sammen med de to Halvøers mellem Kolding og Horsens Fjorde. Trods disse Maals østjyske eller østslesvigske Præg slutter de sig, som allerede nævnt, paa et vigtigt Punkt til Vestjysk, idet de sætter Kendeordet (Artiklen) *foran* Navneordet; de siger *a Mand*, mens Østjyderne nord for Horsens Fjord siger *Manden*. Paa den anden Side har de ligesom Østjysk to Køn i Navneord, som betegner tællelige Ting, mens i Vestjysk alt, hvad der kan tælles, er *den*, og kun Stof er *det*. I Vestjysk er der altsaa den samme Forskel mellem *den Ben* og *det Ben*, som der i Østjysk er mellem *den Ost* og *det Ost*, (*den Ost* er *en Ost*, men *det Ost* er *noget Ost*). Men i Østjysk hedder det *det Ben* baade om *et Ben* og *et Stykke* eller *en Bunke Ben*, og det samme er Tilfældet i Østslesvigske, Sydslesvigske og den største Del af Vestslesvigske.

Nu har Slesvigske (og Ærø med omliggende Øers Maal) den Ejendommelighed, at alle Ungers Navne er Intetkøn. Det hedder altsaa ikke blot *et Lam* og *et Føl*, som i hele Østjylland, men ogsaa *et Kalv*, *et Gris*, *et Kylling* o. s. v. Denne Ejendommelighed naar ganske vist ikke helt til Horsens, men begynder dog et Stykke Nord for Vejle Fjord, saa de to Halvøers Maal knyttes ogsaa herved sammen med det østslesvigske.

Tyrstrup-Maalet slutter sig i det hele ret nær til de nordligere Maal, fra regnet Tonen; saaledes hedder første Persons Stedord *a* lige til Haderslev Dam, ja endogsaa ud paa Næsset sønden for Haderslev Fjord, og de lange Selvlyd har endnu delvis den nørrejydske Udtale, navnlig udtales langt *aa* som *o* og langt *e* som *ie*, medens *å* for langt *a* kun høres i et Hjørne af Omraadet. Mod Syd gaar denne Udtale af Selvlydene dog ikke helt til Haderslev Fjord. Som ellers i Østslesvigske er *d* efter Selvlyd blevet *r* eller (hyppigst) faldet bort, mens det nord for Kolding Fjord ofte er bevaret.

Tyrstrup-Maalet er altsaa et udpræget Overgangsmaal, hvor noget viser mod Nord og andet mod Syd, saa man kan være i Tvivl om, til hvilken Side man snarest skal regne det.

Haderslev Herreds Maal har endnu to nordlige Kendemærker, *a* for jeg (dog ikke i Hoptrup Sogn) og Stødet („Stødtonen“), men Selvlydene er de sønderjyske (eller almindanske), ikke de nørrejyske, altsaa langt *a*, *å*, *o*, *e* (ikke *å*, *o*, *uo* og *ie*) i *Ka'l*, *far'*; *gå*, *Båd*; *god*, *Korn*; *Sten*, *del'*.

Ved Genner-Bugten svinder de sidste nørrejydske Ejendommeligheder, idet Stødet nu ikke bruges mere, og som Følge deraf Tonegangen bliver endnu mere fremtrædende (de synger mere paa Ordene). I et stort Omraade, som omfatter den østre Del af Sdr. Rangstrup og Rise Herreder, Lundtoft Herred, Sundeved og Egnen omkring Flensborg er det meget vanskeligt at finde Forskelle, som tydeligt afgrænser Maalomraader. Det er disse Egne, som har det i egentligste Forstand østslesvigske Maal med dets klare Selvlyd og stærke Melodi; Medlydene inde i Ordet udtales især i Sundeved og de nærmeste Egne af Lundtoft Herred meget svagt, saa man næsten kan være i Tvivl om, hvorvidt der siges *Rinken*is eller *Ringen*is. En Undtagelse herfra er der dog, idet det aabne *g* og *v* (svarende til Skriftsprogets *g* og *b*) udtales som et skarpt *ch* og *f*. Herved faar Udtalen af nogle Ord en tilfældig Lighed med Højtysk (Sydtysk), som har haft den samme Udvikling, medens det store plattyske (nordtyske) Omraade har *k* og *p*. Man siger altsaa her *køhf*, *dyf*, *roh*f, *Kåffer*, (købe, dyb, raabe, Kobber; plattysk *kopen*, *deep*, *ropen*, *Kopper*, men højtysk *kaufen*, *tief*, *rufen*, *Kupfer*) og *va'ch*, *bru'ch*, *Di'ch*, *Tach* (vaage, bruge, Dige, Tag; plattysk *waaken*, *bruken*, *Dike*, *Dak*, men højtysk *wachen*, *brauchen*, *Teich* (dvs. Dam), *Dach*). Selvfølgelig er der ingen indre Forbindelse mellem den højtyske og den slesvigske Lydudvikling — der ligger jo flere Hundrede Kilometer plattysk imellem —, men den tilfældige Lighed har undertiden hos Folk, som ikke tænkte alt for dybt over Sagerne, kunnet volde Spekulationer.

Over for Vestslesvigske, som i det hele og store har samme Lydudvikling, sættes Skellet dels af Tonegangen, som dog vist først slaar om noget længere vest paa, dels af de stærkt-

bøjede Fortidsformer. Østslesvigsk har ligesom Skriftsproget *sad, var, sang, bandt*, men Vestslesvigsk *såd, vår, sång, båndt* ligesom Vestjysk.

Als slutter sig meget til Sundeved; især gælder dette Kærhalvøen (Ulkebøl Sogn), som næsten har Sundeved-Maal; men det egentlige Alsinger har (ligesom Angel havde det) nogle sydslesvigske Ejendommeligheder. Her finder vi *ie, uo, yø* for langt *e, o, ø*, hvad der giver Maalet nogen Lighed med Tyrstrup-Maalet (og Nørrejysk). Desuden bliver i det egentlige Bondemaal (men ikke i Flækkerne og paa Stranden ved Fynshav) *a* til *å* foran *n*: *Månd, månc* (Mand, mange).

Endelig maa vi, naar vi taler om Folkemaalene, ikke glemme Købstadmaalene. I de slesvigske Købstæder er det danske Rigsmaal sent trængt ind — Købstæderne havde jo tysk Skolesprog ogsaa i det meste af den „danske“ Tid —, men man talte i Købstæderne ikke som i det omliggende Land.

Fælles for de østslesvigske Købstæder er vist den københavnske Udtale af *ej* og *øj* som *aj* og *åj*, men for øvrigt er Købstadmaalene kun i ringe Omfang undersøgte, og indfødte Købstadfolk har her en Opgave at løse, inden Tiden gør den uløselig. Ejendommeligt synes Aabenraa-Maalet at være, men ogsaa Maalene i Haderslev, Sønderborg og Flensborg fortjente at granskes. Ejendommeligt for Aabenraa er det, at alle Selvlyd foran *v* (*w*) bliver *a*, undtagen *i* og *y*, som sammen med det følgende *v* giver *u*. Fr. Fischer har benyttet denne Ejendommelighed i sin Gaade:

Tre Bogstawer, min søde Bro'r,
De nævne dæ en Ting,
De raje' baade i Sønder og Nord
Og hele Verden omkring,
Og gør do int', hva de vil ha',
Guj naaj' dæ da².

De nævner 't osse, hven e Haw
Tebag' fra e Strandkant viger³;
Hvor e Negere bo'r, det løffer i e Skaw
Og braal, hven smaa Dyr skriger⁴;
Hvor manne er sammel i Lustehed,
Der er de tre⁵.

¹) der raader. ²) Law, dvs. Lov. ³) Law, dvs. Lavvande. ⁴) Law, dvs. Løve. ⁵) Law, dvs. Lag, Gilde.

Om Sommer sedder de aa e Træ'r,
 Om Vinter aa e Jord de ligger',
 Og hven vi Eld i e Kakkelawn hæ'r,
 Ud ad e Tur² de aander og slikker³;
 Og kan do int de tre', Brorlild',
 Saa hær do't ild'.

I Ordforraadet er de østslesvigske Maal Nord for Flensborg Fjord ikke meget afvigende fra andre danske Maal. Ordforraadet falder her som ellers i to, ikke skarpt adskilte, Grupper, den ene omfattende Dagliglivets Ord, som ogsaa den jævne Mand altid har kendt og haft Brug for, den anden de Ord, som hører sammen med Skole, Kirke, Digtning og lign. Her, hvor Kirkesproget uden for Købstæderne altid har været dansk, finder vi ikke som Sønden for den gamle Kirkesprogsgrænse den Slags tyske Kirkeord som *Aabenmaal* for Nadver, *Jünger* for Discipel, *Heiland* for Frelser o. lign.

Ellers er det som andensteds i dansk Folkemaal, at enkelte gamle, danske Ord eller Ordbetydninger er bevarede, som *Gaard* „Hegn, Have“ med Sammensætninger, *Ble* „Lagen“ (i gamle Salmer *Jordeble* „Liglagen“), *Blomme* „Blomst“ (men *Plomme* „Blomme“), *Have* „Indhegning“, *Bol* „Gaard“, *etsind* (jessind) „engang“, *Gab* „Hul“ (ogsaa om Arresten: i æ *Gaf*), *Hærde* „Skulder“ (ogsaa fynsk), *Hoseøl* „Skobaand“, *housom* „passelig“, *Kaad* „Husmandsbrug“ (deraf *Kaadner* „Husmand“), *mæde* „maale“, *Hjald* „Loft“, *hede* „brygge“, *Fadem* „Favn“, *svar* „tung“, *Dørsyld* „Tærskel“, *ijaans* „forhen, for nylig“, *Sadde* „Græstørv“, *Bjærg* „Skraaning, Skrænt“, *Trold* „Djævel“, og en Del flere. Den Slags finder vi som sagt i alle Folkemaal, men de er vist forholdsvis talrige her.

Saa finder vi naturligvis, da vi er noget nærmere ved Tyskland end ellers, en Del tyske Ord, som ikke er komne ind i Rigssproget, skønt de til Dels er meget gamle her og kendes allerede i Middelalderen. Saadanne tyske Ord er *glant* „fin, rar“, *Blok* „Kævle“, *Kasten* „Kasse, Æske“, *Boll* „Tyr“, *Neffen* „Elmetræ“, *Harrest* „Høsttid“, *Blæse* „Blære“, *Pisel* „Stue“, *Fikke* „Lomme“, *Kost* „Gilde, Bryllup“, *Rok* „Kjole,

¹) Law, dvs. Løv. ²) e Tur, dvs. Tuden. ³) Law, dvs. Lue. ⁴) law, dvs. leve.

Frakke", net „rar, pæn", Hakker „Haser", fejle „mangle", Læder „Stige", Forhoved „Pande", Snobdug „Lommetørklæde", Surammer „Syreskræppe", Ævner „Hammel", Føjel „Guldklud", vundre „undre", Brøde „Bøde". De er ikke just mange, men nok til sammen med den første Gruppe at præge Sproget.

Endelig er der i den tyske Tid kommet enkelte højtyske Ord ind, som vist nu for en stor Del igen er paa Vej til at forsvinde, men dog endnu kan høres, som *Sjaffner* „Konduktør", *e Stræk* „Linien" (Jærnbanelinien), *Postamt* „Posthus" (og andre paa Amt), *Hejtser* „Fyrbøder".

For nogle Ords Vedkommende kan det være tvivlsomt, hvilken af Grupperne de hører til; men selv om vi tager dem alle sammen, bliver det dog kun en ganske ringe Del af Ordforraadet, der afviger fra det almindelig danske.

Enkelte tyske Udtalevaner findes ogsaa i nyere Ord som *Statsjon*, Evropa udtalt *Øjropa*, men de vil næppe holde sig længe.

Med Hensyn til *Folkeminder* er der i det hele ikke stor Forskel paa denne Egn og det øvrige Østjylland.

Eventyrene er i det hele de samme, som gaar over hele Landet. Eggen hører vistnok snarest til de mindre rige paa Eventyr, men dog langt fra til de fattigste, og ikke faa Optegnere har her været i Virksomhed.

Viser har der i Mands Minde ikke været mange af, saa lidt som ellers i Østjylland. Mest er der fundet i Eggen inden for Genner-Bugten, og denne Egn er den eneste østslesvigske Egn, som har bevaret nogle af de gamle Trylleviser eller Eventyrviser, Viser som „Hr. Magnus og Bjergtolden", „Bjergmandens Viv", „Elvehøj" og den sene Vise om Agnete og Havmanden. Maaske staar dette, som Axel Olrik har nævnt, i Forbindelse med, at selve Begrebet *Elvefolk* Syd for Aabenraa forsvinder. En enkelt af disse Viser, „Hr. Vilmer", er dog optegnet i Angel. I det hele kendes omkring ved 45 gamle Viser fra Sønderjylland, men ligesom i Nørrejylland har Vestereggen givet mest.

Folkesagnene er her som andensteds stærkt stedbundne, og mange af dem giver gode Vidnesbyrd om Befolkningens

Tænkemaade. En Del er de sædvanlige om store Sten, kastede af Trolde efter Kirker (mindst 8 fra Østslesvig, nogle flere fra Vestslesvig, men de findes alle Vegne), om Underjordiske, om Kæmper, om Skattegravere, om Skelflyttere, om onde Herremænd, Minder fra Svenskekrigenes Tid osv. Mere ejendommelige er Sagnene om Kong Abel, som naturligt især findes mod Syd, og den als-sundevedske Sagnkreds, der knytter sig til den haarde Hertug Hans den Yngre. Denne sidste er aabenbart Digtning over et bevaret Minde om den lidet nøjeregnende Godssamler og har et lignende Præg som Visedigtningen om Dronning Bengerd.

Folketroen har ogsaa i det væsentlige samme Præg som i det øvrige Danmark, men et enkelt Træk er dog her særlig fremtrædende. Troen paa, at man kan hensætte en truende Ildebrand i en Sten eller et Træ er vidt udbredt, men ingensteds saa almindelig som her. Der findes enkelte Eksempler paa Brand hensat i et Træ saa østligt som paa Vestsjælland og saa nordligt som ved Skanderborg og Skern, ikke saa faa kendes i Vestslesvig, men i Østslesvig fra lidt Nord for Vejle til Slien, og især paa Als, staar „Brandtræerne“ tæt, og mangfoldige er de Historier, der fortælles om dem. Hvad Grunden kan være til, at denne Tro netop her har bredt sig saa stærkt, er ikke godt at vide.

Folkeskikkene er ogsaa i det væsentlige som andensteds i Danmark, og her som ellers, er en Mængde af dem forsvundne sammen med Fællesdriften af Byens Jorder og Indførelsen af et ordnet Forsørgelsesvæsen. Nogle Høstskikke har her som andensteds holdt sig, men er lidet særprægede. Et af de aarlige Gilder er mærkeligt, dels fordi det kun synes at være kendt i disse Egne, dels fordi det aabenbart har meget gammel Hævd. I Haderslev Byret fra 1292 finder vi den mærkelige Bestemmelse: „Ingen Mand maa Helg bryde med nogen Haande Gerning, uden den Dag, Viti og Modesti, der Konning vandt Rø“. Den eneste Mening jeg kan faa ud af Bestemmelsen er, at Vitus Dag (15. Juni) er den eneste Helligdag, som ikke er *helt* hellig, men kan benyttes til noget Arbejde. At Dagen var Helligdag ser vi af Christiern Pedersens Oversættelse af det Ny Testamente, hvor han angiver Evangeliet til „S. Viti og Kong Voldemar seyers dag“: Matth. 10:

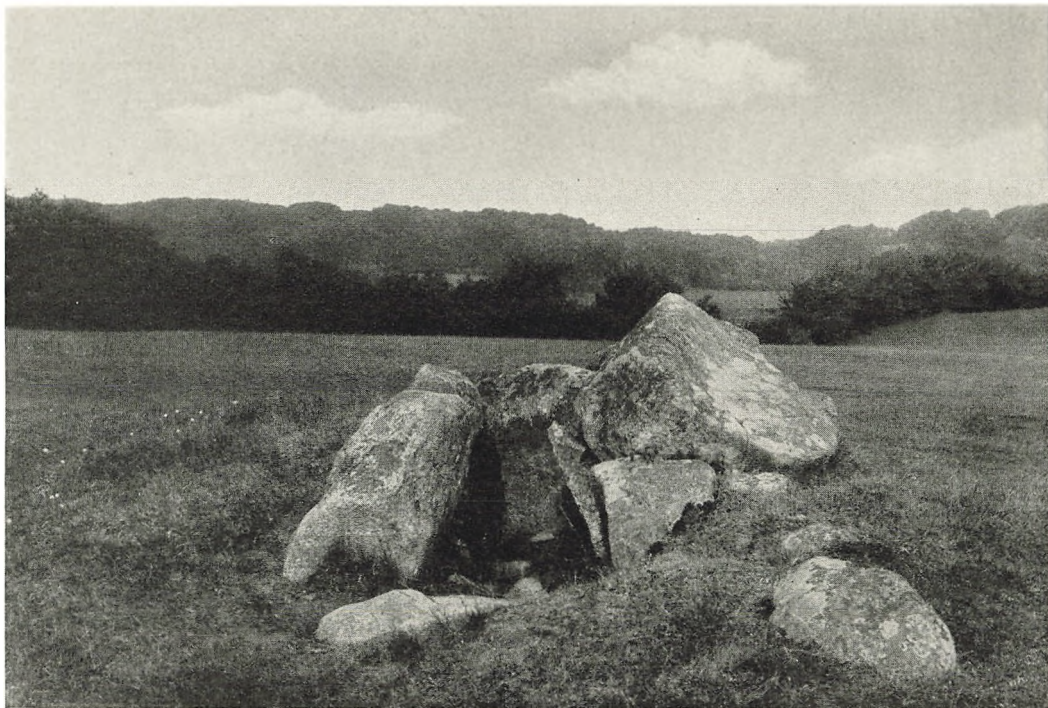
Se, jeg sender eder ud. Nu er Dagen i den danske katolske Kirke kun Helgendag af laveste Rang uden særlig Tekst.

Det er muligt, at Dagen som Halvhelligdag har holdt sig paa Als lige til vor Tid. *Vitusgilde* eller *Vitusdans* har holdt sig som indenbys Festlighed i en stor Del af de alsiske Byer, men om Formiddagen blev der kørt Grus paa Bygaden og Bønderne selv spredte og jævnedes Gruset. Dette kan være en meget gammel Skik, og kan være det Helgbrud, som er tilladt i Haderslev Byret. Den Dag var altsaa en enkelt Gerning ud over det dagligt nødvendige til Dyr og Menneskers Ophold tilladt. Hvis Forklaringen er rigtig, har vi da her en ældgammel østlesvigsk Skik. Nu er jo Dagen paa en Maade blevet genindført som en Flagdag og Skolefridag, men dette er noget helt nyt.

De gamle *Folkedragter* er nu forsvundne, men hist og her gemmes endnu enkelte af dem, og Minder om Brudekronen findes endnu hist og her, ligesom man kan finde de gamle sølvbeslaaede Salmebøger, der hørte til Brudens Udstyr.

Bygningsskikken er dansk lige til Danevirke. Hvor Husene har Skorsten, og Bønderne gaar med Træsko, der er Folket dansk, er en gammel Lærdom. Træskoene svinder vel her langsomt ligesom andetsteds, men Skorstenen rykker tvært imod frem mod Syd. Der kan nok ellers være Forskel paa Gaardenes Udseende; de firlængede Gaarde kendes omtrent ikke paa Als, men der er alligevel overalt et skarpt Skel mellem den Del af Bygningerne, hvor Mennesker bor, og den Del, som rummer Kvæget og Afgrøden, modsat de tyske Gaarde, hvor Mennesker og Kvæg bor Side om Side, og Røgen trækker hen under det høje Ladetag.

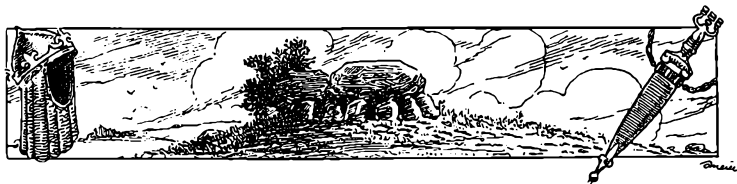
Saaledes faar vi af Folkeminderne det samme Indtryk som af Folkemaalet. Det gælder begge, at de er danske helt igennem, men enkelte Træk er særlige for denne Egn, ligesom andre Træk er det for andre Egne. Det danske Folks Sprog, Tro og Skikke er ligesom det danske Landskab afvekslende og mangfoldige og dog med en overvejende Lighed i Grunden.

Dyssen i "Lindhölm", Lofj.

Dysekammer ved Fletet i Haderslev Amt.

OLDTIDSMINDER

Af MUSEUMSINSPEKTØR HANS KJÆR

DEN gamle naturlige Hovedfærdselsvej fra Nord til Syd i Sønderjylland gaar midt ned gennem Landet, paa Grænsen mellem det bakkede Højland i Øst, Fladerne i Vest. Her færdedes vel allerede Oldtidens Handelsmand, ad den Vej, som endnu er til under Navn af Oksevej, ad hvilken i senere Tider Drifterne af Hornkvæg førtes frem mod Markederne i Syd; endnu i 1920 saas den smukt, paa lange Strækninger i den fulde, imponerende Bredde, ved Hovslund (hvor den nu er fredlyst), og anden Steds med brede Vigesteder til Nattekvarter; og her, paa det nærmeste fra samme Linie, ser den rejsende fra Nutidens Jernbane ud over Landet til begge Sider, mod Øst og Vest. Mulig vil han da ogsaa vente fra Jernbanen at finde de Rækker af Oldtidsminder, der ligesom hører til ved de gamle Veje, og som han har kunnet se et smukt Vidnesbyrd om f. Eks. fra Foldingbro mod Vest, sønden Aa. Men selv den berømte Vamdrupgruppe af Høje, som har ydet pragtfulde Fund fra vor Bronzealder, tegner sig næsten slet ikke i Nutidslandskabet, og kun hist og her rykker Højene saa nær, at de giver Landskabet Karakter, som ved Hovslund Station, hvor han dels finder Højene paa Bakkerne mod Øst, dels vest for Linien. I Øst er Beliggenheden virkelig karakteristisk, i Forgrunden løfter det mægtige „Hanebjerg“, maaske Danmarks mægtigste Langhøj fra Bronzealderen, sin mægtige, krumme Ryg, paa Bankerne bag den ses talrige andre Høje; men det er ikke rette „Vejhøje“; Afstanden fra Vejen er altfor stor; den høje Beliggenhed bestemmer dem som Vidner om Bronzealderens Krav til Gravmælets høje og frie Beliggenhed. Og saaledes ogsaa

»Myrpold«. Hellekiste ved Skørrev. Løjt.

videre sydefter. Først syd for den nuværende Grænse, hen ad Danevirke til, samler Oldtidsminderne sig om den gamle Hærvej, der skærer Volden vest for „Kalegat.“

Maaske føler den interesserede Betragter sig skuffet og tænker sig, at Højene, som ved Vamdrup, fordum har været der og kun ved Tidernes Ugunst er blevet saa faatallige. Fra 1864 til 1920 var jo Mindesmærkerne i de sønderjydske Landsdele saa temmelig overladte til Tilfældigheder, uden virkelig Røgt. Gridske Privatsamlere flængede i dem med haard Haand, og Resultatet, Oldsagerne, endte for det meste med lidt før eller senere at prigsives Handelstilfældigheder, ganske at tabe Tilknytningen til deres Hjemsted og dermed at miste deres Evne til at berette om Stavnens Oldtidshistorie.

»Hanebjerg«. Langhøj i Hovslund.

Hoi paa Gammelgaards Mark. Als.

Kun sjældent foretoges i disse Aar videnskabelige Undersøgelser i Sønderjylland. Kielermuseets Mænd var de fleste Steder lidet velkomne og havde kun et Faatal af de Forhaandsforbindelser, som paa dette Omraade er saa nødvendige; kun et ringe Tal af Meddelelser indgik fra de lokale Iagttagere. Om Danefæ var der ofte Strid; foruden de lokale Museer og det velordnede Flensborgmuseum, meldte ogsaa Berlin sig i givet Fald med Krav. Alt gik i Retning af Splitelse eller Fordeling af tilfældige Aarsager. Om Mindesmærkernes Beliggenhed og talmæssige Fordeling savnedes for det meste al Underretning, med enkelte lysende Undtagelser, som gamle Pastor P. Kier's Optegnelser fra Ø. Løgum Sogn (hvor Hovslund ligger), der udførtes for mere end 100 Aar siden, og hvoraf man kan læse et Udtog allerede i Antikvariske Annaler 1812.

Givet er det paa Forhaand, at ogsaa Krigene har virket til Skade for Mindesmærkerne. Endnu i sidste Krig saa man svære Forsvarsværker indbyggede i Oldtidshøje, f. Eks. ved Rugbjerg, vest for Hovslund. Et stort Tab netop for denne Egn, hvori vi vil begynde vor Vandring, var indtraadt tidligere, ved 1864: Borttagelsen af Nordslesvigs eneste Rune-

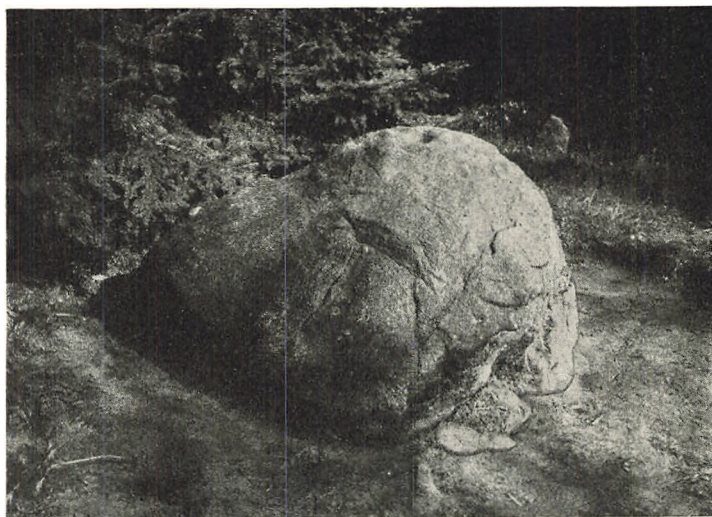
sten, der stod ved Oksevejen, lidt nordøst for Hovslund Station, hvor Vejen gaar af til Hovslund By; den blev bortført til Prins Friedrich Carls Slot, „Dreilinden“ ved Berlin, Wannsee. Selv om den kun bar Navnet paa den Mand, til hvis Minde den var rejst, *Hairulfr*, var den ikke blot anselig, men derhos et saa udpræget lokalt Mindesmærke, at de Bestræbelser, som efter Verdenskrigen blev gjort for at vinde den tilbage, burde have kunnet vinde ogsaa fremmed Sympati. — En og anden Gang har naturligvis ogsaa Officerer interesseret sig for i deres Fritid at udgrave Høje. Nylig oplystes om et Oldtidsfund, Bronzealderssager (fra Holstedegnen), der ved de paagældendes Død var kommet til Hofmuseum i Wien! Overhovedet er ogsaa de større og bedre oplyste Fund fra Sønderjylland stærkt spredte. Noget kom i Stilhed til Danmark (København, Aarhus), andet sydpaa. Af Lokalmuseer af nogen Betydning i denne Sammenhæng eksisterede kun Amtsmuseet i Haderslev. Heller ikke var Mindesmærkerne sikrede ved Fredlysning i blot nogenlunde Omfang. Før 1920 var (foruden Dele af Danevirke) kun fredlyst en halv Snes af de betydeligste Mindesmærker i Haderslev Amt, ved Køb. Men i mange Tiffælde ligger dog Ødelæggelsen langt tilbage. Om noget saa mærkeligt som „Danebrogsskibene“ ved Genner Fjord véd man nu kun den omtrentlige Beliggenhed; ingen nulevende har set dem. Ogsaa efter Verdenskrigens Slutning er sket Tab, navnlig ved Mindesmærkers Oprettelse for de faldne, hvortil Oldtidsmindesmærkerne bød paa egnede Sten. I flere Tilfælde, saaledes ved Klinting paa Als, er det dog lykkedes at faa dette hindret, ved Forestillinger til de paagældende. Ved Klinting var dette saa meget mere paaskønnelsesværdigt, som Ejerens egen Søn var blandt de faldne. Dette vil tillige sige saa meget, som at man før 1920 i høj Grad maatte føle Savnet af de fyldige Oplysninger, som betinger en virkelig Kundskab, og som fra 1870erne forefindes norden Aa. Faa Aar før Krigen organiseredes da en foreløbig Landsundersøgelse, væsentlig ved danske Studenter og med de tyske Generalstabskort som Grundlag. Midler og Tid var stærkt begrænsede, men det lykkedes dog at gennemføre Undersøgelsen for hele Sønderjylland, og Oplysningerne ligger til Grund for *Sophus Müllers* Afhandling om

Sønderjyllands Sten- og Bronzealder, 1914, saa vel som for den Fremstilling af Forholdene i Jernalderen, som C. Neergaard skal give, og hvoraf et større Parti er udkommet, 1916. Givetvis maatte dog Oplysningerne være ret ufuldstændige, især fordi Kredsen af lokale Medarbejdere navnlig i Syd var stærkt begrænset.

Straks efter Genforeningen sattes Arbejdet ind paa dette Omraade, allerførst i Ø. Løgum Sogn, hvor Forfatteren af disse Linier havde den Glæde at indlede hele Sagen. Straks fra Begyndelsen hævdedes dette Arbejde som et neutralt, idet der appelleredes til den Hjemstavnsfølelse, som er saa naturlig, hvad enten Stemningen ellers og politisk gaar i nordlig eller sydlig Retning. Overalt blev der villigt meddelt alt, hvad der kunde gives til Oplysning, og da vi, først lidt tøvende, siden stærkere satte ind med det helt ny og indtil da ukendte, *Fredlysning* af Mindesmærkerne som en Æressag, uden Pengedydelse, viste det sig meget hurtigt at være farbar Vej; det hændte allerede første Aar, at en Mand, i Rugbjerg, hos hvem jeg havde ønsket en Høj fredlyst, af egen Drift føjede Nr. 2 til, uden at sige et Ord. Af og til var der i de første Aar nogen Uro over den Indførelse i Grundbogen, som jo maa til, og som dengang forudsatte en Notars noget højtidfulde Medvirken ved Deklarationens Underskrift; men dette er nu lempet og var kun en Overgangsbesværlighed. Faktisk er efterhaanden alle de værdifulde, endnu eller dog i det væsentlige velbevarede Oldtidsmindesmærker blevne fredlyste, flest ved personlig Henvendelse, nogle dog ved Samvirken med Naturfredningsnævnene, enkelte ved Jordudstykning ved offentlig Foranstaltning.

Enhver af de Mænd, der har underskrevet frivillig Fredlysningsdeklaration, har modtaget Nationalmuseets Anerkendelsesdiplom, en enkelt, Gaardejer Jes Beushau, Rosenlund i Skovby, Løjt, Museets Mindebæger i Sølv, for Fredlysning af en samlet Gruppe af Bronzealders-Mindesmærker: 5 Rundhøje, deraf de 2 sammenbyggede, i den lille „Milkjær Skov“, samt en Langhøj tæt udenfor. — Undersøgelsen af Landsdelen er endnu ikke helt afsluttet, men kun lidt af Haderslev Amt staar endnu tilbage. Helhedsbilledet vil ikke ændres.

Den nyere Undersøgelse, der er sat ind med den Erfaring,

Sten med skulformet Fordybning, Holbøl.

som er vundet gennem mange Aar norden Aa, har selvfølgelig vist, at den første, foreløbige Undersøgelse led af betydelige Mangler, og paa visse Punkter er desværre allerede Sophus Müller's paa dette Materiale opbyggede Afhandling fra 1914, navnlig i de talmæssige Opgivelser at betragte som noget forældet. Rent eksempelvis kan nævnes, at den første Undersøgelse slet ingen Mindesmærker havde i Aabenraa Landsogn, den senere ca. 30! Ganske vist er det overvejende Smaahøje, gemte i Skovene, men dog ogsaa en Del ikke helt ubetydelige og endda en lille, udgravet Hellekiste fra Stenalderen, i Hjelm Skov, tæt op til Landevejen. Gennemgaaende kan vistnok regnes med, at man i den første Omgang kun havde faaet 60—70 % med.

De nye Tal af Oldtidsmindesmærker — kun derom skal tales i denne Sammenhæng — er ofte ganske betydelige. I Ø. Løgum Sogn (hvori Hovslund St. ligger) er der ialt optalt ca. 220 Punkter, hvoraf 15 Stengrave, af store Sten, „Megalitgrave“ fra Stenalderen, Resten næsten udelukkende Jordhøje. Men kun en ringe Del er blot nogenlunde vel bevaret. Beliggenheden er karakteristisk. En halv Snes af Storstensgravene, „Kæmpekister“ eller hvad de ellers kaldtes, og hvoraf kun

Dyssekammer i Løjt Norreskov.

en enkelt, paa Sydsiden af Knivsbjerg vest for Landevejen, dog er delvis bevaret, har ligget i Landet inden for Bunden af Genner Fjord, og i Tilslutning til dem 40—50 Høje, sikkert overvejende Bronzealderhøje. Dette synes i et lille Udsnit at give et Billede af, hvorledes Bosættelsen er begyndt og fra saadanne stærkt begrænsede Udgangspunkter har bredt sig, først i Stenalderen, hvor man kun af og til er naaet helt frem til Fladen længere vestude, dernæst i Bronzealderens Kulturperiode. Da man efter Erfaringer paa mange andre Steder maa regne med, at man i Bronzealderen foretrak den høje, frie Plads til Anlæg til Mindesmærket, forstaar vi ogsaa, at Højene ved Hovslund kun undtagelsesvis ligger ved Oksevejen. Det er, som jeg anden Steds har udtalt, vistnok overvejende Stenalderhøjene, som følger den gamle Færdselsvej, Folkevejen, om jeg saa tør sige. Men her ligger, baade i Øst, og lidt længere borte i Vest, Højdedrag, hvor Bronzealderhøjene naturligt kunde lægges, og her er de at opsøge. En Vandring, mod Vest og Sydvest til Rugbjerg og N. Hjarup, i Øst til Hovslund By og derfra mod Syd til Ø. Løgum, fører gennem karakteristiske Partier; paa den sidstnævnte Del har man øst for Hovslund-Løgumvejen en af de større, højtomme

Flader, der i den tidligere Del af Oldtiden var ubebyggede, men i alt Fald delvis kom med i Jernalderen. — Fortsætter man fra Vestranden af Ø. Løgum By, først mod Syd, senere i Vest, finder man i øvrigt, langs Nordranden af en lille Granplantage, en tydelig Grav, der er Rest af en af de gamle Folkevolde, hvoraf Olmerdiget længere i Syd, ved Tinglev, er et andet Eksempel, desværre nu næsten udslettet. „Æ Vold“ i Ø. Løgum er en gammel Vejspærring i Øst-Vest, mellem to Mosedrag; dens Alder er ganske ubestemmelig.

Lignende Iagttagelser, især med Hensyn til den gamle Bosættelses Karakter af Randbebyggelse, der har bredt sig indover, kan man følge i Løjt og faar derved samtidig Fornøjelsen at lære et skønt Landskab med en tiltalende Nutidsbebyggelse at kende og at passere et forholdsvis stort Antal Oldtidsmindesmærker. Der er kun den Vanskelighed, at næsten alle Veje udgaar radiært fra Kirkebyen; det egner sig bedst til en Fodvandring.

Mindesmærkerne betegner her en udtalt Randbebyggelse, hvor man endog langs Stranden kan have Held til at spore den ældre Stenalders Levn, fra Køkkenmøddingtiden, der ellers paa Grund af Sænkningsforhold er næsten ukendt i Sønderjylland. Bopladserne ligger ude i Stranden, men især langs Genner Fjord skylles et og andet op. Om fornødent kan Jes Brink i Barsmark Kro sige, hvor den interesserede skal vandre med Udsigt til Held. Med Hensyn til Storstensmindesmærker vil man kunne klare sig med et Generalstabs-Maalebordsblad og lidt Hjælp fra Vejfarende. Vi vil vandre Kysten rundt og begynde fra Nordvest, i Nærheden af Runde Mølle. Her finder vi i Løkken *Lindholm*, i en skøn Beliggenhed ud mod Fjorden, en temmelig godt bevaret *Runddysse*: En lav Rundhøj med enkelte Randsten omslutter et aflangt, firsidet, mod Sydøst aabent Kammer; den lavere Sten, der her slutter Kamret, har givet nogenlunde bekvem Adgang, naar Kamret atter skulde benyttes; disse Kamre er jo Fællesgrave, der skulde benyttes Tid efter anden til ny Gravlægning. De to Dæksten ligger ikke længere paa Plads, men forefindes dog paa Stedet, umiddelbart ved Kamret. Lidt sydligere har der ved Gaarden Sillehoel ligget en Langdysse, der nu desværre vistnok helt er borte. Men vi mærker os Stedet, fordi

•Skalsten• og Bronzealdersgrav ved Dyrhøve.

der fra et af de Kamre, som regnes for de ældste, et smalt, aflangt, er fremdraget et lille, karaffelformet Lerkar af den Art, der over hele Europa betegner den yngre, bofaste Stenalder, altsaa bekræfter vor Aldersbestemmelse.

Videre fortsætter vi langs Fjorden og finder i Nørreskov de næste Stenmindesmærker. Et af dem har staaet lige ved Vejen; der staaer nu kun et Par svære Sten opret. Men gaar vi herfra ned i Skoven, finder vi paa en Terrasse, lidt nede, en *Langdysse*, der i sin Helhed ikke er ret kendelig undtagen for Fagmanden, men som har bevaret et svært, firsidet *Kammer*, med bred Tærskel, medens Dækstenen er afskubbet.

Herfra vil vi drage til Knudshoved, et højtliggende, landskabeligt skønt Parti, undervejs passerende et og andet Mindesmærke, hvis Tilstand dog er for ringe til at paakalde særlig Opmærksomhed, og gaar saa fra den østre Del af den langstrakte Barsmark By, med dens mange venlige Smaagaarde, mod Sydøst til *Agerstenshøj*, stenkranset, med Kammer, og ser Fundet fra den hos Gaardejer Jeppe Riis, der ogsaa i et tæt Tjørnehegn vil paavise Dele af en af de faa her fremdragne Jættestuer.

Maaske naas de følgende Mindesmærker lettere direkte fra

Aabenraa, gennem St. Jørgens Skov eller langs Stranden, til Dyrehave, hvor først den store, fritstaaende Hellekiste „Myrpol“, „Hünengrab Skärri“, inde i en Løkke, synlig fra Vejen, paakalder Opmærksomheden. Den er forlængst udgravet (Oldsagerne i Museet i Aarhus) og ikke helt i oprindelig Skikkelse; den skulde være aaben i Syd og dér have en bred, aaben Gang, men trods dette et ualmindelig tiltalende Mindesmærke. Paa Vejen videre frem passerer man, mellem Straagaard og Dyrehave By, inde paa Marken, med Adgang ad en Sti, et meget mærkeligt og interessant Mindesmærke fra Bronzealderen: En stor Sten med skaalformede Fordybninger og op til den en stensat Kiste, hvorfra der er fremdraget en Bronzedolk. Den store Sten er ikke helt i sin ældste, „jordfaste“ Stilling; endnu i Bronzealderen, — eller muligt endda i Stenalderen, — har man rettet den lidt op, saaledes at den største, regelmæssige Flade er vendt lige mod Øst; her findes de skaalformede Fordybninger, et lille Halvhundrede, naar man ser nærmere til; Betydningen af disse Fordybninger er vel ikke fastslaaet med fuldkommen Sikkerhed; dog tager man næppe fejl i at tro, at hver af Fordybningerne er et Minde, eller en Mindelse til Gudemagten, om en foretaget Offerhandling, idet „Skaalen“ fastholder Mindet om den antændte Offerild, sket ved den ældgamle Metode, med Ildboring, som i vor Folketro er fastholdt til al Nødild. Men at gaa nærmere ind paa dette vilde her føre altfor vidt. Dog bør nævnes, at der findes en og anden Natursten med de samme Mærker, f. Eks. i Nørreskov, Egens Sogn paa Als.

Videre gaar vor Vej til *Sønderskov*, med en helt vel bevaret Runddysse tæt indenfor Indgangen til Skoven, (lidt til venstre). Mindesmærket har den Interesse, at Helheden her er bedre bevaret, end det oftest er Tilfældet: Højen omslutter Kamret helt, hvorved Kamret kun er lidet synligt; saaledes var Kamrets Stilling i de fleste Tilfælde fra først af; det fritstaaende Kammer, som vi kender saa overmaade vel, er ikke det oprindelige; kun Dækstenen eller ofte kun det øverste af den, var oprindelig synlig. Saaledes ligger Kamret her. Desværre er af Randstenene kun faa bevarede, og alle er de omfaldne og kun delvis kendelige i Overfladen.

Ulige aneligere fremtræder Langdysen i „Tvekløft“, lidt

Skaalsten i Norreskov. Egens S. Afs.

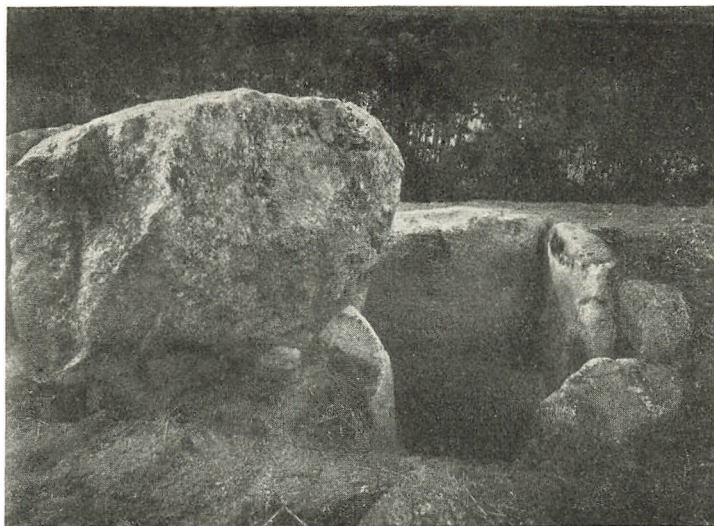

Runddysse i Sanderskov. Løjt.

længere mod Sydøst, ned gennem en lavtliggende Gaard. Præsteembedet er Ejeren. Den ligger lige ved Fjorden, ualmindelig prægtigt, og den er i sig selv et saare anseligt Minde, — hvis den ikke igen er blevet overgroet med Tjørn; vi ryddede den vilde Bevoksning i 1922. Samtidig blev Kamrene — der er hele tre — fremgravede, saaledes at de stod med deres fulde Dybde indvendigt, henimod 1 m, og Dyssen virkede helt igennem med sin gamle, monumentale Karakter. Det fotografiske Billede giver kun lidt; Mindesmærket maa ses, 30 m langt, med sine regelmæssigt fordelte Kamre. Atter her har Jordhøjningen omsluttet Kamrene helt, saaledes at kun Dækstenene var fremme; desværre er kun en af dem nu til Stede; den ligger, kløvet, tæt paa Siden af det midterste Kammer.

Langdysse i Tvekløft. Løjt.

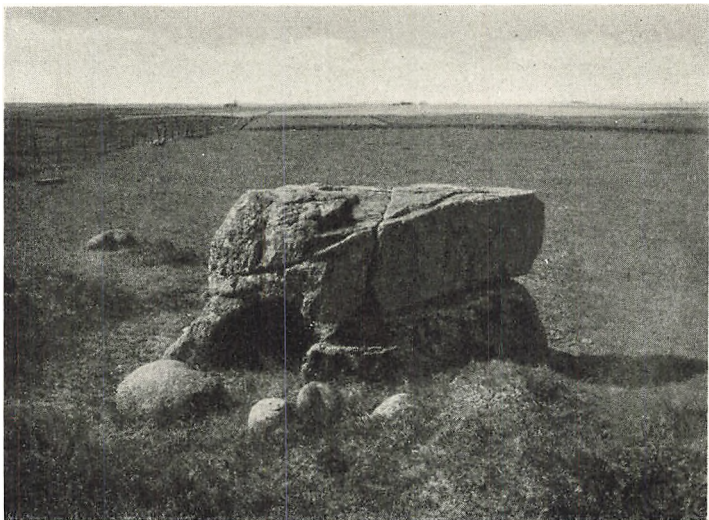

Langdysse i »Tvekløft«. Et af Kamrene.

Randstenene gør sig ikke særlig gældende, idet kun et Mindretal er bevarede, de fleste paa Nordsiden. Af Kamrene er det midterste og det østlige mest karakteristiske, begge satte af svære, mere end meterhøje Sten, lidt indadskraanende, for at de bedre kunde modstaa det udvendige Tryk, og naar Dækstenen lagdes paa, staa fast eller sætte sig fastere, uden at skride ud. Fundene herfra er ikke særdig betegnende og tyder snarest paa, at Kamrene en Gang i Stenalderen er blevet ryddede til ny Benyttelse. Men selve Kamrene giver i deres hele Bygning en ganske god Forestilling om, at disse Anlæg bygger paa en gammel Tradition, som bød, at de skulde gengive Billedet af en Klippegrav. Det Folk, som byggede dem, kom til vort Land med Traditioner om Klippegrave for de døde; det var jo de samme Folk, som bragte Kendskab til Agerbrug og Kreaturhold til vort Land, og som dermed ogsaa maatte indrette sig bofast. Det var de første Bønder i Danmark, og dermed paa rette Sæt og Vis *vore Forfædre*, paa hvis Førstarbejde vi mere eller mindre bygger.

Paa Tilbagevejen kan besøges den smukke, foran nævnte Højgruppe i Milkjær Skov.

Aabenraa kan overhovedet være et godt Udgangspunkt for

Dyssekammer, »Stenkiste». Kliplev.

den, som vil lære Stenaldermindesmærker i Sønderjylland at kende. Den lille Hellekiste i Udkanten af Hjelm Skov er lidt for stærkt „arrangeret“ og ikke alle Stenene ægte, men dog værd at se, tilmed da der fra den er et lille Fund af Stenøkser. Den er altsaa paalidelig nok. — Et af de vestligste Dyssekamre ligger lidt fjærnere, i Kliplev, paa Stenkistegaardens Jord, lidt uregelmæssigt i sin Bygning, men interessant, ogsaa fordi der er knyttet Folketro til det. Det hedder, at Dækstenen er sprængt af Lynet, og at Gaardens Skæbne er afhængig af, at Dyssen bevares; derved værnes *den* mod Lynet. — Mere Udbytte naas syd om Fjorden. Et ualmindelig anseligt Dyssekammer ligger i Varnæs Tykskov. Men det er jo lidt fjernt. Nærmere er Partiet bag Eliselund, med en hel Stenalderkoloni. Den nærmeste, straks bag Badehotellet, er dog en Slags Kamouflage. Den ligger i et lille Anlæg, der nu hører under Statsskoven. Det ser ud som en helt pæn Dysse, men det er i Virkeligheden kun en Rest af en Jættestue. Sydligere ligger derimod en hel lille Koloni af rigtige Dysser, de fleste ganske vist kun smaa. Men de er reelle.

I det hele ligger der i Aabenraa Amt ikke mindre end ca. 80 Stenmindesmærker og et Tusinde Jordhøje, eller rettere,

Dysekammer i Varnæs Tykskov. Sundetved.

saa mange kan endnu opspørges og indlægges paa Kortene; kun et Mindretal gør sig gældende i Landskabet. Stedvis er Haderslev Amt rigere, med vel 2 Tusinde Punkter, men den uregelmæssige Fordeling gør sig her endnu stærkere gældende. Der er talrige Sogne, hvor Oldtidsminder kun forefindes faatalligt, eller som overhovedet er tomme i denne Henseende, Egne, som i Oldtiden i det væsentlige har været skovklædte. Det ligger uden for denne Fremstillings Ramme nærmere at redegøre herfor. Her foreligger mere det at gøre opmærksom paa de Egne, hvor Mindesmærkerne forefindes i en saadan Stand, at de endnu er værd at se, og der kan i denne Henseende endda anvises i hvert Fald et meget interessant Punkt, ved „Holms Hus“, i Nærheden af Vedsted, paa Amtsbanen. Det er særlig Stenaldermindesmærkerne, der vil tiltrække den besøgende, men i øvrigt er den stærke Bosættelse fortsat ogsaa i den efterfølgende Tidsalder, Bronzealderen, og betegnet ved anselige Høje.

Det vil dog være naturligt netop ved Omtalen af Haderslev Amt at fremhæve, at saavel Mindesmærkerne, som de Fund, der er fremdragne fra en Del af dem, er af ganske samme Art som norden Aa. Hvis man overhovedet tør slutte fra Mindesmærker og Fund til Arten af den Befolkning, fra hvem de hidrører, — og det tør man sikkert i dette Tilfælde, hvor der paa en Række Punkter er det „Sammenfald“ til Stede af forskellige Omstændigheder, som sikrer Slutningen, — da er det ogsaa norden Aa som sønden Aa den samme Oldtidsbefolkning. —

Men nu til Mindesmærkerne ved Holms Hus. Kommer man fra Amtsbanens Station, ligger forrest en udgravet Høj med en Jættestue; desværre skæmmes Indtrykket ved en gammel, højst uheldig Restaurering, især af Indgangspartiet; Førsteindtrykket bliver derved ganske forkert; kun Halvdelen er i en til det oprindelige svarende Tilstand. Langt bedre er en Runddysse med tætstillede Randsten, skønt Kamret, Centret i det hele, nu mangler. Men derefter følger ikke mindre end 4, parvis jævnsides liggende Langdysser, den ene af ualmindelig Størrelse. Som det er velbekendt, indeslutter Langdysserne ofte et Flertal af Kamre, vekslende efter deres Længde; denne Dysse er ualmindelig stor, 125 m lang, og har vistnok oprindelig haft 5 Kamre. Med sine ca. 80 staaende, delvis dog genrejste Randstene er den et imponerende Fortidsminde, det største Oldtidsminde i Sønderjylland, en af de længste Langdysser i hele Danmark; tilmed er de andre, hvormed den kappes, navnlig én i Klelund Plantage ved Holsted og én ved Lykkesholm i Nærheden af Nyborg, vel længere, men virker svagere, fordi Rækkerne af Randsten, som særlig giver Karakteren, i disse Mindesmærker er stærkt hullede og Stenene mindre. Saavel denne Dysse, som endnu to er fredlyste fra ældre Tid; den fjerde er derimod ringere og overpløjet. Sydligere, tæt nord for Vejen i Ø—V, vest for Præstegaarden, ligger i Rester af en Langdysse et af de ældste Dyssekamre, firesidet, langt og smalt, desværre uden sit Dække. I lidt længere Afstand fra denne tætte Gruppe af Mindesmærker ligger ved Over Jerstal, ved Landevejen, et Jordstykke med en mærkelig skævt bygget Jættestue, samt en Høj med et Stenkammer, hvis Dække bestaar af én mægtig Sten.

I Tiden ca. 3000—1500 var her altsaa i den senere, bofaste Stenalder et udpræget Centrum, og dette fortsattes i Bronzealderen. Adskillige Høje minder derom, og endda maa der her saavel som for Perioden forud regnes i høj Grad med, at hvad der nu ses, kun er Resten af, hvad der fordum fandtes. Tæt nord for Kirken har ved Landevejen ligget ikke mindre end mindst 20 Høje, hvoraf 6, de bedst bevarede, er fredlyste. Det er sjældent, ogsaa nord for Kongeaa, at finde tilsvarende varierende Grupper, og endda er det altsaa kun Rest af fordums Herlighed.

Vil man opsøge et fordums Vejsted, sker det lettest i Tilknytning til det nu omtalte, ved Fyrskov i Jegerup Sogn. „Just ved den flade Bakkes øverste Skraaning mod den vaade Lavning mod Syd ligger der 8 Høje omtrent paa Række; 2 findes noget inde paa Fladen og 3 ganske lavt ved Foden af Skraaning og nær ved et udstrakt Mosedrag, der paa dette Sted er ganske smalt. Paa den anden Side, mod Syd, findes atter 2 Høje“ (Sophus Müller).

Der er i denne Fremstilling, der er begrænset til den østre Del af Landet, ikke Anledning til nærmere at komme ind paa Spørgsmaalene om Forbindelse mellem Øst og Vest, ej heller om den nye Stenalderbefolkning, der her som i Sydjylland „tog Land“ paa adskillige af de Strækninger, som indtil da var sparsomt beboede eller helt mennesketomme. Hvad der her omtales, vedrører i alt væsentligt udelukkende den gamle, „megalitiske“ Befolkning. Endnu skal kun anføres et Antal spredt liggende Mindesmærker, der er Besøg værd, og som Vidnesbyrd om den nøje Overensstemmelse mellem Nord og Syd kan da passende begyndes med 2 paa Kolding-Kanten, i de „8 Sogne“, begge ved Straarup i Dalby Sogn. Lige ved Landevejen ses et ualmindelig svært bygget Dyssekammer; bag Gaarden ligger en anselig, malerisk Langdysse med en Del Randsten bevarede og Rester af Kamre. Tilsvarende ligger et smukt Dyssekammer ved Flovt i Øsby Sogn, og samme Steds finder man den hele 7 m høje „Tamdrup Høj“, den største Rundhøj i Sønderjylland. I Sommersted By ligger nær ved Amtsbanegaarden et stort Stenkammer i Høj. — Mange samlede Høje, vel 45—50, kan opsøges i Stursbøl Plantage, delvis anselige, op til 3 m høje, og øst for Byen et udgravet

Langdysser ved Straarup i Dalby Sogn.

Kammer med 1 meget stor Dæksten. Om Højenes Oprindelse oplyser et Fund af Ege-Bulkiste fra Bronzealderen i Magstrup Sogn; anselige Høje karakteriserer Egnen ved Jels. Ved Vojens, tæt syd for Billund, er et udgravet, stensat Kammer et Minde om en større Samling Høje. — Og saaledes kunde fortsættes længe. De enkelte Sognes Mindesmærker kan ikke her opregnes; der maa henvises til Oversigterne i Trap's Danmark, hvis sønderjydske Del nu er sin Afslutning nær, og i mindre Grad til afd. P. Lauridsens Fremstilling i „Danmark, Land og Folk“.

Kun skal endnu siges lidt om Als, samt om Minderne fra den senere Oldtid. I hele Sønderborg Amt er optalt og kortlagt ca. 950 Mindesmærker, deraf 250 (20 Stenkamre o. l.) i Sundeved, hvor de kun gør sig lidet gældende. Af de 700 Mindesmærker paa Als er Hovedmængden Høje, ca. 80 er Storstensminder, Dysser og Jættestuer, hvoraf de fleste lig-

Trill. Als.

Langdysse i Asserballe Skov paa Als.

ger gemt i Skovene. Selvfølgelig er det i et Land med saa gammel og intensiv Opdyrkning kun et Faatal, der er saa vel bevarede, at de tegner sig for Øjet. Af Stengravene, der væsentlig er at søge i Kystegnene, er kun faa mere fremragende. Blandt de anseligste har en Gang den foran nævnte Langdysse i Klinting været. Men nu er den stærkt medtaget, Kamret dog ret vel bevaret (udgravet af Kielermuseet). Større Grupper kan findes i Asserballe Sogn og ved Sandvig i Hørup. Af Høje kan ses en endnu for Øjet tiltalende Samling i Sønderskov i Ulkebøl Sogn; de er ogsaa, i Modsætning til Flertallet, ganske anselige.

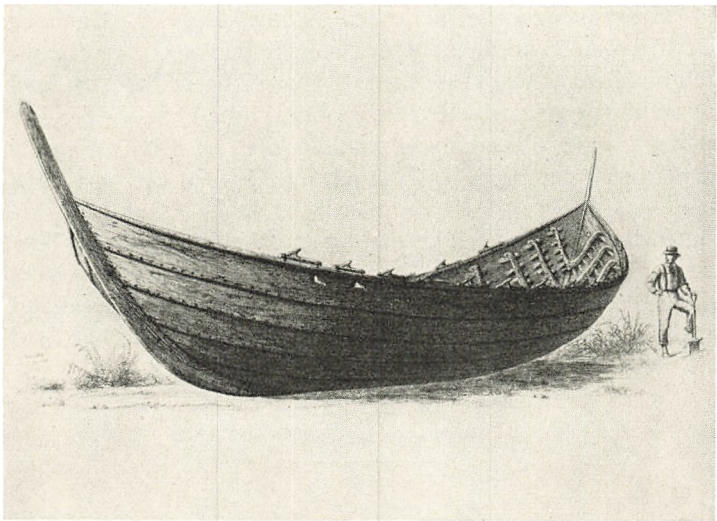
De smukkeste Oldsagsfund er vel nok gjorte i Haderslev Amt, der ogsaa paa dette Omraade hævder sig bedst. Nævnes bør dog fra Aabenraa Amt et Fund af Ege-Bulkiste i Toppehøj ved Bollerslev, Bjolderup Sogn. Det fremdroges allerede 1827. Af selve Højen er nu kun det halve til Rest. Men en Gang var den blandt de største, 5 m i Højden, 30 m i Tværmaal ved Foden. Foruden Sværd Dolk, Paalstav og Bøjlemaal af Bronze fandtes dels et Klædningsstykke, snarest en ulden Kappe, som blev revet itu, og en Hue, dels et saare sjældent

Høj i Ulkehol paa Als.

Stykke, en Kam af Horn. Dog er de betydeligste Oldsagsfund fra *Jernalderen*.

Af synlige Mindesmærker er der vel ikke meget. Gravene fra denne Tidsperiode, fra 500 før, til 1000 efter Kr., tegner sig kun sjældent oven Jorden, og de forskellige smukke Fund fra de forskelligste Tidsafsnit og ikke sjældent af udsøgt Kostbarhed som Pragt-Bøjlenaalen fra Skodborg, er gjorte enten under Aabenmark eller i Mose. Smaa Høje fra den tidlige, førromerske Jernalder kan ses ved Gaarden Fladbjerg i Vilsbæk, lidt nede i det vilde Bakkeparti „Østerbjerge“. Der ligger her 2 smaa Høje. Af den største er fremdraget ca. 25 Brændt-Bensgrave, af den mindste 6. Ellers maa man længere mod Vest, til Birkelev i Tønder Amt, for at finde de Smaahøje, rene Tuer, som i visse Dele af Landet markerer dette Tidsafsnit. Ogsaa fra andre Tider af Jernalderen har det været Smaahøje, bl. a. i Bevtoft Sogn ved Sønderaa, men de er nu næppe synlige. De vigtigste Fundsteder er dog *Hjortspringkobbøl* paa Als og *Nydam Mose* i Sundeved. Paa Als ser man ikke meget. Det er kun en mindre, opdyrket Lavning, i hvis Bund Mosen ligger, og der er intet at se derudover. Her fremdroges straks efter Genfore-

Egetræs-Baad.

ningen, ved en langvarig Undersøgelse, et af de Offerfund, som er Vidner om Kampe i en længst forsvunden Tid; det er den overvundnes Vaaben og øvrige Udrustning, der tillige med den desværre yderst medtagne, primitive Baad — vel den, hvori de kom sejlene til Landet, — er henlagt som Gave til Gudemagter. Dette er sket et Par Aarhundreder før vor Tidsregnings Begyndelse. Lidt mere er der at se ved Nydam. Og her ligger muligt nok endnu en Del af Sagerne gemte under Mosefladen. Udgravningerne her foretoges 1859—63, da Krigen afbrød. Kong Frederik VII besøgte Stedet og Gravningerne faa Dage før sin Død; man viser endnu Stedet, hvor hans Telt stod. En stor Egebaad, talrige Vaaben og Udrustningsgenstande var fremdragne og opbevares nu hovedsagelig i Kiel, en mindre Del, Kongens Privatjendom, er i Nationalmuseet. Men de 2 Fyrretræsbaade, som var kommet for Dagen, gik til Grunde under Krigsforholdene. Det Jordstykke, som ventes endnu at gemme Oldsager, tilhører Museet (testamentarisk overdraget af afd. Apoteker Chr. Mikkelsen, Odense). Men foreløbigt er der ikke megen Udsigt til Fortsættelse. Det er ikke gjort med at drage Oldsagerne frem; der maa en vidtløftig Behandling til bagefter,

og Hjortspringkobbelfundet er endnu ikke fra Haanden. Dertil kommer nu de Arbejder, som følger med Overflytningen til Museets nye Hus; men de yngre i hvert Fald faar nok Spændingen, naar Stedet atter aabnes, og for de ældre vil et Besøg paa dette Sted, — et godt Stykke (ca. 2 km) oppe fra Sandbjerg; der ligger et Hus paa Nordsiden, tæt op til Mosen — dog være af en vis Værdi, og i hvert Fald gøre det anskueligt, at Stedet ikke kan være tilfældigt. Man er langt oppe fra Alssund; man har i Oldtiden ikke uden Grund slæbt Baadene op til dette Sted, men fordi noget, som vi endnu ikke er i Stand til at erkende, gjorde det til særligt Sted.

Samtlige Billeder af Mindesmærker er efter Fotografier i Nationalmuseet,
ved H. C. Broholm, K. Friis-Johansen og Hans Kjær.

Landsbyen Dyndved i Egen Sogn paa Als.

H. ZANGENBERG FOT. 1922.

Grundmurel Gaard i Hagenbjerg.

II. ZANGENBERG FOT. 1922.

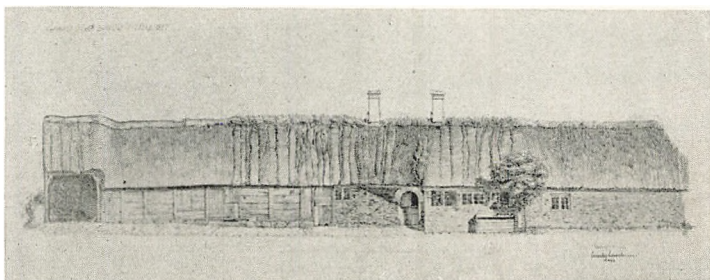

GAMMEL BYGGESKIK I SØNDER- JYLLANDS ØSTEGNE

Af H. ZANGENBERG

FRA gammel Tid har den sønderjydske Østegn fra Kolding til Flensborg Fjord været anset som en af vort Lands yppigste Egne, og heraf har især Halvøen Sundved og Øen Als staaet i Ry for sin frugtbare Jord. Denne Rigdom fra Naturens Side har her, som andre Steder, haft en stor Indflydelse paa Beboernes Sædvaner og Levevis, og i det rige og vekslende Landskab langs Sønderjyllands Østkyst, mellem Fjordene, med Skove og Smaalunde omgivet af bølgende og veldyrkede Marker, har der i saavel Landsbyer som spredte Bebyggelser levet en Befolkning i det 17. og 18. Aarhundrede, som har været i Besiddelse af en fin og tidligt udviklet Kultursans, hvad der ikke sjældent kunde ses saavel af de gamle Bygningers Ydre og Indre som af det Indbo, der fandtes i Beboelseshusenes Stuer.

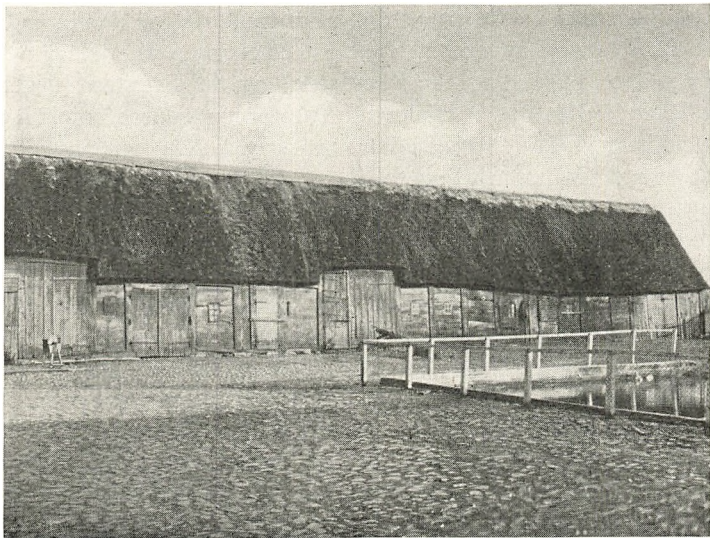
Det høje Stade, som Bolig- og Bygningskulturen fra gammel Tid stod paa i disse Egne, skyldtes dog ikke alene Befolkningens Krav om at bo i gode og smukke Bygninger, eller deres økonomiske Evne til at skaffe sig disse, men Aarsagerne hertil maa i lige saa høj Grad søges i den lette Adgang, som Befolkningen havde til Anskaffelse af Materiale. Dette Materiale blev hentet fra de frodige Egeskove, som Landet i tidligere Tid har været saa rigt paa, og anvendes enten til *Bindingsværksbygninger* af meget svært Tømmer, hvor endog Bjælker og Tagværket kunde være af Eg, eller til de saakaldte „*Bulhuse*“, hvor Væggene mellem de opretstaaende Stolper var af *Buller*, Egeplanker, kaldet „*Væglukkeser*“. Denne Byggeskik, der indtil vor Tid har været bevaret i

*Indhus (Stuehus) fra Barso. Efter en Opmaaling af Architekterne
N. Skrivers og Chas. Christensen.*

Sønderjyllands gamle Bygninger, stillede imidlertid saa store Krav til Egeskovene, at de tidligt blev forhuggede, og da der ikke plantedes ny Skov som Erstatning for den, som forsvandt, er det forstaaeligt, at der blev skredet ind mod den stærke Udnyttelse af Skoven, især ved Forbud mod Opførelse af Bulhuse, hvortil medgik en stor Mængde Eg. Dette skete allerede i 1554, da Christian den 3de udstedte et aabent Brev om, at ingen Nørrejyde efter den Tid maatte „bruge Fjæletømmer eller Bulvægge i deres Huse, men aleneste kline og lukke dem med Ler og Sten, og skal ingen Stolper, Fodstykker eller andet Tømmer jordgraves, men det skal sættes paa Sten, at det des længer kan blive bestand.“ Som i et Glimt ser man af dette Forbud et Led af Bindingsværkets Udvikling: Først jordgravede Stolper eller Stolper paa Fodtømmer og til sidst de paa Sten satte Bindingsværksstolper. Dette sidste tog imidlertid Sønderjyderne ingen Hensyn til, idet Stolper paa Sten saa at sige er ukendt i sønderjysk Bindingsværk, men Forbudet dæmmede dog maaske noget op for den stærke Anvendelse af Egetømmer. Det var imidlertid ikke let at faa Bønderne til at ændre deres gamle og nedarvede Byggeskik, og selv om Forbudet blev gentaget af Frederik den 2den i 1577, saa fastholdt Sønderjyderne dog seigt deres gamle Byggetradition og vedblev saavidt muligt at bygge Bulhuse.

I Tiden efter 1660 var Tilstanden i Sønderjylland særlig slet, idet Landsdelen gennem den forudgaaende Menneskealder 3 Gange var blevet hærget ved fjendtlige Indfald. En Mængde Landsbyer var ødelagt, og det tog Tid at faa dem

*Bulhus fra Gaarden Bukshave i Knud, Fjelstrup
Sogn, Tyrstrup Herred. Opført i 1816.*

H. ZANGENDERG FOT.

genopbyggede, men selv om Skovene var forhuggede og Materiale­mængden derigennem stærkt formindsket, saa vidner dog ikke faa af de gamle Bygninger, som har været bevarede indtil vor Tid i Egnen mellem Kolding og Aabenraa, ved Aarstal indhuggede i det 17. og 18. Aarhundrede om, at Bul­ og Bindingsværkshuse, byggede paa den gamle Maner, ikke var sjældne, ja et Bulhus i Gaarden Bukshave ved Knud i Fjelstrup Sogn, som ses paa Billedet ovenfor, bar endog følgende Inskription: „MIKKEL JEPSEN OG MAREN MIK­KELS. ANNO 1816 BUXHAUG 19. JUNI“, og denne viser altsaa, at Bulhuse har været byggede endnu i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede.

Imidlertid aftog Antallet af nyopbyggede Bulhuse lidt efter lidt efter 1700, og Befolkningen hørte til sidst helt op med at bygge dem. Aarsagen hertil var maaske ikke alene Mangel paa Skov, men ogsaa den, at en anden og yngre Udvikling af den sønderjydske Byggeskik havde vundet stærkt Indpas. Skovenes Forsvinden var tidligt stærkt følelig, saavel vester­ude som i de sønderjydske Hedeegne, og her maatte man alle­rede i det 17. Aarhundrede se sig om efter et andet Materiale,

som man selv kunde fremstille. Man fandt dette i den brændte Mursten og anvendte denne i Vesteregnet allerede i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede, og da Præsten Jørgen Boysen i Bevtoft i Haderslev Vesteregn senere, omkring 1670, som en af de første i den sønderjydske Østegn, begyndte at brænde Mursten til eget Behov, tog Bønderne Lære heraf og fulgte snart Præstens Eksempel. Brændingen af Mursten tog saa stærk Fart, at omtrent 80—90 Aar derefter, altsaa omkring Midten af det 18. Aarhundrede, fandtes der Teglovne i saa godt som hver en By i de vestre Herreder i Haderslev Amt, og Bygningernes Ydervægge, der tidligere havde været Bulvægge, blev nu helt eller delvis erstattede med Grundmur, især ved Beboelseshusene, og Bindingsværksvæggens lerklinede Tavl blev udmurede med brændte Sten. I 1781 kunde Pontoppidan i „Danske Atlas“ skrive, at „de fleste Bønderbygninger i Tørning Len ere grundmurede af de Sten, som Bønderne selv brænde“, og da Tørning Len bestod af den nordligste Del af det nuværende Tønder Amt, samt hele den vestlige Del af Haderslev Amt, omtrent ind til Haderslev og Sommersted, var det altsaa næsten hele den nordligste Egn af Sønderjylland, hvori de fleste Bygninger saaledes i Løbet af godt et Hundrede Aar efterhaanden havde skiftet Karakter og Udseende.

I Sønderjyllands Østegn har man derfor, indtil vor Tid, kunnet finde helt grundmurede Bygninger, hvis Jærnankere, formede som Tal, viste, at de var bygget i Løbet af det 18. Aarhundrede, jævnsides med Bulhuse, opført i samme Tidsrum. I nogle Gaarde har *Indhuset*, som Stuehuset kaldes, bestaaet af Grundmur eller Bindingsværk med udmurede Tavl, medens Udhusene har været Bulhuse (se Billedet af Gaarden fra Barsmark), ja, Blandinger af saavel Grundmur som Bindingsværk og Bulhus har man her og der kunnet finde i èt og samme Hus, som det f. Eks. ses paa Billedet af Indhuset fra Barsø, Side 196, hvor Bulhuset, der væsenligst indeholdt Udhusrum, bar Aarstallet 1651, og den grundmurede Del var Beboelsen, som vistnok er bygget efter Midten af det 18. Aarhundrede. I Sønderjyllands Østegn har saaledes ældre og yngre Byggeskik kæmpet om Herredømmet, men den gamle Skik maatte til sidst bukke under; de gamle

Treløngt Gaard fra Børsmark. Indhuset er af Grundmur og Udhusene Bulhuse.

H. ZANGENBERG FOT.

Bygninger kunde oftest ikke en Gang vedligeholdes og forsvandt for at give Plads for nye. Det er derfor kun faa og fattige Rester af gamle Bul- og Bindingsværkshuse, der er blevet bevaret til vor Tid, især i afsides liggende Egne, og de kan kun sparsomt give den besøgende et Indtryk af den prægtige gamle Kultur, som forsvandt. Grundmuren, den nye Skik, som kom i Stedet for, var dog ogsaa præget af en Skønhed, som for det meste savnes i moderne Huse. Der var Ligevægt i de gamle, røde, fugede eller hvidkalkede Murflader, en Ro og en Ligeformhed i Facadeinddelingen, som ofte har været fortrinlige Eksempler til Efterfølgelse, men de gamle Straatage, der var almindelige paa alle de gamle Huse, afløses desværre i vor Tid af det lidet tiltalende, moderne Materiale: Bølgeblik og Pandeplader, hvorved de gamle Bygninger mister deres tidligere saa skønne og tiltalende Ydre.

Bebyggelsen af den sønderjydske Østegn bestaar, som de fleste andre Steder i vort Land, af Landsbyer, enkelte Steder har der dog været mindre og spredte Bebyggelser, og da Udskiftningen netop i disse Egne blev meget tidligt paabegyndt, er den gamle Landsbyform vistnok ofte blevet stærkt ændret

Vonsbæk Præstegaard.
Nedbrændt i 1921.

ARCHITENT M. CLEMMENSEN FOT.

kort efter Midten af det 18. Aarhundrede. Selve Gaardformerne har været meget forskellige, men den tre- eller firelængede Gaard har i Østegnen dog især tilhørt det større Landbrug, medens de mindre Gaarde samt Boels- og Husmandsstederne har været enlængede, dog kunde de mindre Gaarde desuden ofte have en Lade eller mindre Udhusbygning lagt som en Længe for sig, for det meste vinkelret paa Hovedlængen. Paa Als, hvor Bindingsværket var eneraadende, og hvor man kun synes at have anvendt rene Træhuse med Brædde- eller Plankevægge til Ladebygninger, de saakaldte „H j æ l m e“, har man haft de mest forskellige Gaardformer, lige fra den enlængede Gaard og Gaarde med to parallelle Længer, op til den firelængede Gaard; men denne sidste har dog aldrig været stærkt udbredt paa Øen. Derimod har man paa Als, i Slutningen af det 18. Aarhundrede, især næret Forkærlighed for den sammenbyggede, trelængede Gaard, hvad der forøvrigt har været noget i Strid med gammel Sædvane og Brug, da de alsiske Gaarde oftest har bestaaet af et langt og stort Indhus, anbragt solret med Gavlene i Øst og Vest, og om dette Indhus har et meget forskelligt Antal af fritliggende Længer været placeret paa en højst

uregelmæssig Maade, indrømmende en Art Gaardsplads. De fritliggende Længer med den høje Tagrejsning og de bræddede Gavle, prydede foroven med den pynteligt udskaarne Stang, *Gavlbranden*, som ragede op over Husets Rygning, og som var et Minde om middelalderlig Bygningsudsmykning (se Billedet Side 207), har i det hele taget været et almindeligt Fællestræk for Gaardene i Sønderjyllands Østegn i ældre Tid, og først i senere Tider har man sammenbygget Længerne.

Endnu et Fællestræk har Gaardene haft derved, at Beboelselængen ofte i den ene Ende har haft Stalde eller andre Udhusrum, og dette gælder saavel Fastlandet med Sundeved som Øen Als. Sidstnævnte Sted er dette en fast Regel, men paa Fastlandets Østkyst har man dog ogsaa haft helt fritliggende Indhuse, der kun var indrettede til Beboelse, som f. Eks. paa den viste Grundplan af Gaarden i Gjenner, Side 203. Man har ogsaa haft to og to sammenbyggede Gaarde, de saakaldte *Tvillinggaarde*, og her har f. Eks. Stuehusene kunnet være adskilte, — hvert for sig opførte af Bindingsværk — og Udhusene været sammenbyggede Bulhuse, som har dannet en trefløjet Bygning omkring Gaardspladsen.

Den ejendommelige Blanding af Grundmur og Bindingsværk eller Træhuse, forskellige og uregelmæssige Gaardsanlæg, forbundne med levende Hegn langs Landsbygader og frodig Beplantning, giver ofte et overordentligt smukt og ejendommeligt Landsbybillede, som det f. Eks. fremgaar af Billedet af Landsbyen Dyndved paa Als. Enkelte af disse Landsbygader kan være meget lange, især hvor Gaardene i ældre Tid var blevet udflyttede langs Vejen, saa de dannede brudte Gader forenede ved levende Hegn, hvorved to sideliggende Landsbyer næsten umærkeligt kunde vokse sammen til én, som f. Eks. Løjt Kirkeby og Barsmark.

Af de gamle Gaardes Bygninger var selve Beboelseshuset, Indhuset eller „*Sædehuset*“ som det kaldtes med et gammelt Ord, den Bygning, der som Regel var ofret mest paa. De sønderjydske Indhuse var gerne af en stor Bredde og kunde fra 12 Alen (7,5 m) naa helt op til 16 à 17 Alen (10—10,6 m). For det meste indeholdt disse Indhuse 2 Rækker Stuer i Husets Bredde, og somme Steder kunde et *Korshus*, — en

TEGNING AF HANS DALL.

*Indhus fra Gaarden Vejstruprød i Vejstrup
Sogn. Nørre Tystrup Herred.*

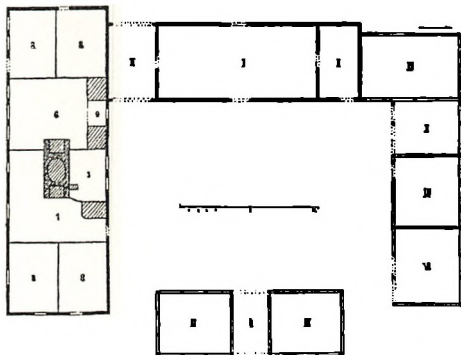
større Udbygning paa et Par Fag med Gavl over, — være føjet til en af Husets Langsider, som det ses paa Billedet af Indhuset fra Gaarden Vejstruprød. I Gaarden var Indretningen af Udhuslængerne saaledes, at selv om Længerne var sammenbyggede, kunde man dog ikke indendørs gaa fra den ene Længe til den anden, men for at komme fra det ene Udhusrum til det andet, maatte man ud paa Gaardspladsen, og Møddingen laa som oftest

paa denne. Over Dørene fandtes mange Steder Inskriptioner, endog paa Udhusbygningerne, og her skal anføres nogle enkelte af disse. Over Hoveddøren paa Indhuset i Vejstruprød stod der saaledes: „SØREN HANSEN. KAREN SØRENSEN. BYGER AF NØD OG ICKE AF LØST GUD GIVE OS TRØST. ANO 17co. FINIS DEN 15. JULI“. — Trods den pyntelige Gaard, der netop blev bygget paa dette Sted, viser Inskriptionen, at man ikke den Gang har kunnet slutte sig til Ejerens økonomiske Tilstand fra Bygningernes Udseende. Over en Ladedør i en Gaard i Vonsbæk stod følgende Vers: „I alle mine Sager til Gud jeg tilflugt tager som Maglig Raade Kand til alt Huad jeg skal giøre Skal Herren mig til føre Raadlykke og sin Hielp“. — Laden opførtes 1782. — I Slutningen af det 18. Aarhundrede var det blevet Skik at lade Bondesønnerne fare nogle Aar til Søs, inden de slog sig til Ro i deres Hjemstavn, hvorved de bragte saavel Genstande som Kendskab til fremmede Sprog med sig hjem, og som et synligt Tegn paa det sidste kan anfø-

res en Indskrift fra en Stuelænge i Raad i Øsby Sogn: „Lord. Lord. open. to. us. 1797“ („Herre! Herre! luk op for os“).

En af de mest bekendte gamle Gaarde, som desværre nedbrændte i 1913—14, var den som ses paa Grundplanen af Gaarden i Gjenner. Indhuset — Sædehuset — var en prægtig Bindingsværksbygning fra 1638 og Staldbygningen fra det 18. Aarhundrede (Vestlængen) var ligeledes af Bindingsværk. De

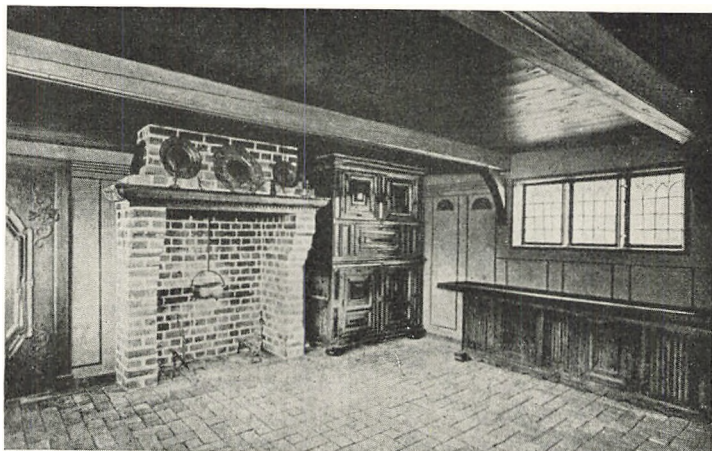
øvrige Udhuse var meget gamle Bulhuse, og der fandtes altsaa her den Blanding af Bindingsværk og Bulhuse, som var saa karakteristisk for de gamle sønderjydske Gaarde. Udhusene indeholder Lader (3) og Loer (2), anbragt som det er almindeligt i vore gamle Bøndergaarde saaledes at en Lo skil-

Grundplan af en Gaard i Gjenner i Oster Løgum Sogn.
(Maalt af R. Mejborg i 1890).

- 1) Framgulv. 3) Døns. 6) Pisel. 8) Kløver (Herberge).
9) Rod. I) Stalde. II) Loer. III) Lader. VI. Vognskjul.

ler to Lader. Desuden findes en Vognport (VI), og en Lo paa hver Side af Stalden (I) i Vestlængen, der ved den ene af disse Loer var sammenbygget med Indhuset. Aarsagen til at Kostalden ikke, som det ellers er almindeligt i sønderjydske Gaarde, var anbragt i Indhuset, er maaske den, at enkelte Bønder i Østkystens Skovegne af Kongen (Frederik den 2den), havde faaet visse Privilegier mod at bygge saa godt, at Kongens Jagtfølge kunde bo hos dem. Netop et saadant Privilegium kan maaske yderligere have været Aarsagen til den overordentlige fornemme Udstyrelse af Rummene i dette Indhus, hvoraf især „Piselen“ — det sønderjydske Stuehus's Storstue — var særlig fremragende, idet Stuen var udstyret med et smukt inddelt Panelværk, hvis Felter foroven mellem Bjælkerne, ligesom Dørindfatningen, selve Bjælkerne og Knægtene under disse var prydet med udskaarne Renæs-

Pisel i et Indhus fra Hejsager. Nu i Haderslev Museum.

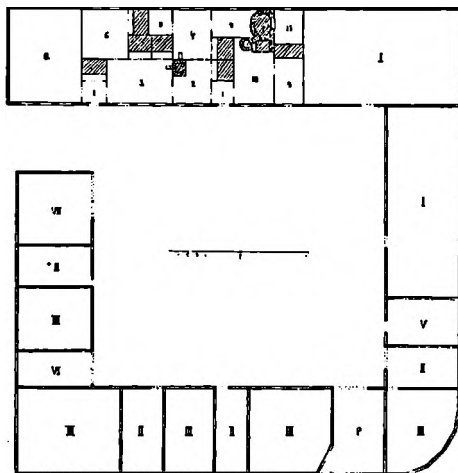
sance-Ornamenter. Ildstedet var en muret Kamin med en fintformet Gesims af Egetræ, og Gulvet bestod af mønstrelagte Mursten. Selv om det ikke er sjældent, at der er anvendt meget paa saavel smukt Snedker- og Malerarbejde, som paa de Tekstiler, der prydede de sønderjydske Stuer (se Billederne af Piselen fra Hejsager samt Dagligdørns og Lilledørns fra Stevelt), saa er det vistnok kun faa Rum i det østlige Sønderjylland, der i fornem Udstyrelse kan sammenlignes med Gjenner Piselen. Den blev forøvrigt allerede for omkring et halvt Aarhundrede siden erhvervet og opstillet i Kunstindustrimuseet i Flensborg, hvorved den altsaa bevaredes for Eftertiden.

Op til Piselen stødte to „Herberge“ (8), anbragte i Husets Vestende, som synes at have været Gæstekamre, formodentlig for nogle af Kongens Jagtfølge. I Piselen fandtes endvidere to indbyggede Alkover, adskilte fra hinanden ved et lille Spisekammer (9), en „Bod“. Paa modsat Side af Piselen, og med Døre hertil, laa „Framgulvet“ (1) med aabent Ildsted og bagved liggende Bagerovn, en Forstue, som her paa en Gang tjente som Køkken og Bagers, og endvidere „Dørnset“ (3) — det sønderjydske Navn for Dagligstue, — der opvarmedes af en Bilæggerovn, og som havde en Alkove, bygget ud i Framgulvet. I Husets Østende, med Indgang fra

Framgulvet, laa et Par Rum „Kløver“ (8), egentlig Forraadskamre, som dog vistnok ogsaa brugtes som Gæstekamre. De var udstyrede med samme fornemme Udskæring paa saavel Bjælker som paa Knægtene derunder. Den mærkelige Samling af Ildsteder, èt paa hver Side af Bagerovnen, og som foroven var trukket sammen til en stor og bred Skorstenspipe, er kendt ogsaa fra andre sønderjydske Indhuse, men den har dog næppe været helt almindelig. Oprindeligt havde man ingen Skorstenspipe i Sønderjylland som i Landets andre Egne, og Skorstenspiber blev næppe almindelige førend efter 1740'erne. Inden den Tid førtes Skorstenen kun et Stykke op over Bjælkerne, og herfra drev Røgen ud i Tagrummet, hvor fra den fandt Vej ud i det Frie enten gennem et Hul i Taget eller en Lem i Overgavlen. De ældre Ildsteder var aabne Kamminer, senere indførtes Bilæggerovn, men i fattigere Hjem havde man dog kun Lerovne, som f. Eks. kunde bestaa af en firkantet muret Fod, hvorpaa hvilede en bikubeagtig Overbygning, bestaaende af to store Lergrøder lagt oven paa hinanden, den nederste uden Bund og med Aabning ind mod Skorstenen, og i denne „Lerbilæggerovn“ fyrede man da ude fra den aabne Skorsten.

Gjenner Indhuset bestod imidlertid kun af et mindre Antal af Rum i Forhold til, hvad man som Beboelse kunde finde andre Steder, og et Eksempel paa en Gaard med et Indhus, der har en anden Skorstensordning samt to Rækker af Stuer i Bredden, ses paa Grundplanen af Gaarden i Raade. Gaarden var opført i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede, den var firelænget og havde et Bindingsværks-Indhus, medens de 3 Udhuslænger var Bulhuse. Østlængen var her sammenbygget med Indhuset, og ved et rundt Hjørne var den forbundet med Sydlængen, der havde en Indkørselsport (P). Mellem Indhuset og Vestlængen var der et aabent Stykke. Udhusene indeholdt de sædvanlige Loer (II), Lader (III) og en Stald op til Indhuset (I), samt Svinesti (V), en Vognport (VI) og et Vedskjul (VII). Indhuset havde to Indgange, den ene til daglig Brug og den anden til Brug ved festlige Lejligheder. Gennem den daglige Indgangsdør kom man ind i Forstuen (Framgulvet 1), som adskilte Køkkenet (2) med sin særlige Skorsten til Madlavning og Stueopvarm-

ning, fra Bagerset (10). I dette sidste fandtes en Skorsten, hvorved Bagerovnen og Bryggerkedlen var anbragt. Op til Bagerset laa en Bod (Spisekammer 9), og bagved dette laa Karlekammeret (13), hvortil der kun var Indgang fra Kostalden (1). Denne, som undertiden kaldtes *Oddel* (Kræhus),

Grundplan af en Gaard i Raade i Osby Sogn. Haderslev Næs. (Maalt af R. Mejborg).

- 1) Framgulve. 2) Køkken. 3) Storedørns. 4) Lilledørns.
 5) Nørredørns. 6) Piscl. 9) Bod. 10) Bagers.
 13) Karlekammer.
 I) Stalde. II) Loer. III) Lader. V) Svinesti. VI) Vognport.
 VII) Vedskjul.

var efter gammel dansk Skik anbragt i Indhusets ene Ende. I Køkkenet fandtes en Alkove, — formodentlig til Pigen, — og i Lilledørnset (4) — en mindre Dagligstue — fandtes en lignende Alkove, endvidere var der paa hver Side af denne indrettet en Bod, den ene op til Bagerovnen. Ved Siden af Køkkenet laa Storedørnset (3), den store Dagligstue med sine to Alkovesenge, og denne Stue stod i Forbindelse med et Nørredørns (5), en kold Stue med en Alkoveseng, som formodentlig har været anvendt til Gæster. I Framgulvet (1), som adskilte Storedørnset fra Piselen (6), fandtes ogsaa en Seng, og man ser saaledes, at der i dette Stuehus fandtes ikke mindre end 7 Senge, og de mange Senge Indhold af hjemmetilvirkede Dyner, Puder og Drejls Sengeklæder m. m. var ofte den sønderjydske Husmoders Stolthed. Piselen var her, som det ofte var Tilfældet, et Rum, der ikke kunde opvarmes. En saadan Storstue fandtes saavel paa den større som den mindre Gaard og var udstyret efter Raad og Evne. Den blev især brugt ved festlige Lejligheder, men til daglig gjorde den kun Indtryk af at være et pænt udstyret Opbevaringsrum for de ofte værdifulde Ska-

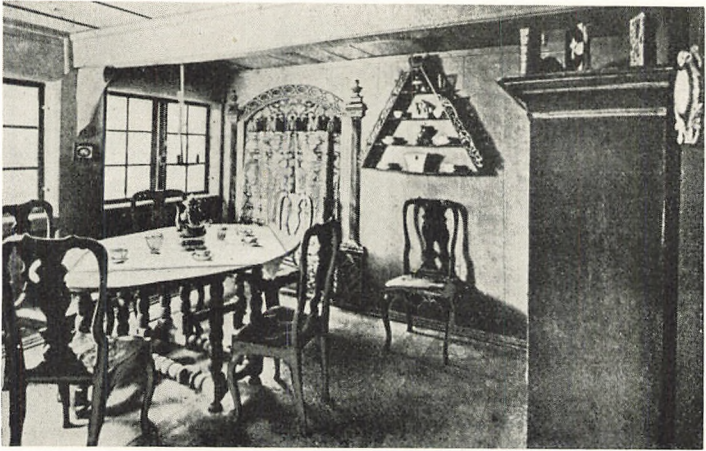

Indhuse fra Hejsager og Stevelt (det bageste). Nu i Haderslev Museum.

be og Kister, som var anbragt langs Stuens Vægge (se Piselen Side 204 fra Hejsager). Undertiden kunde Piselens Panel- og Vægiyldinger være dekoreret med prægtige Landskabsbilleder, som det f. Eks. kan ses i en Pisel fra Stevelt i Haderslev Museum. I saa Fald var det sjældent andet end Kister og et enkelt Bord, der var anbragt her.

Dørnset eller Dagligstuen, hvoraf der altsaa har kunnet være indtil 3 i et Indhus, var for det meste en Panelstue, meget uregelmæssigt møbleret. I de to fortrinlige Bindingsværks-Indhuse i Haderslev Museum, som tidligere fandtes i Stevelt og Hejsager paa Haderslev Næs, findes flere saadanne Dørnser, ligesom der ogsaa i Museet paa Sønderborg Slot findes et Dørns, en smuk Panelstue fra Skovby paa Als.

Et Fællestræk for disse Stuer er Alkoverne, men deres Anbringelse og Antal er meget forskellig. Somme Steder fandtes de i Stuens Langvæg modsat Vinduessiden, og andre Steder var de anbragt i Tværvæggene. Undertiden kunde der være anbragt en Bænk under Vinduerne, men ofte savnedes den, og foran Vinduet stod Bordet „e Disk“, og herom var anbragt Stole. Husbondsædet kunde her og der være markeret ved en anden Stoleform, der kunde minde om vore moderne Skrivebordsstole. I Stuen kunde endvidere findes et Stueuhr, „e Klok“, og paa Bilæggeren, der ofte var indrammet af Fajancefiser, stod gerne en „Stolp“, der lignede en Messing-

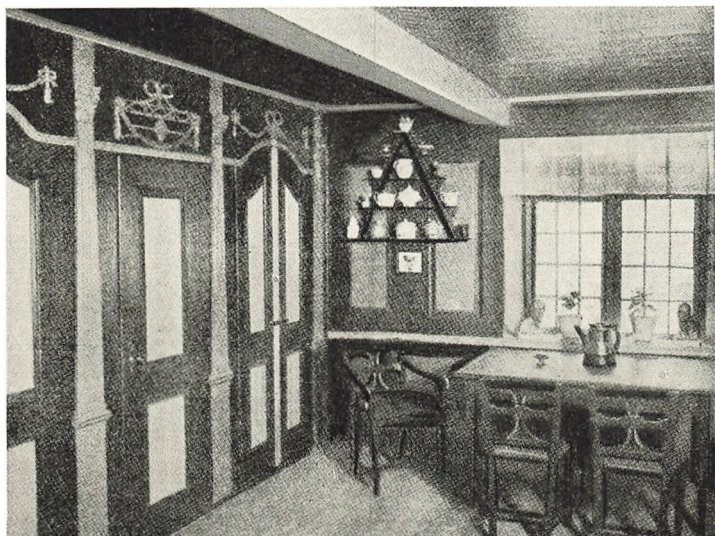

Dorns i Indhuset fra Stevett. Nu i Haderslev Museum.

kedel, — fint udskåret eller ciseleret, — som var tilpasset efter Væggen og Bilæggeren, hvorpaa den var løst henstillet, og heri kunde Maden holdes varm. Under Loftet kunde langs Væggene findes en *Tinrække* til Tallerkener, og paa Væggene kunde være anbragt et Hængeskab eller en *Pyramide*, hvorpaa Kopper, Kander, Glas og Lysestager af Messing og andre pyntelige Smaagenstande var udstillet. For Sengen fandtes ofte Omhæng af den saakaldte „*Beiderwands*“-Vævning, en

Lillederns i Indhuset fra Stevett. Nu i Haderslev Museum.

Dørens fra Skovby paa Als. Nu i Sønderborg Museum.

Billedvævning, som var hjemmehørende i Sønderjylland, og ved Siden af Sengen hang ofte de finest udformede *Sengevarmere* af Messing.

Af det sønderjydske Køkkenrum faar man et Indtryk gennem Billedet af Køkkenet i Stevelt-Indhuset. Tilhøjre for Døren findes *Fadrækken*, hvori saavel Tallerkener og Fade som Kander og andre Genstande, der ikke blev brugt dagligt, var anbragt. Tilvenstre for Døren ses Ildstedet og herover en Hylde til lignende Brug som Kandeskabet. Inde i Skorstenen kunde være anbragt en „*Sodstang*“ eller en vinkelformet Svingstang, hvorpaa man ved „*Kjedelskeer*“, indrettede til at hæve og sænke Gryderne, kunde anbringe disse over Arneilden. Foroven er der anbragt et „*Skorstensklæde*“ af Voksdug, ophængt paa „*Skorstenshammeren*“, et Tømmerstykke af Eg, der dannede Indramningen foroven ved det aabne Ildsted, og som bar Skorstenens fjerde Side. Paa Skorstensklædet kunde være paamalet et Vers, som f. Eks. her i Stevelthuset :

Vor Køkkenild og Arnested
hav Du o Gud dit Øje med,
bevar os for Ulykkens Ild,
og gør os ikke husevild.

Køkken i Indhuset fra Stevett. Haderlev Museum.

Paa Bjælkesiderne kunde endvidere være anbragt Hylder til Mælkefadene, og ofte kunde Køkkenet være det daglige Spisested, naar man f. Eks. ikke havde Varme i Dørnset. Paa Als har dette været almindeligt.

Ved Gaarden i Raade har vi set, at Kostalden var indrettet i Indhuset, og vi vil nu paa Grundplanen af en enlænget Gaard fra Blans i Ullerup Sogn i Sundeved se, hvorledes Gaardens andre Udhusrum har været anbragt i selve Beboelseslængen.

197.

Grundplan af en Gaard fra Blans i Sundeved.

(Maalt af R. Mejborg i 1887).

- 1) Framgulv. 2) Køkken. 2¹ Rind (Rum for Opvaskning).
- 3) Sønderdørns. 5) Lilledørns. 6) Pisel. 9) Bod.
- 9¹ Kælder. 13) Karlekammer.

A) Aftægtsbolig (=e Ophold). I) Kvægstald. I¹ Hestestald. II) Lo.

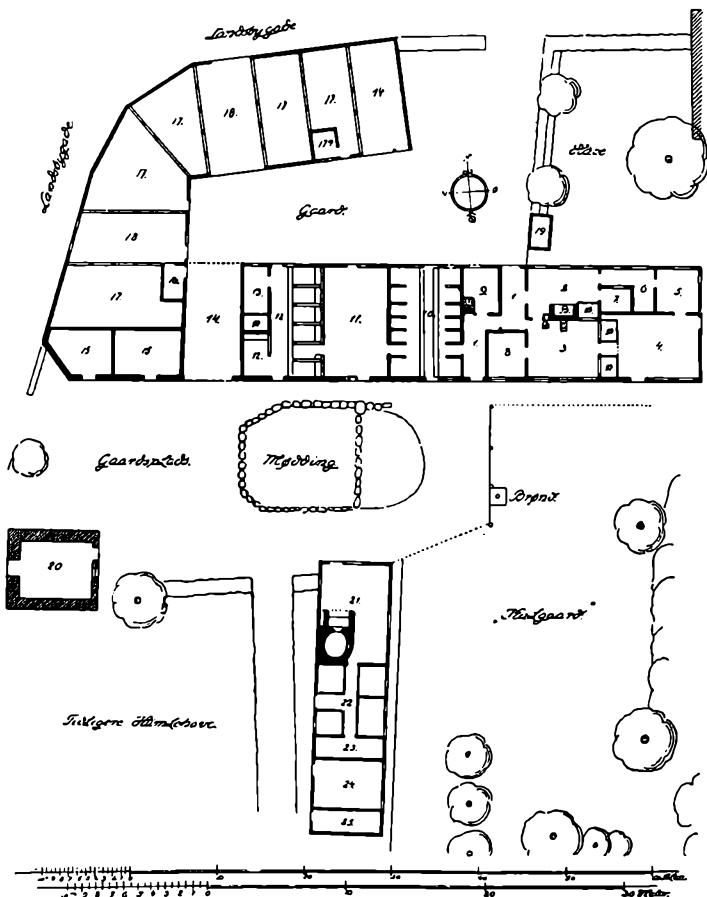
III) Lader. IV) Kalvesti. VI) Vognport. IX) Redskabsrum.

Til Gaarden hørte et Aftægtshus „*e Ophold*“, der oftest laa ved de sønderjydske Gaarde som et Hus for sig, men gerne tilbygget visse Udhusrum, her en Lade (III) en Vognport (VI) og et Redskabsrum (IX). Begge Huse er af Bindingsværk, vistnok opført i det 18. Aarh. Skillerummene er her, ligesom ogsaa paa Als, af Bindingsværk, men i mange Indhuse i Østeregnet bestaar Skillerummene kun af Stuerne Træpaneler. Indhuset har et gennemgaaende Framgulv (1), der deler Udhusrummene fra Beboelsen. Denne sidste bestaar af 2 Rækker Stuer, mod Syd et Sønderdørns (3) med 2 Alkover og en Bilæggerovn, et Lilledørns (5) og en Pisel (6), som ikke kan opvarmes, og mod Nord: Køkkenet (2) med Husets eneste Skorsten og en Alkove, Rummet for Opvask „*e Rind*“ (2¹), samt en Bod (9) og en Kælder (9¹). Op til Framgulvet ligger Hestestalden (I¹), dernæst følger Loen (II) med Indgang til Karlekammeret (13) og Kostalden (I) med bagved liggende Kalvesti (IV), og Huset afsluttes mod Vest med det store Korngulv (III). Huset er ret stort, nemlig 16 Alen (10 m) bredt og ca. 73 Alen (45,8 m) langt, hvad der jo er anseligt, men man har dog paa Als haft lignende enlængede Gaarde af indtil 117 Alens Længde (73,2 m), saa der behøvedes ikke mange af den Art for at danne en Landsbygade af anselig Længde. Selve Indretningen af det enlængede Hus er ganske som ved alle andre sønderjydske Huse, og Gentagelser skal derfor undgaas, dog maa vi endnu lægge Mærke til et Træk, der er aldeles fast for alle sønderjydske Indhuse, nemlig dette, at hvor Beboelsen bestaar af to Rækker af Stuer, ligger altid Køkkenet og Dørnset bag hinanden i samme Bindingsværksfag.

Som en sidste østønderjydske Gaardtype vil vi se paa den alske trelængede Gaard. Paa Grundplanen af Gaarden fra Holm i Nordborg Sogn ser vi, at en saadan Gaard har en stor Lighed med den enlængede Gaard fra Sundeved, Løerne og Laderne er blot her lagt ud i den vinkelbyggede Udlænge. Rumfordelingen er den sædvanlige: Køkkenet (2) ligger bag Dørnset (3), og bag Pisel (4) findes en Kløve (5), Rind (6) eller „*Tokammer*“, = Kammer til at to eller vaske i, og en Kælder (7). I Indhuset er der kun en Skorsten, da Bagerset er henlagt til et særligt Bagehus, hvori tillige er

indrettet Svinesti, Vedskjul (kaldet *Træhus*) og Huggehus, og saadanne fritliggende Bagehuse har ikke været ualmindelige hverken paa Als eller paa den sønderjydske Østkyst. — Fra Indhusets Framgulv gaar man direkte ud i Kostalden (10), hvorefter følger Foderloen (11) og Hestestalden (12) med vedliggende Karlekammer (13). Adskilt fra Stalden ved

Grundplan af en Gaard fra Holm i Nordborg Sogn paa Als. (Maalt af Forf. i 1923).

- 1) Framgulv. 2) Køkken. 3) Dørns. 4) Pisel. 5) Kløve. 6) Rind (Opvaskerum). 7) Kælder.
- 8) Brudekammer. 9) Bod (Spisekammer). 10) Kostald. 11) Foderlo. 12) Hestestald.
- 13) Karlekammer. 14) Vognskjul. 15) Føllade. 16) Avnelade. 17) Byg-, Rug- og Hvede-Kister (Lader). 17 a) Høns. 18) Tærskeloer. 19) Sandhus. 20) Karunkel (Kartoffelkælder).
- 21) Bagehus. 22) Svinesti. 23) Vedskjul. 24) Huggehus. 25) Vedskjul.

A) Alkover. B) Ilsted. C) Bilæggerovn. D) Skab.

Kirkestalde ved Egen Kirke paa Als.

H. ZANGENBERG FOT. 1922.

et Vognskjul (14) kommer derefter et Par Føllader (15) samt Laderne (ogsaa kaldet „Kister“) til Rug, Byg og Hvede, adskilte af Tærskeloerne (18). Foran Indhuset ligger det lille *Sandhus*, teglhængt og med grundmurede Vægge, som ikke blev angrebet af Syren i Sandet. Ved Gaardspladsen ligger „*Karunklen*“, Kartoffelkælderen, som tidligere, ligesom Sandhuset, hørte til de sædvanlige Smaahuse ved enhver alsisk Gaard. Til andre alsiske Smaahuse hører desuden de saakaldte „*Braadhus*“, hvori Hørren blev tilberedt, og som for Brandfarens Skyld blev opført et Stykke uden for Byen, men Hørovnens „*Braadkul*“ len kunde dog ogsaa være opført i en Gaards Havegærde. Den var egentlig kun en lille teglmuret rund Skorsten, delt ved en Rist, hvorpaa Hørren hvilede, medens man fyrede under Risten.

Det alsiske Bindingsværk var for det meste ret anseligt og bestod ofte af tre Tavle i Højden, som det er Tilfældet i Gaarden fra Holm, hvis Grundplan vi ovenfor har gjort Bekendtskab med. Buede Skraastiver er almindelige, og de kunde ofte give de alsiske Bygninger et morsomt og saare fornøjeligt Udseende (se Billedet af Ladebygningen fra Egen, Side 215).

Gaard fra Stevning i Svenstrup Sogn H. ZANGENBERG FOT. 1922.
paa Als. — Tilhøje en Hjelme fra det 17. Aarhundredes første Halvdel.

Ved de alsiske Gaarde fandtes ofte Lader helt af Træ, idet Tømmervæggene var klædt med lodret stillede Egeplanke eller Fjæle. Disse *Hjelme*, som de kaldes, kan være meget gamle, som f. Eks. den Hjelme, der ses paa Billedet af Gaarden fra Stevning, som sikkert er bygget i den første Halvdel af det 17. Aarh.

Foruden de her omtalte mindre Huse, der alle tilhørte selve Gaardene, maa endnu nævnes Kirkestaldene, som ofte laa i en anselig Række ved Kirkerne, og som var ganske smaa og enkle Bindingsværkshuse med en Halvport for hver Stald. Den anseligste Samling af saadanne Stalde findes ved Egen Kirke paa Als (se Billedet).

De mindre sønderjydske Huse og Boelssteder slægtede oftest Gaarden paa med Hensyn til Indretningen. Ser vi saaledes paa Grundplanen af Boelsstedet fra Barsmark, hvor Beboelsen bestaar af Bindingsværk, medens Udhusrummene er opført med Bulvægge, da har vi her en Efterligning af Gaardenes Indhuse. Fra Framgulvet (1) kommer vi ind i Dørnset (4) med Bilæggerovn og 2 Senge (6), og traditionelt ligger Køkkenet (2) bag Dørnset og indeholder det aabne Ildsted (a)

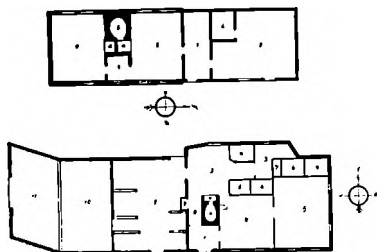

Ladebygning fra Byen Egen paa Als.

H. ZANGENBERG FOT. 1922.

med Bagerovn (b). Ved Siden heraf findes en smal Gang (8) med et indbygget Vægskab (7). I Køkkenet findes en Alkove, og op til Køkkenet ligger en Bod (3). Ved Siden af Dørnset ligger Piselen (5) med indbyggede Alkover (6) og et Skab (7). Fra Køkkenet kan man gaa ud i Stalden (9) og herfra til Loen (10). Bygningen afsluttes mod Vest med et Kornfag (11). Det er altsaa en lille enlænget Gaard, blot i nedsat Maalestok. I mindre

Huse kunde Indretningen dog være noget anderledes, som f. Eks. i det paa Grundplanen viste Hus i Ødis-Bramdrup. Dette Hus, der opførtes i 1631, maaske endog før, bestod af en grundmuret Beboelse, samt en Forstue og et Par Udhusrum af Bindingsværk. — Fra Framgulvet (1) kom man ind i Dørnset (2),

Grundplaner af et Hus fra Ødis-Bramdrup i Nørre Tyrstrup Herred, og et Boelsted fra Barsmark.

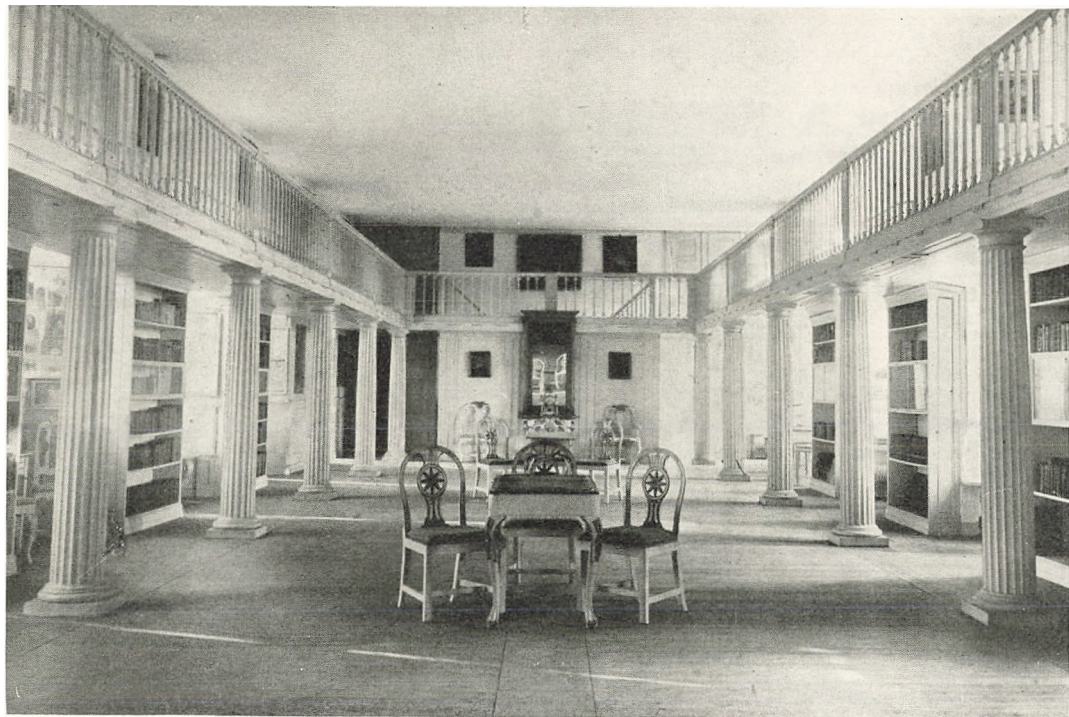
Overst: Ødis Bramdrup. 1) Framgulv. 2) Dørns. 3) Mellemkammer. 4) Pisel. 5) Udhusrum. 6) Høuserum. a) Kaminer. b) Bagerovn. Nederst: Barsmark. 1) Framgulv. 2) Køkken. 3) Bod. 4) Dørns. 5) Pisel. 6) Senge. 7) Skabe. 8) Gang. 9) Stald. 10) Lø. 11) Kornfag.

hvori fandtes et aabent, kaminlignende Ildsted (a) med Arne og vedliggende Bagerovn. I Piselen (4) fandtes en lignende Kamin. Begge disse Kaminer var opmurede af store brændte Tegl og havde en vis Lighed med den, der ses paa Billedet af Piselen i Hejsager (Side 204). Mellem Dørnset og Piselen fandtes et lille Kammer (3), og i Udhusrummet (5), som vistnok har været Stald, var indrettet et Hønsehus (6). Denne Grundplan viser utvivlsomt en meget gammel og typisk Form for Beboelsen i den mindre østsønderjydske Gaard, kun har man i senere byggede Huse, i Stedet for det lille Kammer (3), ofte indrettet en lille Forstue med en udvendig Dør i Husets Ydervæg, og i dette Framgulv var begge de her indrettede Ildsteder (a) forenede til en aaben Køkkenskorsten foran Bagerovnen, hvori Maden lavedes, og hvorfra man kunde fyre i Stuernes Bilæggerovne. Denne Indretning var ret almindelig og findes f. Eks. i Frilandsmuseet ved Lyngby, hvis lille Stuehus fra Flout i Øsby Sogn, Haderslev Næs, som var opført 1687, har en umiskendelig Lighed med det her omtalte Hus fra Ødis Bramdrup.

Den gamle sønderjydske Byggeskik forsvinder meget føleligt ude i Landsbyerne, og vil man i Nutiden gøre et nøjere Bekendtskab med den, maa man ty til Museerne. Den sønderjydske Østegn er imidlertid saa heldig at have de ovenfor omtalte Museer i Haderslev, Sønderborg og Flensborg, hvorved visse Hovedtræk af den gamle Byggeskik i disse Egne er blevet bevaret fra Forglemmelse paa en fortræffelig Maa-de. Et Besøg paa disse Museer er derfor i høj Grad anbefalelsesværdigt, og man vil her se den gamle og fine østsønderjydske Bolig- og Byggekultur i sin mest tiltalende og fuldendte Skikkelse.

Museet paa Kollinghus »48» og »64».

Koldinghus : Den hvide Sal.

KOLDINGHUS

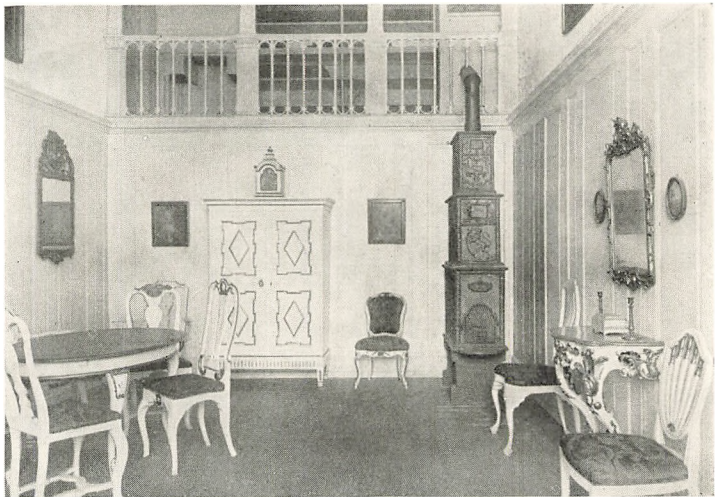
AF O. C. L. ESPERSEN

S IDEN 1248 véd man at berette om historiske Begivenheder, som har fundet Sted paa Koldinghus, men her skal ikke genfortælles over 600 Aars Danmarks-historie, selv om der var mange Begivenheder at berette om, som ikke staar i vor almindelige Lærebog. Men lad os holde os til det Koldinghus, som kan ses den Dag i Dag, og ikke medtage Bygninger, som er faldet.

Nærmer man sig Kolding, til Lands eller Vands, ser man langvejs fra den mægtige Silhuet af denne gamle Kongeborg, den største og mærkeligste af Nordens Ruiner, lige ejendommelig ved Sommertid, naar Grønt og Blomster myldrer mellem de røde Sten, og ved Vintertid, naar glitrende Sne lyser paa de forrevne Mure.

Igennem den smukke Slotshave gaar man nu ikke over Vindebroen, men ad bekvemme Gange til Portfløjen med de svære Plankedøre med firkantede Skydehuller ind i Slots-gaarden. Ild, Krig, Fjender og Venner og skiftende Smag har ændret Slottets Udseende mange Gange i Tidens Løb.

Nu ser vi Murene, som Christian III. i Tidsrummet 1546—1558 lod opføre, mægtige, med Mursten udvendig, Mursten indvendig og Mellemlummet opfyldt med Kampesten. Under den meget byggende Chr. IV. forandredes Slottets Udseende fra en regelmæssig Renæssanceborg til en uregelmæssig Kaserne med en stor Kirkefløj med det mægtige Kæmpetaarn i det ene Hjørne. Levningerne af denne Konges Sandstensportaler findes om alle Indgange. Vigtige historiske Begivenheder fandt Sted, og store Fester holdtes paa Koldinghus i de Dage. Stamfaderen til det engelske

Museet paa Koldinghus: Forværelse.

Kongehus er født her. Til Barnedaab, til Bryllup, til udenlandske Fyrsters Modtagelse tilsagdes Landets mægtige, og Slottet klædtes i Festdragt: Dansen gik paa Koldinghus.

Vaabenbrodrenes Faner.

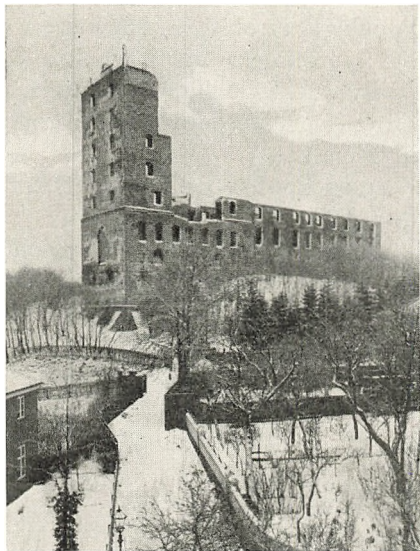
Men der kom onde Aar: Fjenden erobrede Slottet, Venner tog det fra Fjenderne, og Slottet led ilde. Baade Frederik III. og Frederik IV. foretog store Istandsættelser. Frederik IV. moderniserede Vestfløjen og satte sit Navnetræk paa Barokportalen midt paa denne. Her holdt han ogsaa sin glade Maskerade, hvor han dansede med Anna Sofie, som senere blev Danmarks Dronning. — Og Døden kom til Slottet i 1808, da

Koldinghus: Den hvile Sal.

spanske Hjælpetropper under Napoleonskrigene i Marts-Kulden fyrede saa stærkt i de gamle Kaminer, at hele Slottet brændte. Stamfaderen til det svenske Kongehus, Bernadotte, som boede paa Slottet, ledede selv Slukningsarbejdet — men der blev en Ruin tilbage. Ogsaa dengang fattedes Landet Penge, saa der kunde ikke være Tale om Opbygning.

Som andre Ruiner forfaldt den og brugtes som Stenbrud. De smukke Sandstensornamenter og Sandstens-trapper, som Christian IV. havde haft hollandske Stenhuggere til at pryde Slottet med, brækkedes løs og bortførtes. Oprindeligt stod

Koldinghus.

der en Sandstenskæmpe i hvert Hjørne af Kæmpetaarnet. Efter Branden, da Halvdelen af Taarnet faldt ned, var der to. Nu er der kun een. Den anden faldt ned i en Storm i Halvtredserne og blev opstillet i Gaarden, hvor den stod til 1864; da havde Tyskerne Kanonpark i Slotsgaarden, og en Vogn væltede den og knuste den.

Først i 1890 samlede energiske, interesserede Kolding-Borgere sig om Oprettelsen af et Museum i Ruinen, og Aar efter Aar overdækkedes nu mere og mere, efter som de kulturhistoriske Samlinger voksede. Hele Nord- og Vestfløjen er nu taget i Brug til Museum for store Samlinger af Møbler, Dragter, Husgeraad, Sølv, Fajancer og Porcelæn — noget for enhver Smag.

Som noget ganske særligt har Museet „De danske Vaabenbrødres“ Faner; naar en Afdeling dør ud, sendes Fanen til Koldinghus, til den By, hvor haarde Kampe kæmpedes, og som næsten alle de, der i de sidste Krige var med at vove Livet for Landets Skyld, kom igennem. Disse Faner supplerer udmærket Museets mægtige Minde-Samlinger for 1848—50 og 1864.

Rummene er saa store, at en Bygningsafdeling, hvor hele Bygninger er opstillet, har kunnet finde Plads.

I Nordfløjens Stueetage har Kolding Kunstforening sin permanente Udstilling af Malerier og Skulptur, som de sidste Aar er blevet meget forøget, navnlig ved Gaver fra Ny Carlsbergfondet.

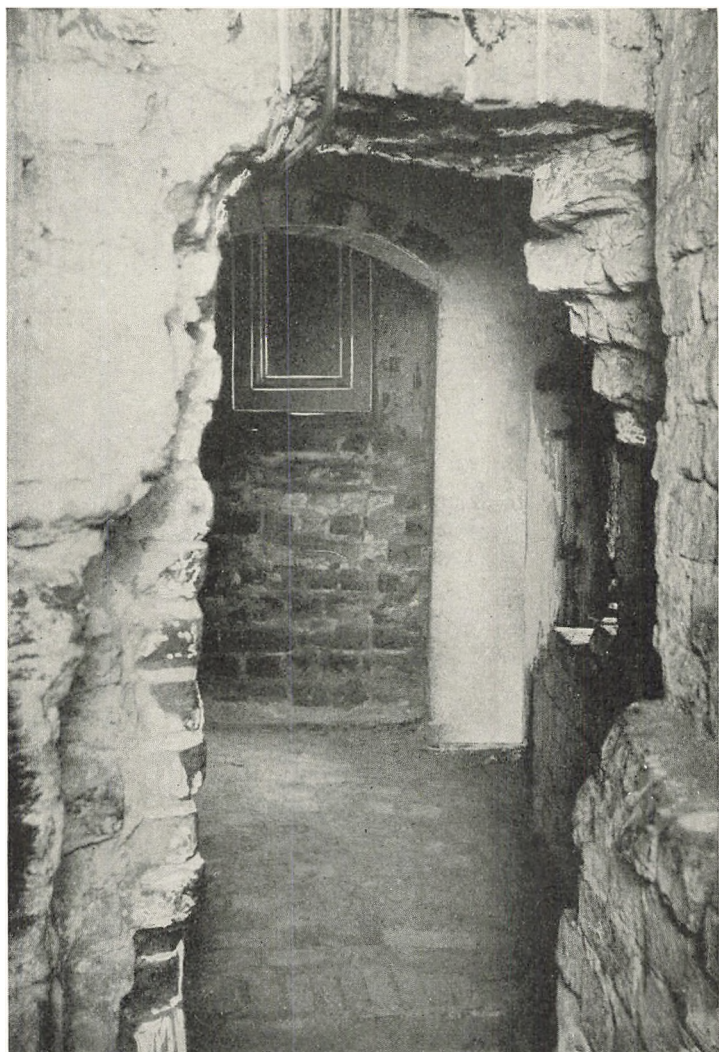
25000 Gæster besøger hvert Aar den gamle Kongeborg og dens Museum.

De nyder Stemningen i Slotsgaarden med dens vilde Roser og Hyld og drømmer om de mægtige, som fordem færdedes her, og ynker i de dybe Kældere de, der maatte sidde i Jern.

Koldinghus er ikke mere „en Port og en Nøgle til Riget“; det er en Kulturborg, hvor den besøgende faar sit Fædrelands Historie repeteret og i Museets kronologisk ordnede Samlinger ser, hvorledes de henfarne Slægter levede deres Liv.

Sønderborg Slot.

Veigangen til Kong Christian II.s Fængsel.

S. SHIG. SLOV.

SØNDERBORG SLOT

Af J. RABEN

1. Slottets Historie.

DET gamle Slot ved Indsejlingen til Allsund staar som et trodsigt Minde fra Middelalderen. I sidste Halvdel af 12. Aarhundrede fik det sin Oprindelse, et vægtigt Stykke Historie har de henrundne 800 Aar knyttet dertil.

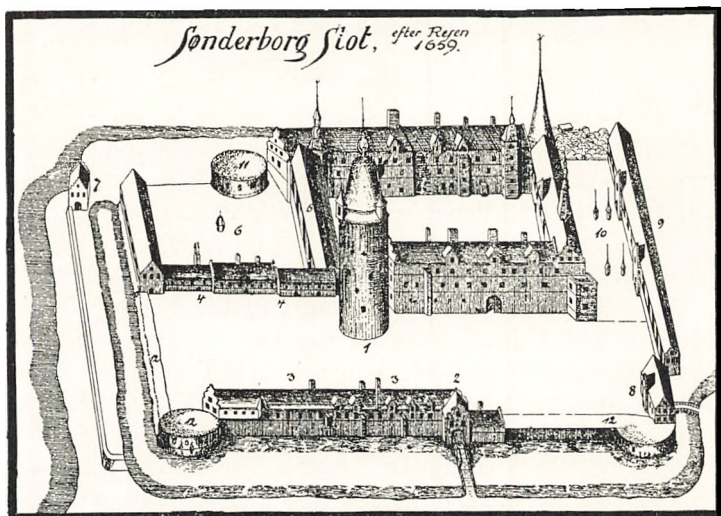
Slottet har været stærkt befæstet, med Ringmur og Grave. Ruinerne af Ringmurens Hjørnebastioner vidner endnu om Fortids Styrke. Slottet var forsynet med Taarne paa hvert Hjørne, tre runde mod Søen og et firkantet Taarn mod Byen. I det „Blaa Taarn“ paa Slottets Sydøsthjørne var det, Kong Christian II. havde sit Fængsel. Den mægtige Hovedbygning paa tre Etager danner en sluttet Firkant med tre fremspringende Trappetaarne mod Slotsgaarden.

Slottet nævnes 1253, da det blev erobret af Kong Christoffer I., Hertug Valdemar III. Bekræftelsesbrev for Løgum Kloster er dateret Sønderborg, 15. Juli 1256. Drost Peder Hessel, som blev taget til Fange 1289, blev sat i Fængsel paa Sønderborg Slot.

Valdemar Atterdag holdt her Aar 1340 sit Bryllup med Hertug Valdemar V.s Søster, Helvig. 1458 blev Slottet belejret. 1410, i Begyndelsen af den langvarige slesvigske Krig, blev Sønderborg belejret af Erik af Pommern, men han kunde ikke indtage Slottet. Det var under denne Belejring, at Kongen lod den mægtige svenske Ridder Abraham Brodersøn, Dronning Margrethes Yndling, henrette. Henrettelsen skete paa Retterstedet lige over for Slottet, hvor nu den præjisiske Skanse VI. ligger.

Det vigtigste Stykke i Sønderborgs Slots Historie er Kong Christian II.'s syttenaarige Fangenskab. (1532—1549). Den kongelige Fange havde faaet anvist et Taarnkammer i første Etage af det „Blaa Taarn“. Den 17. Februar 1549 blev han ført til Kallundborg Slot, hvor han døde den 20. Januar 1559. — Det „Blaa Taarn“ blev nedbrudt 1755.

Af Christian II.'s Fængsel er der endnu en Rest tilbage.

nemlig den Del af det runde Taarnkammer, der gaar ind i Hovedbygningen. Ligeledes er „Christian II.'s Gang“ endnu at se, den fører fra det sydøstlige Trappetaarn, som ligger inde i selve Bygningen, igennem den 4 Meter tykke Mur til Taarnkamret. Op ad dette Trappetaarn og igennem denne Gang skal Kongen være bleven ført, da han tiltraadte sit Fangenskab. Trappetaarnet kaldes i Folkemunde „Christian II.'s Taarn.“

Ved Delingen mellem Christian III. og hans Brødre tilfaldt Sønderborg den kongelige Del. Fra 1559 tjente Slottet Kong Christian III.'s Enke, Dronning Dorthea, til Enkesæde. Hun døde her den 7. Oktober 1571. Dronningens Kiste stod i 11 Aar i den tidligere Krypte under Slottets Nordfløj, indtil den blev ført til Roskilde Domkirke.

Slottets ældste Kirke.

S. SBG. SLOTT.

Ved den anden Deling mellem Christian III.'s Sønner, fik Hertug Hans den Yngre den sønderborgske Del 1564. Hertug Hans tog dog først Slottet i Besiddelse efter sin Moders Død 1571.

Ham fulgte Hertug Alexander (1622—1627), Hertug Hans Christian (1627—1653), Hertug Christian Adolf (1653—1667). Sidstnævnte maatte paa Grund af Gæld afstaa Slottet til Kong Frederik III. Medens Hertug Christian Adolf residerede paa Slottet, blev det 1657 tillige med Byen besat af Svenskerne, ogsaa 1658 laa den svenske Oberst Aschenberg her med sit Korps, indtil han blev fordrevet af de allierede danske, brandenborgske og polske Tropper. 1659 gjorde Svenskerne et nyt Forsøg paa at tage Slottet, men de blev slaaet tilbage.

Sønderborg blev under Kronen indtil 1764, da det blev overladt til Hertugen af Augustenborg. — Efter Treaarskrigen kom det atter under Kronen. I begge slesvigske Krige var Slottet baade Kaserne og Lasaret. Under Bombardementet fra Gammelmark-Batterierne i 1864 faldt mange Granater paa Slottet, uden dog at volde større Skade. I Tagstolens Bjælkeværk ses endnu mange Granatmærker. Siden 1869 har

de Augustenborgske Hertuger atter haft Højhedsretten over Slottet, indtil Hertug Ernst Günther 1921 solgte det til den danske Stat, sammen med Augustenborg og Graasten Slotte.

Fra 1871 til 1919 var Sønderborg Slot prøjsisk Kaserne. — Større Ombygninger af Slottet fandt Sted 1551 og 1718—20.

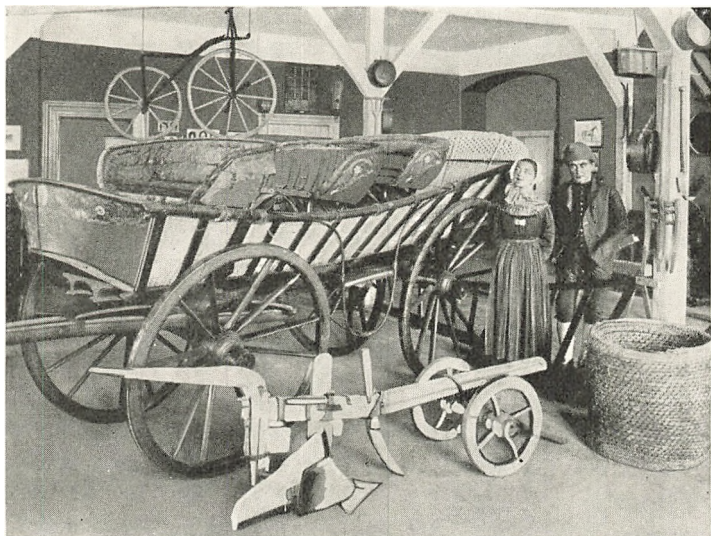
I Slottets Vestfløj ligger det gamle Kapel, der indtil 1570 tjente som Slotskirke. To korte Søjler bærer en prægtig Hvælving i Rundbuestil. Her er det, Valdemar Atterdag skal have holdt Bryllup.

Slotskirken i Nordfløjen er bygget 1568—1570 af Dronning Dorthea.

De flade, ribbeløse men skarpkantede Hvælvinger bæres i Midten af en ca. 6 Meter høj Søjle af russisk Granit. Hvælvingkanterne havde før Guldstriber, som endnu ses under det nyere Kalklag. Paa Krydsningerne rigtbemaledede Englehoveder. Joniske Søjler bærer Pulpituret, der løber om alle fire Vægge. Feltene er prydet med Bibelsprog. Orglet er anbragt paa Vestpulpituret. Det er udmærket Arbejde og opført af Hertug Alexander (1622—27). Værket og Piberne er stjaalet omkring Aaret 1840. Orgeldørene er bemalede i prægtig Renæssancestil. Under Orglet findes Vaabener af Hertug Alexander og Hertuginde Dorothea, til venstre for disse Christian III.'s og Dronning Dortheas Vaabener, til højre 3 Vaabener: Hertug Hans den Yngre og hans Hustruer Elisabeth af Braunschweig og Agnes Hedwig af Anhalt.

Neden for Orglet staar den prægtige Døbefont, et hollandsk Arbejde fra omkring Midten af det 16. Aarhundrede. Fadet er af Marmor, det bæres af de fire Evangelister, udhugget i Alabast. Paa Laaget findes det danske og det saksiske Vaaben, ligeledes udhugget i Alabast og belagt med Farve. Fire Alabastfigurer, som var anbragt paa Laaget, er forsvundne. Den høje *Prædikestol* har smukke Billedhuggerarbejder. Den er lavet af en Sønderborger, Mester Niels Tagnsen, omkring 1620. *Alteret* hører til de bedste Maleri-Altere fra Renæssancen. Det er et Lukke-Alter uden Arkitektur. Hovedbilledet viser Korsfæstelsen, paa Fløjene: Abraham ofrer Isaak, og Slangen ophøjes. Det lukkede Alter viser Billederne: Den yderste Dag og Menneskets Skabelse.

Den store Marmorportal, som fører ind til Gravkapellet,

Fra Landbrugsafdelingen i Museet.

S. SRG. 51.OT.

regnes til de betydeligste Kunstværker. Det er en herlig Arkitektur i Alabast og sort Marmor. To Søjler paa hver Side af den fladbuede Dør bærer Epitaphiet. Hertug Hans den Yngre († 1622) og hans Gemalinde († 1586) knæler med fjorten Børn foran et Relief af Opstandelsen. Desuden findes Vaabener og Indskrift. Værket skal være italiensk Arbejde og udført omkring 1590.

Kirken har ikke været benyttet til Gudstjeneste i de sidste 200 Aar. Kun ved Bisættelse af Lig blev der holdt Sørge-gudstjeneste, og dette skete sidste Gang i Aaret 1843, ved Hertuginde Luise Auguste's Bisættelse. De Numre, som endnu findes paa Tavlerne, blev afsungen over hendes Baare.

Igennem den store Marmorportal er Indgangen til det her-tugelige Gravkapel. Der hviler Medlemmer af den Sønder-borg-Augustenborgske Hertugslægt i 46 Kister, deriblandt Hertug Frederik Carl Ludvig af Glyksborg-Bek med Gemalinde, Kong Christian IX's Bedsteforældre. Gravkapellet er ikke tilgængeligt.

Nordvesttaarnet ud mod Havnen er det eneste endnu beva-rede Taarn. Det har indtil Ombygningen 1718—20 været en

Étage højere og havde et højt Spir. I Taarnet findes to Fangehuller, det nederste er et mørkt, skummelt Fængsel, næsten uden Lys. Foran Indgangen til Cellen er endnu den dobbelte, jernbeslaaede Egetræsdør bevaret.

Slottet har haft flere underjordiske Gange, af hvilke kun én ligger aaben. Det er en smal, lav hvælvet Gang, som gaar ud fra Sydfløjens østlige Kælder og ender i den gamle Ringmur, Syd for Slottet.

2. *Sønderjyllands Nationalmuseum.*

Historisk Samfund for Als og Sundeved blev oprettet i Foraaret 1908, og samme Aar begyndte man med at samle gamle Ting, for senere at indrette et Museum for Als og Sundeved.

Amtets Befolkning viste stor Forstaaelse for denne Tanke, og allerede 1. Juni samme Aar maatte Foreningen leje et Værelse paa et Hotel i Sønderborg, hvor de samlede Genstande blev opmagasineret.

I Efteraaret 1910 kunde Foreningen leje tre Værelser i det nybyggede Menighedshus, hvor Museet blev indrettet og aabnet i Foraaret 1911.

Snart var ogsaa disse Rum for smaa. I Aaret 1917 maatte Historisk Samfund leje en større Villa i Byen, og i Efteraaret 1917 blev Samlingen flyttet. Det ny Museum blev aabnet ved en lille Festlighed d. 3. Februar 1918. —

Museets Udvikling skred saa stærkt fremad, at Historisk Samfund snart ikke kunde magte Plejen af den store Samling. Med de ringe Pengemidler, som stod til Foreningens Raadighed, paa Grund af Pladsmangel som Følge af Samlingens stadige Forøgelse og ved det af ren ideel Interesse af Museumslederen i knappe Fritimer besørgede Arbejde, var en tilfredsstillende videre Udvikling af Samlingen umulig. Derfor besluttede Generalforsamlingen i Foraaret 1920 at tilbyde Sønderborg Amt Samlingen under den Forudsætning, at Amtet sørgede for en passende og værdig Plads for Museet.

Amtsraadet besluttede i November 1920 at tage imod Til-

Sønderborg Pottemagerarbejde.

S. SRG. SLOT.

budet og bestemte, at der skulde dannes et Museumsudvalg, bestaaende af 6 Herrer, som sammen med Museumsinspektøren skulde overtage Museets Styrelse fra 1. Januar 1921.

Efter Historisk Samfunds Ønske blev Samlingen anbragt paa Sønderborg Slot, og Museet kunde allerede aabnes med 14 Værelser i Maj samme Aar. Siden denne Tid har Museet kunnet se tilbage paa en stærk Udvikling. 36 store, fyldte Rum fortæller nu de besøgende vor Hjemstavn's Historie. Med fuld Berettigelse kan Samlingerne paa Sønderborg Slot kaldes Sønderjyllands Nationalmuseum.

De store Samlinger har følgende Afdelinger: Oldtiden, Middelalder og Kirkekunst, Sønderborg By's Historie, Augustenborg, Treaarskrigen, Krigen 1864, Folkeminder, Malerisamling, Verdenskrigen 1914—18 og Afstemningstiden. Desuden er de historiske Rum, det gamle Kapel, hvor Valdemar Atterdag skal have holdt Bryllup Aar 1340, Dronning Dorthreas Kirke, Fangehullerne og Resten af Kong Christian II.'s Fængsel indlemmet i Museet.

I den forhistoriske Afdeling, som indeholder en Mængde Genstande fra Sten-, Bronze- og Jernalderen, fremhæves en Del gode Gravfund fra Vikingetiden fra en Grusgrav ved

Sønderborg Skipperlag. S. SBG. SLOT.

Ketting (Als) og Skjolde, Spydstager o. a. fra det kendte Baadfund fra Hjortspring Mose paa Als (1921—22).

Af Minder fra Midlalderen findes en stor Samling af Kirkefigurer fra de alsiske og sundevedske Kirker. En Del af disse Figurer var indtil Genforeningen deponeret i Kunstindustrimuseet i Flensborg, hvorfra de i 1921 blev forlangt tilbage.

Sønderborg By's Historie omfatter Byen og Slottet, de sønderborgske Hertuger, Lagsvæ-

sen etc. Borgerforeningens Skyttelag (Kongeskilt fra 1602, med Kong Frederik VII. Plade fra 1861, da han skød sig til Konge; Drikkehorn, foræret af Grevinde Danner) og Sønderborg Skipperlag. For det gamle Skipperlag (fornyet 1614) er indrettet et særligt Værelse med de gamle Lagsredskaber, Faner, Skibsbilleder, Modeller etc.

Augustenborg-Samlingen bestaar af to Værelser, det ene, et smukt lille Værelse i Empirestil, gemmer Minder fra Hertug Frederik Christian og Luise Augustes Tid, det andet fra den sidste Augustenborger, Hertug Christian August. Disse Samlinger er anbragte i Vest- og Nordfløjens Stueetage. Vestfløjens første Sal er fyldt med Minderne fra de slesvigske Krige.

Treaarskrigens Samling er ret omfattende. Foruden Vaaben og Udrustningsgenstande, utallige Billeder, baade danske og slesvig-holstenske, bør nævnes General Hedemanns Uniform, Oberst Tschernings Sabel og Distinktioner, Hestegarde-Uniformer, Vaabensamling fra den alsiske Landstorm, et

slesvig-holstensk Flag, erobret ved Isted, Augustenborg-Hertugens Husflag, P. Reimers Drikkehorn og andre Minder om den gamle sønderborgske Folkefører.

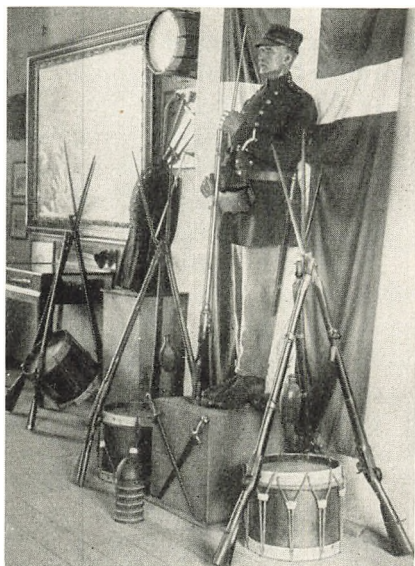
Det følgende Værelse minder om Marinens Medvirkning i de slesvigske Krige. En stor Model af Panserbatteriet „Rolf Krake“, „Rolf Krake“s Anker, som blev kappet i Augustenborg Fjord om Morgenen den 29. Juni 1864, og Kaptajnløjtnant Hammers Uni-

form er Hovedgenstandene i dette Rum. Desuden findes en Mængde Billeder, Vaaben og andre Minder om Begivenhederne paa Søen fra begge Krige.

Den væsentlige Del af Afdelingen „1864“ er viet Dybbøl. I fire store Værelser er det fyldige Materiale hobet op, som indeholder en næsten fuldstændig Vaabensamling, baade fra dansk og prøjsisk Side. Mangfoldige Originalbilleder illustrerer Krigens Gang, og mange personlige Minder, om Anker og Castenschiold, A. V. Hansen, Svenskeren Knorring o. a. fylder Rummene.

De mange Fund fra Blokhusenes og Krudtmagasinerens Udgravning i Aarene 1923—24 fortæller om Soldaternes haarde Kamp. Det er de virkelige Minder. Fundene fra Skanse II er anbragte i en særlig Afdeling. Dette Værelse er samtidig indrettet som Mindehal for Sønderborg Amts Veteraner fra 1864.

Paa Vestfløjens 2. Sal har Folkemindesamlingen faaet Plads. Her findes gamle alsiske Bondestuer og et sønderborgsk Borgerhjem fra omkr. 1830. En værdifuld Samling

Krigssamlingen fra 1864. S. 506. SLUT.

fra Sønderborgs sidste Pottemageri fylder et helt Værelse. Et rigt udstyret Køkken, Haandværk og Lagsvæsen gør vore Forfædres Tid levende for os. Den alsiske Folkedragt med hvad der hører dertil — Skik og Brug, Arbejdet i Hjemmet: Hør, Uld, Lysstøbning, Vævning, Vask, gammelt alsisk Landbrug, giver et alsidigt Billede fra Sønderborg Amts ældre Tid. En smuk Malerisamling leder over til den nyeste og sidste Afdeling: Verdenskrigen 1914—1918.

Denne ny Afdeling, der først blev indrettet for to Aar siden, bestaar af en ret fyldig Samling af Krigsminder, Vaaben, Uniformer og Udrustningsgenstande, Billeder o. a. fra næsten alle Frontafsnitte. Det morsomste i denne Afdeling er en Baad, som tre russiske Krigsfanger har flettet af Grene i Nørreskoven paa Als og benyttet til Flugten til Fyn. De landede velbeholdne paa Bøjden. Gaardejer Sørensen, paa hvis Strand de landede, har gemt Baaden, og senere har han foræret den til Samlingerne paa Sønderborg Slot.

Sluttelig gemmer to Værelser Minder fra Efterkrigstiden: Revolutionens Diktator i Sønderborg, Skrædderen Bruno Topff og hans Proklamationer, „Landstormmanden“, som man slog Søm i til Fordel for Røde Kors. Der er Minder fra Afstemningstiden og Genforeningen.

Sønderborg Amts Historie og Kultur, Minderne fra Dybbøl og Als drager levende forbi de besøgende paa Sønderborg Slot, hvis gamle Mure med den stolte Historie danner en smuk Ramme om Sønderjyllands Nationalmuseum.

Fig. 1. Alstragt. Efter Hansen & Wøllers Fotografi.

Fig. 2. Døgtter fra Barmark. Efter Fotografi af Gaardejer Riis.

LIDT OM DRAGTER FRA NORDØSTSLESVIG

Af ELNA MYGDAL.

I *Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse* siger Pastor P. Rhode i 1775: „Bønderne klæde sig her i Vadmel, nogle af de Rigere samt Møllerne undtagne, som klæde sig i graa og blaa Klæde, som kjøbes her for godt Kjøb. Dog klæde Bønder og deres Koner sig altid nettere end de i Sjælland og Fyn.....“

I *Beskrivelse over Tørring Lehn* af Pastor Knud Aagaard i 1815 hedder det: „Et uheldigt Skridt gjør et Folk, naar det afskaffer sin Nationaldragt og et endnu uheldigere Skridt gjør Bonden, naar han istedetfor at leve og klæde sig som Bonde, gjør sig til Slave af Kjøbstædernes Moder. Dette erfares her, hvor Bønderne begaa den Daarlighed at lade deres Klæder sye og adskillige Gange omsye efter Modens Bydende. En almindelig Pragtsyge har anstukken ei alene de Formuende men ogsaa de Fattige. Man drager mere Omsorg for sine Klæders Dannelse end for sin egen Dannelse. Det er ikke sjældent at se Bønderpiger iførte Silke- eller Sirtseskjoler, med Straahatte paa Hovedet. Kun enkelte gammeldags Koner vedblive at bære sorte Ærmekaaber. De unge Fruentimmer bærer alle lange Frakker eller Cheniller, mest af mørkeblaat Klæde eller Vadmel, en Dragt, der er kostbar uden at være pyntende. Forfængelighed, som fandt Medhold i de lykkelige Tider, og i det den Gang fordelagtige Knipleri, har afdraget Qvindekjønnen fra den skønne og ædle Simpelhed og henvendt dets Attraa til fremmed Pynt. Dersom hjemmевævet Tøj skal være godt nok, maa det væves med silke Striber. Den jyske Karl kan være meget anstændigt

klædt i Vadmel og hjemmegjort Tøi, her behøves ogsaa Manchester og andre Slags udenlandske Tøier. Den velhavende Gaardmand i Jylland kan gaa til Kjøbstaden med Træskoe paa; her seer man Betlere stryge omkring med Støvler paa Benene..... For 40 Aar siden besøgte Kirken flittigt af Mænd i Skindtrøier (Pier, Kamisoler) af Hjorteskind eller Faareskind og af Koner i sorte Ærmekaaber..... Den jydsk Bonde gaar den meste Tid med fodløse Strømper, hvilket ikke er saa brugeligt her; derimod drager man Strømperne af og gaar barbenet i den varme Sommertid. Mange Mandfolk gaar med bart Hoved baade Vinter og Sommer ved deres Arbejde, og det endskiøndt Haaret er kort afklippet. Ogsaa Piger afklippe Haaret og gaar med bart Hoved. Desto besynderligere forekommer det at se Mandfolkene sidde til Bords med Hat paa Hovedet. Den Skik at spise med bedækket Hoved, som den Uvante giver Anseelse af Plumshed, nedstammer fra gamle Tider, da den var uanstødelig og er grundet paa den Følelse, som Uafhængighed og Velstand giver. Uafhængighed af andre end Øvrigheden, Frihed for Hoveri og Huusbondetvang viser sig her i Folkets Karakter."

Naar Folkedragten allerede i 1815 er ved at være aflagt i Tørning Lehn (i Haderslev Amt), maa man naturligvis ikke vente, at der er meget tilbage af den over 100 Aar efter. Det gælder baade i Haderslev og Aabenraa Amt, at selve Dragten er forsvunden; men man kan, om man er heldig, af og til træffe paa Personer, der véd at fortælle om dens sidste Rester, Kvindernes Hovedtøj, der her som overalt i Landet beholdt sit Særpræg længe efter, at den øvrige Dragt var bortlagt, og man havde iført sig Kjoler, syet efter den almindelige Købstadmode.

I Haderslev Amt brugte man den saakaldte *Guldspangslue* af sort Silkefløj og dertil hørende *Storrer*, det vil sige Piber af Tyll og Kniplinger og tilsvarende Lin, som lægges over Forhovedet under Luen. Denne har Pul og Forstykke og er foret med ret tykt Stof, saa den er næsten stiv. Yderst er en smal Silkebaandskant, og inden for denne er en Guldknippling, hvis Tunger vender indad paa Luen; langs Randen af denne sidder Storrerne af Tyll og Kniplinger, de er krusede og beregnede til at staa ud om Luen, som sættes oven paa

Linnet af tilsvarende Tyll og Kniplinger, der, med Kniv, er kruset saaledes, at den forreste Kant falder til rundt om Hovedet. Storrerne lader i Nakken et lille Mellemrum staa og heri sættes en ret lille Sløjfe af sorte Silkebaand med to Løkker og to Ender, der omtrent alle fire er lige lange og prydede hver med en Blomst, udført i flade, ikke synderlig tætte Sting af Guldtraad. Hagebaandene dannes af Bændler, som til Bindestedet er dækkede af en Wienerpibe af et Par cm brede, sorte, blanke Silkebaand, og under Hagen heftes en Sløjfe ganske svarende til Nakkesløjfen. I Hjerndrup og Anslet skal man have brugt kulørte blomstrede Silkebrocades Luer med kulørte Sløjfer og Storrer af tilsvarende Baand. Linets bageste Kant sad da over Huens forreste Kant, hvor Storrerne var fastsyede.

I Aabenraa Amt bestod Hovedtøjet af *a Høll*, *a Hue* (æ Bakkenhue i Løjt Sogn) samt *a Holdkluj* (Høikluj, Højklæ). Høllerne, der var to-stykkede, med *a Bund* (Pul) og *a Kant* (Forstykke), kunde være af mange forskellige Slags, saavel hvad Farve som Stof angaar. Mange af dem var af Brocade, en enkelt Høll paa Dansk Folkemuseum er opgivet at være af *Triumfant*, (et svært, brogetmønstret Silkestof som i Følge Heidens Handwörterbuch der Textilkunde skal have Ripsbund, hvad Høllen imidlertid ikke har). Nogle Høller var perlebroderede, andre havde Silkebroderi, en enkelt fra Perbøl, Bjolderup, har Silkebroderi med alle Stingene liggende vandret som Islæt i en Vævning, hvilket tyder paa, at Broderiet er en Væveimitation. Saadanne forekommer ogsaa andre Steder i Landet. Efter Krigen med England og Statsbankerotten begyndte man at eftersy de broget blomstrede, ofte guldindvirkede, Silkebrocader, man ikke havde Raad til at købe, f. Eks. er de fleste Huer i Randers Amt og i det sydlige Aalborg Amt broderet som Væveimitation.

Høllerne forekommer af lyst og mørkt Stof, det første brugtes af yngre, det sidste af ældre; sort anvendtes til Sorg, undertiden med hvide Blomster i det sorte. Høllerne var forsynede med Nakkesløjfe samt Bindebændler med Silkebaandspiber over; de bandtes under Hagen og derover fæstedes en Hagesløjfe. Huen (Bakkenhuen, af Backe, Kind) brugtes ikke overalt. Den bestod af et Forstykke uden Pul.

Den sad under Høllen og gik i en Bue frem paa hver Kind og faldt til Hovedet over Panden. Den forreste Kant kunde bestaa af Kniplinger; baade de vævede, geometriske Kniplinger og de meget fine tønderiske Efterligninger af flamske Kniplinger fra det 18. Aarhundredes anden Halvdel forekom-

Fig. 3.

Efter Akvarel af Poul Ibsen.

Ingeborg Thaysen, f. i Hokkerup, gift med Thomas Jessen i Høllebøl, svagt tævnet Skulderlug, blaa Kjole, brungul Holle.

mer. Bakkenhuen kunde dog ogsaa være „slet“, det vil sige bestaa af glat halvklart Stof som Moll, Battist el. lign. Holdkluden, der bestod af et aflangt, firkantet Stykke, til hvis bageste Kant der var syet en lille Trekant, var i Udstyrelse svarende til Bakkenhuen. Den trekantede Snip bøjedes ind og Holdkluden satte udenom Høllen og bandtes med hvide, smalle Bændler, der gik omkring Hovedet. Saa vel Holdklud som Bakkenhue var stivede, og

Holdkludens forreste Kant blev kruset med Kniv. De *slette* brugtes til Sorg og i Fasten. En i 1892 afdød 99-aarig Enke i Løjt Sogn brugte altid „slette“ Hovedtøjer, og hun havde saa mange af dem, at de kun vadskedes to Gange om Aaret. Haaret maatte slet ikke ses; vilde det stikke frem, klippede man det af. Den sidste Kone i Løjt Sogn, der bar Hovedtøj, døde i 1902, men kun ganske enkelte bar det op imod den Tid.

Endnu i 1836 bares Hovedtøj til Konfirmation, men de fleste siges kun at have brugt det den ene Gang. En Dragt med Hølle og Holdklud ses paa Fig. 3. Originalen er af Poul Ibsen og er malet 1799. Billedet forestiller den 40-aarige Ingeborg Thaysen, f. i Hokkerup, gift med Thomas Jessen i Høllebøl. Høllen er i brungul Farve, Tørklædet svagt ter-

net hvidt og Kjolen blaa. Et saadant Tørklæde, blot sat lidt mere svulmende, var almindelig Købstadsmode først i 1790-erne.

Naar man gik ud, kunde man over Hovedtøjet bruge *æ Kapp*, der var omtrent som en vandret liggende Cylinder, betrukken med sort, som var trukken sammen i meget nøjagtige Læg i Nakken. Æ Kapp var forsynet med et Skæg, der gik ned over Halsen. I Kanten omkring Ansigtet var sorte Blonder. I meget daarligt Vintervejr kunde man bruge *æ Rudkapp* (af rude, at rynke). Den var ikke stift foret som æ Kapp, men kunde rynkes sammen om Ansigtet i dens forreste Kant, hvor der var en Løbegang.

De Kjoler, der i Begyndelsen af forrige Aarhundrede brugtes sammen med disse Hovedtøjer, har efter al Sandsynlighed virkelig baade været kostbare og pyntelige. En mundtlig Meddelelse fra Bjolderup (Aabenraa Amt) gaar ud paa, at en Kone mødte som Fadder i en hel Kjole af Triumfant, men „Straffen for denne Overdaadighed udeblev da heller ikke, for ved Statsbankerotten mistede hun alle sine Penge“. Knud Aagaard har aabenbart haft god Grund til sine Bemærkninger om Silke- og Sirtseskjolerne, thi virkelige Rester af disse kan man af og til træffe paa; mest er det Livene, der er blevet bevaret, da Nederdelens større Stykker for stærkt har fristet til anden Anvendelse. Naar vi nu om Dage taler om Sirts, har vi ikke Følelsen af noget særlig kostbart, men man maa huske paa, at dette med gamle Tidens Haandtryk tog betydelig mere Tid at fremstille end nu, og endelig skulde det jo købes, mens Materialerne til hjemmegjort Tøj avledes paa Gaardene, og, i Fald der var Udgifter til Forarbejdning, var disse smaa i Sammenligning med de til Købetøj. Dansk Folke-museum ejer to Dragter fra Løjt Kirkeby, de har ganske Købstadssnit og bestaar af en Nederdel og en Trøje med et langt Skød, som man brugte det til borgerlig Dragt i det 18. Aarhundrede. Det ene Liv er af Sirts med et trykt Mønster i Ludvig XVI's Stil. Dertil er en *Stoffes* Nederdel. Stoffesklædningsstykker forekommer ofte i gamle danske Skiftfortegnelser. Ordet kommer af det franske *étouffe*, der var et kulørt mønstervævet Silkestof; senere blev det brugt her i Landet om et blankt, presset uldent Stof med kulørt indvævet Mønster

Fig. 4.

Dragt fra Bolderslev.

og endelig, som meddelt om det omtalte Skørt og et Forklæde, om et glat, blankt presset Stof. Den anden Trøje er af rødgyldent Uldstof med et noget mørkere brunt Skørt. Disse Dragtdele stammer fra Slutningen af det 18de Aarhundrede. Skuldertørklæder, lignende det som ses paa Figur 3, har været brugt dertil. Den første Ejerinde Boel eller Bodil var gift med Jacob Poulsen og bosat i Løjt Kirkeby ved Vejen til Barsmark. De stammede begge fra Jylland. — Endnu til ind i første Halvdelen af det 19de Aarhundrede brugtes til Begravelser af den afdødes nærmeste kvindelige Slægtninge et *Regenklæde*. Det var et Klæde eller Slag, som sad over Hovedtøjet og næsten naede til Fødderne.

Den Dragt, som endnu enkelte i Mands Minde har brugt, bestod af *Trøje* og *Skørt*, *Forklæde*, *Skulderduk* (Tørklæde) og *Hovedtøj* (Fig. 2). Til Altergang brugte man hvid Skulderdug. Iøvrigt var disse til Stads af Silke. Der fortælles om en Kone i Bolderslev, at hun i 1830'erne ejede 12 Silke Skulderduge. Hun ses i Silhuet paa Fig. 4.

Af Smykker anvendtes kun Ringe og enkelte Spænder, men man medførte oftest et Hovedvandsæg, kaldet Ongesæg (Ongesvand, Ungarskvand, Datidens Hovedvand, som man forfriskede sig med i daarlig Luft).

Naar Knud Aagaard klager over, at Mændene ikke kunde nøjes med Vadmel som i Jylland, men ogsaa behøvede Manchester og andre udenlandske Tøjer, saa ligger det vist kun i, at Jyderne har været lidt bagefter i Moden, thi netop Manchester (Bomuldsfløjl) blev i udstrakt Grad brugt til Knæbukser (Maskettesbukser) rundt om i Jylland. Men for-

øvrigt har Mændene i Sønderjylland sikkert fulgt Moden godt. Der fortælles, at den ovennævnte Jacob Poulsen efterlod sig lange Frakker med høje opstaaende Kraver, een af dem var blaa og havde Sølvknapper. Desværre har det meget Stof, der var i dem, fristet til Omsyning. Derimod findes paa Dansk Folkemuseum af hans Ejendele et Par sorte Knæbukser og lange sorte Strømper, fint strikkede med Svikler. De er, ligesom et andet lignende Par, Museet ejer fra Barsmark, af fint Uldgarn. Jacob Aagaard skriver om Husfliden, at foruden Knipling...er Strikning (Preglen) en nyttig Haandtering, „som er i temmelig god Gang. Strømperne, som forfærdiges til Salg, er grovere end de fra Hammerum Herred og sammenlænkes i en utrolig Hurtighed; i 5 á 6 Timer kan en Mandsstrømpe strikkes eller tre i een Dag. Ogsaa Trøjer bindes til Salg; men især meget gode uldne Huer, som farves røde eller graa og forsendes til Flensborg og Alsøe (Als). Adskillige Familier (i Agerskov Sogn) ernærer sig alene ved at strikke (pregle)“.

Det har dog næppe været saa fine Strømper, som de sorte sviklede fra Løjt Sogn, der kunde strikkes i den Fart. Hvad strikkede Tophuer angaar, har de været brugte af Mænd rundt om i Landet omkring 1800, mange Steder langt senere. Bønderne brugte dem haandstrikkede og af Uldgarn. Borgerne kunde have dem maskinstrikkede og af Bomulds-garn. De har da ogsaa været brugt i Aabenraa Amt, som det vil ses af Figur 5 og 6, begge efter Original af Poul Ibsen. Den første forestiller Jes Thomsen fra Holebøl, død 69 Aar gammel i 1801; han er i blaagraa Dragt og har blaa Kant om Huen. Hans Kjøl (Frakke) viser Snittet fra det 18. Aarhundrede med Knapper helt op til Halsen og kun en ganske smal Kant til Afslutning foroven. Fig. 6 viser hans Søn, f. 1759, gift med førnævnte Ingeborg Thaysen. Han er i graa Dragt med hvid Hue, og hans Kjøl har Opslag, han har nedfaldende Krave over Halsbind af Empiretilsnit. Haaret paa dem begge kan Knud Aagaard godt kalde „kort“, thi endnu paa hans Tid har mange Bønder haft langt Haar, der hang ned paa Skuldrene, hvormed de efterlignede Allongeparykkerne, som aldrig vandt Indpas hos Bønderne. Endnu i F. C. Lunds danske Nationaldragter er (i 1850,erne) afbildet en Mand fra Fur med langt Haar.

Ifølge en mundtlig Beretning fra Barsmark i Løjt Sogn skulde senere Mandsdragt have været *Knæbukser* (af Vadmel), kort *Jekkert*, d. v. s. Jakke og *Skruehat*, d. e. Cylinderhat. Dertil brugtes lange sølvbeslaaede Spanskrørstokke og sølvbeslaaede Merskumspiber. — En Med-

Fig. 5.

Efter Aquarel af Poul Ibsen.

Jes. Thomsen. † 1801 — 69 Aar og 7 Maaned —
Blaa-graa Dragt, blaa Kânt om Huen.

delelse fra Landsbyen Holm paa Als gaar ud paa, at man der har brugt hvide uldne Mandsstrømper med Mønster i (formodentlig Striber med Roser eller anden Pynt ved Smalbenet?) Knæbenklæder af gult Hjorteskind samt toradet kort Trøje, rød strikket Toplue. En Meddelelse fra Kjøbingsmark siger, at man ogsaa havde Rock, som var en helt sid (lang) Frakke, medens Jekkert var den korte. Til Stads anvendte man mørkeblaa

Vadmel. Vesten var da af sort Klæde og toradet. Paa Sønderborg Museum findes Fløjlsbukser (Manchester) og Vest med kulørt tærnede Ærmer og rød Toplue. Dansk Folkemuseum ejer en Kvindedragt fra Augustenhof (Fig. 7) med *Entræs Skørt*, Islætten danner sorte og røde Striber; saadanne Skørter skal have været brugt omkring 1840. Entræs (Entræds, Entraads) har altid Hørgarnsrending og ulden Islæt. Vævningen er almindelig Lærredsbinding, altsaa toskaftet. Navnet Entræs er sandsynligvis beslægtet med det svenske *enskæftig* og tyder paa en forlængst forladt ældgammel Vævemaade, hvorved man med et sværdformet Redskab optog hveranden Rendegarnstraad og ved at rejse Redskabet paa Højkant dannede Skel, medens de øvrige Rendegarnstraade var omslyngede af en stærk Traad eller Snor, der fæstede hver af dem til

en tynd Stok eller *Skaft*. Ved at løfte Skaftet dannedes det andet Skel, og Stoffet blev som Entræstøjet almindelig Lærredsbinding eller Toskaft. *Formet*, det er Livet, er til denne Dragt af grønt og blaat mønstret Kalmanka med en „Skub“, d. e. Skød, der sad over Skørtet. I dets Udskæring i Halsen sad en *Skulderduk*. Den

kunde være heftet sammen foroven i Halsen med et lille hjerteformet Sølvspænde og have et andet i Tørklædet foran ved Livets øverste Kant. Midt mellem disse kunde endda et lille Særkespænde stikke frem. En Meddelelse fra Havnbjerg siger, at man brugte et broget Silketørklæde og derover et klart hvidt, som gik over Kors paa Brystet; i Mangel deraf skulde man have et hvidt Undertørklæde; en anden Meddelelse

fra Augustenhof siger, at der skal tre eller fire Tørklæder til Dragten. De lægges i Trekant, det ene over det andet, det mindste inderst, det største yderst. Til Dragten hører stiv Høll og Lin. Høllen er trestykket, ret stor og formet efter Hovedet. Den er af broget mønstret Silke og har brede sorte Baand i Kanten, i Nakke- og i Hagesløjfe. Den kaldes ofte *Daalershøll*, fordi den kostede en Daler, der for den Tid var mange Penge. Linet er ikke synderlig bredt, men af Knipling og gaar ind under Hagebaandene langs Høllens nederste Kant. Under Linet brugtes langs Haarranden til almindelig Stads en rød Klædesstrimmel eller et Baand, til Sorg et sort Baand, som strammede Haaret bort fra Ansigtet. Med Dragten fulgte et blaat, hvidmønstret trykt Lærredsforklæde, som dog maaske næppe har hørt til oprindelig, da det er temmelig stort. For-

Fig. 6.

Efter Akvarel af Poul Ibsen.
Thomas Jessen fra Holehol, f. 1739.
Hvid Hue, graa Dragt.

klædet sad over Livet. Man brugte blaa, uldne Strømper. Til Alsdragt hører sorte Træsko, temmelig lave over Foden og forsynet med meget brede Messing-Gjorde, der kunde have ophamret Mønster, og som kun lader Spidsen af Træskoen fri. En løs, mer eller mindre pyntelig udstyret Fik, d. e. Lomme, bandtes om Livet under Forklædet. Noget senere er Dragter med Formet (Liv) og Rock (Nederdel) af samme Tøj, Tossel (to Søl) med Bomuldstrænd og ulden Islæt (Fig. 1). Ofte var *Kjolen rundstribet*, d. e. tværstribet, dertil brugte man til Stads de saakaldte Vøvbels Forklæder (Vævsels eller vævede Forklæder). De havde Tvisttrænd med Hørgarns- og Silkeislæt i flerfarvede Striber. Til Sorg brugte man grønne og blaa i overvejende Grad, til Glæde kunde det være livligere Farver, røde og gule, de sidste maatte ikke forekomme i Sørgforklæderne. Nogle Steder hængtes Forklædet sammen bagpaa med et Sølvspænde, formet som to mod hinanden vendte Løver til at forbinde med en Lænke. Ogsaa dertil brugtes Skuldertørklæder, som efterhaanden blev ganske smaa. De rullede da sammen og bandtes om Halsen. Til denne Dragt brugtes de saakaldte *Pulhøller*, der var bløde og bestod af to Stykker. De mørke var til ældre, lyse til yngre; gifte Kvinder havde sorte Sløjfer. Sorte Høller brugtes til Begravelse. Dertil brugtes Høiklæ af Moll med Paalægning af samme Stof i et lille geometrisk Mønster; noget efter brugtes til Høiklæ tæt Stof med smaa Zigzaglidser eller smaamønstrede Festons. Til mindre Sorg kunde man bruge Tyll med mer eller mindre rigt geometrisk Mønster. Men til Glæde og Fest brugte man meget brede og fine Tønderkniplinger (Fig. 8). Høiklæderne skulde behandles meget omhyggeligt. *Amdam*, d. e. Stivelse, skulde koges, og Høiklædet lægges paa et Bord og gnides ganske jævnt ind med den meget stive Amdam og saa stryges. Det var Kvinder, som særlig besørgede dette Arbejde for Egnens Folk. Medens Høiklæderne efter en Meddelelse fra Broballe skulde være krusede foran, tre og tre Læg i Grupper langs Kanten og i Læg bagpaa med ens Mellemrum, saa har de ogsaa, som Figur 1 viser, været sat over en Vire foran. Denne drejede stærkt indad paa Kinderne. Høiklædet bandtes i Nakken under Høllens Sløjfe. Ogsaa under disse Hovedtøjer kunde være sort eller rødt Baand for at

holde Haaret tilbage, men man brugte ogsaa et saakaldt *Stjernebaand*, hvis Navn er en Forvanskning af *Stirnbånd*, Pandebaand. Det var en Bøjle, der sad langs Haarranden og over Panden kunde være prydet med Stjerner, Blade, Blomster og lignende af kulørt Folio, medens Baandet ved Tindingerne havde kunstige Krøller. De kunde ses lidt inden for Høiklædet, men det naturlige Haar maatte ikke ses. Pulhøllerne kunde være af meget forskelligt Stof og Farve, lyse Farver brugtes mest af Ungdommen til Søndagsbrug. Man kunde bruge Sirts til Hølle og Sløjfer. Disse var meget akkurat syede med Løkker og Ender lige lange. Hagesløjfen heftedes over de smalle Bindebaand og naede helt til Høllens Hjørner. Denne kunde være af mønstret Silketøj, men kunde ogsaa være prydet med forskelligt Broderi, særlig maa bemærkes de saakaldte *beslagne* Høller, som paa Pullen havde en Dekoration af presset eller udklippet farvet Metal i ganske tynde Flader. I Kanten om dette Metal blev syet Perler. Ogsaa til

Fig. 7. Alsdragt med Entræs Skørt.
Dansk Folkemuseum.

Alsdragt brugtes *æKapp* af sort Silke, med sorte Blonder foran.

Ser vi paa Dragterne i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg Amter, kan man, selv om man ikke netop vil sige med Knud Aagaard, at en almindelig Pragtsyge har anstukket Bønderne, dog nok sige, at Folk har været godt klædte og navnlig for Hovedtøjernes Vedkommende baade kostbart og pynteligt. Om man med P. Rhode vil sige, at Kvinderne var nettere klædt end paa Fyn og Sjælland, bliver naturligvis en Smagssag. Deres Dragt bærer dansk Præg, men de har haft deres Særpræg, som hver Egn i Landet har haft sit. Desværre er de bevarede Stykker af Dragter kun faa. Rhode skriver: „Quindefolket er dets hele Levetid ikke ledigt, kunne

Fig. 8. Aldin af Tonløkkniping. Dansk Folkemuseum.

Fig. 9. Rylagen med den barmhjertige Samaritan. Dansk Folkemuseum

de ikke tjene længere, saa væver, strikker, knipler, spinder de.....“.

Knipling har strakt sig helt over i Haderslev Amt. Knud Aagaard skriver: „Fattig maa den Gaardmand være, hvis Børn tage ud at tjene. Knipleriet gør det muligt, at en talrig Flok Døtre kan forblive hjemme og ernære sig uden at tage Tjeneste hos Fremmede. ... Paa den Tid Knipleriet betalte sig vel, hørte der Lykke til at bekomme en god Tjenestepige. ... Fattigfolk lærte undertiden ogsaa deres Drengbørn at kniple. ... De øvrige Grene af Husfliden kunne naturligvis ikke saavel trives i Knipleegne som andre Steder, derfor findes langtfra ei saa mange Vævere og Spindere, som paa Østkanten af Landet.“ At man har vævet Tøj baade ensfarvet og sribet med Silke er allerede nævnt for Tørring Lehns Vedkommende, men det gælder ogsaa for andre Steder, f. Eks. Als. Men man har ogsaa vævet de overordentlig dekorative *Rylagen* (ry betyder ru, i Modsætning til glat). Tyskerne kalder dem Beiderwand, men det kalder de ogsaa Hvergarn af Hørgarn eller Tvisttrænd med ulden Islæt, saa der er ingen Grund til at holde paa den Betegnelse i dansk Sprogbrug, men snarere genoptage det gode gamle i Sønderjylland brugte Ord *Rylagen*, der intet har at gøre med det svenske *Rødlaken* (egentlig *Rygg-laken*, fordi det hang paa Væggen bag Bænke). Af disse *Rylagen* er Christi Indtog i Jerusalem og et Mønster med stiliserede Blomster og Enhjørninger typiske Løjtmønstre. Ligeledes forekommer der et Drejlsmønster. Medens de to første forekommer som Sengeomhæng, har Drejlsmønstret desuden været brugt til Tæppe, som lagdes over Ligkisten, naar den kørtes til Kirken. Ogsaa i Haderslev Amt skal *Rylagen* være vævet, hvorimod Drejls Mønstre siges ikke at have hørt til der. *Rylagens* Mønstrene er Efterklang af Damask- og Silkestoffers Mønstre, de er forenklede, men det er gjort godt, saa det passer til Materialet, Hørgarn og Uldgarn. Fig. 9 viser en sønderjysk *Rylagen* med Historien om den barmhjertige Samaritan, et Motiv, der er taget fra en nederlandsk Damaskdug. Det er en smuk Virkning, der er opnaaet. I vore Dage vil en Jacquardmaskine lette Arbejdet med Vævning af *Rylagen* betydeligt for dem, der vil tænke paa at genoptage denne smukke og virkningsfulde Teknik.

SMUGLERIET VED VOR GAMLE SYDGRÆNSES ØSTLIGE DEL

Fra ældste Tid til 1851.

Ved SØREN ALKÆRSIG

DETTE er en ret mærkelig og interessant historie at fortælle. Thi for det første er det ingenlunde uberegtiget, når smugleri alle dage i folks forestillinger har været omgivet af endel romantik, og dernæst er — mærkeligt at sige — både toldlovgivningen og selve toldskjellet helt til den nyeste tid (1851) så uklar og ubestemt, at det hele næsten virkede som en opfordring til at smugle, og endelig er terrænet, med dets bakker og dale, skove og åer, så vel skikket for smuglerhåndværket, som nogen egn kan være.

Det er Strækningen *fra Skodborghus til Kolding, eller rettere: til Koldingfjords udløb i Lillebælt*, her er tale om. Og når det er sagt, så står vi også med det samme midt i de middelalderlige forhold, som befolkningen der på egnen til uendelig plage og fortræd har haft at trækkes med lige til vore bedsteforældres tid. — Det nyere, og det, som vi er vant til, er jo, at tolden kræves ved landegrænsen og i havnene og dermed basta. Det er imidlertid let forståeligt, at dette må være noget forholdsvist nyt. For nogle hundrede år siden, da man så småt begyndte at pålægge toldafgifter (de ældste vistnok pålagt af Knud Lavard), var grænserne vanskelige at bevogte, og afgifterne var også så små, at en sådan bevogtning ikke vilde betale sig. Man tænkte da foreløbig heller slet ikke derpå. De småskillinger, det foreløbig drejede sig om, blev opkrævet i havnene og ved landevejenes knudepunkter, d. v. s. i byerne, og i ældste tid sikkert udelukkende ved

markederne, bl. a. fordi det især, allerede dengang, var *studehandelen*, der skulde beskattes.

Så længe imidlertid tolden kun var et par skilling (ca. 15 Øre), og altsaa næppe 1% af studenes værdi, og varetolden, såvidt den fandtes (bl. a. på salt), var noget lignende, så spillede det ikke stor rolle. — Men da den tid kom, efter reformationen, at en fastere statsbygning skulde dannes, da skulde man først og fremst bruge penge, især til hæren og administrationen. Forhøjelsen kom i året 1542, og den var til at få øje på denne gang, thi studetolden blev sat op til det 10-dobbelte — 20 skill. — og andre ting fulgte i de følgende år langsomt efter. Overgangen er så voldsom, at vi fra det år må datere hele vor toldvæsen og toldlovgivning, thi fra nu af udviklede sig hele dette indviklede beskatningsvæsen med sit vidtløftige og kostbare kontrolsystem, som har været folket til plage og vakt dets modvilje til den dag idag. I snart fire hundrede år har man kæmpet imod det i følelsen af dets uretfærdighed og vilkårlighed, i ældre tider med stort held. Og det er nogle scener af denne kamp, der i det følgende skal fortælles.

Thi hermed begynder også *smugleriets historie*. Nu kunde det betale sig at „drive studene udenom tolden“, og dette kunde man i de første 25—30 år gøre ganske uhindret, hvis man ikke absolut skulde handle på markedet (Kolding eller Ribe) og af den grund foretrak at betale tolden. Endnu var denne da heller ikke mere end 7—10% af dyrets værdi, men da krigen med Sverrig i 1560'erne medførte en forhøjelse af en hel daler på engang (1567), så begyndte smugleriet for alvor. I 1573 blev tolden vel nedsat til en daler ialt, men også dette var en stor udgift, 20—25 % af værdien, og da smugleriet nu allerede var overmåde godt igang, blev kontrol og vagthold aldeles nødvendigt.

Det første forsøg på at ordne noget sådant blev gjort med en række kongebreve i 1570'erne, idet der bliver ansat 3 vagtmænd (Gredstedbro, Foldingbro og Nagbøl). De skal påse, at der er svaret told (toldseddel skal forevises, uanset at selve toldstedet kan være langt borte, for Ribes vedkommende jo endog et par mil syd for kontrolstedet!), og i modsat fald skal de konfiskere alt til fordel for kongens kasse. — Ved disse bestemmelser er egentlig allerede toldgrænsen ble-

vet til, uagtet den ikke nævnes. Den vestlige del var ialfald klar nok, det var „Skodborg å“ (navnet „Kongeå“ bruges først omkr. året 1700), til den traf landeskellet (mellem Vamdrup og Ødis sogne), derfra gik den over land ind gennem skovene til Kolding, så at der mellem denne grænse og Kolding å kom til at ligge fire sogne: Seest, Hjarup, Vamdrup og Skanderup (Seest dog først lagt til Kongeriget 1566). Men det siger sig selv, at denne landegrænse, omgivet som den er af skove, banker og dale, ikke var til at vogte; den stakkels Thule Iversen i Nagbøl (ansat ved kongebrev af 1572), har ikke kunnet klare sin post. Ialfald kommer der 1574 et meget strængt kongebrev til lensmanden på Koldinghus, at både danske og fremmede handelsmænd med deres stude tværtimod kongens påbud drager udenom kongens toldsteder, især over Kolding å. Nu er der nylig greben en af disse prangere, som sidder fængslet på Koldinghus, og lensmanden får ordre til, at „han paa det sted, hvor gerningen har tildraget sig, lader rejse en dobbelt galge (en galge i to etager), lader slå et oksehoved med hornene på galgen, lader stille den på fersk gerning grebne karl for retten i Kolding, tage dom over ham efter kongens brev og uden al nåde lade ham stå sin ret, for at andre deri kunne se sig i spejl“. At manden også *er* bleven hængt, er der ingen tvivl om; efter al sandsynlighed har man dog nøjedes med at bruge den almindelige byens galge, vi hører ialfald aldrig senere om det galgemonstrum, der omtales i kongens brev.

Det ses af kongebrevet, at man allerede på dette tidspunkt har gjort Kolding å til en slags toldgrænse mod øst, ligesom Skodborg å var det mod vest, naturligvis fordi det her var lettere at passe på, og de fire sogne sønden for åen måtte da have en særstilling. Men disse to åer nåede jo ikke sammen, og heller ikke var de i deres øvre løb ret meget bevendt som toldskjel. Her, i Skanderup sogn, var på en strækning af en god halv mil eller 3 fjerdingvej et udmærket smuglersted, og det ses af retssagerne, at det blev flittigt benyttet. Den 16. oktober 1645 stod Jacob Nielsen Skræder for retten i Kolding og blev tilspurgt, hvor han havde fået de to stude, som hos ham her for retten var tilstede (retsforhandling under åben himmel), og som han havde ført over ulovligt vade-

sted ved Hvolbøl om natten 30. september. — Men ak — der er ikke tale om smugleri. Jacob kom drivende med studene fra Gejsing mod Kolding, men det blev så mørkt, at han ikke vidste, hvor han var, før han kom til Gelballe (syd for åen), og tre mænd fra Gelballe vidner for retten, at Jacob havde beklaget, at han var faret vild, og om ikke studene kunde stå der, til det blev dag, og at dette var Guds sandhed. Man hører aldrig mere om de to stude, og Jacob Nielsen har sikkert fået lov at beholde dem, og „vadstedriderne“ har fået en lang næse. Så heldig gik det ikke degnen i Vonsild en del år senere, 1701, men han drev rigtignok også, sammen med Hans Tobiasen fra Haderslev, handelen og smugleriet i det store. Jes Degn rejste selv om efteråret til Skanderborg marked og købte en hel hob stude til 17—18 daler parret. Nævnte år havde en vadstedrider set ham drivende med en stor flok i Nærheden af Viuf, men ingen var fortoldet i Kolding. Man snusede omkring i 6 dage og nætter uden resultat, og i den tid har Jes Degn nok fået mangan skjøn flok „praktiseret“ over. Alligevel havde man til sidst held med sig, i det man en tidlig morgen fandt 36 stude i Vonsild skov, og ingen af dem bar tolderens mærke. Det hjalp ikke Jes Degn og Hans Tobiasen, at de for retten mødte med en hel flok mænd fra den søndre side, der var villige til at vidne, at de havde solgt stude med de ydre kendetegn til de anklagede. Om de vilde gøre ed derpå? Ja, men kun for deres eget værneting (i Haderslev), og de to handelsmænd gav samme svar. Dommeren forstod jo nok meningen, at sagen dermed kunde trækkes i langdrag, så den blev forældet, hvad en sådan sag ifølge forordningen kunde blive. Han nøjedes så med de vidner, han havde, og dømte de to prangere til at have de 36 stude forbrudt. Jes Degn kunde vel med nogen ret sige til et par af vidnerne: „Gud forlade jer for, hvad fortræd I har ført mig i, igår var der købmænd ved studene, de vilde have købt en snes af dem til 22 daler parret. Så kunde de have klippet de andre, og været uden skade, og ført dem bort“. Meningen må være, at til 22 daler parret kunde en snes at studene holde de to prangere skadesløse, selv om altså toldereren tog resten.

Det synes altså, som handelen og smugleriet gav god fortjeneste. Paa den tid, her er tale om, var tolden da også på ny

steget, — i 1629 med $\frac{1}{2}$ daler pr. stud og 1646 på ny med $\frac{1}{2}$ daler og var altså nu 2 daler specie, d. v. s. 8 kr. i vore penge, en uhyre told efter den tids priser; thi vel nævnes 17—18 daler for parret af stude, men det er *slet daler*, som ikke var 4 kr., men kun 2 kr. Er prisen altså 18 kr. for en stud og tolden 8 kr., så ser man, hvor grelt forholdet er. — Efter pålæget i 1629 blev man da også nødt til at øge vagtholdet, der blev ansat en halv snes „*vadstedridere*“ undertiden også kaldet *bromænd*. Det var folk fra egnen, landmænd eller håndværkere; lønnen var nogle få daler, men de fik desuden part i det konfiskerede, først $\frac{1}{3}$, siden det halve. Det kan imidlertid ikke forundre, at det ikke hjalp ret meget, grænsen var lang og vidtløftig, og befolkningen tog altid smuglerens parti. Så fik tolderne i Kolding og Ribe hen i 1640'erne *udridere*, to til hver, og koldingtolderen fik senere to til, fordi han havde den vanskeligste del af grænsen.

1699 blev to udridere overfaldet i Asbo af to driverkarle fra Skodborg, de tog pistolerne fra dem, fyrede dem af i luften og brækkede deres sabler; den ene tolder blev slået i hovedet med en kæp, så han faldt af hesten. Undertiden er det toldkarlene, der er mest pågående, som da fem toldere 1706 overfaldt og dræbte en borger i Ribe. Men for det meste er det smuglerne, der angriber; som da tre koldingudridere i året 1738 blev overfaldet i Vejen kro. Kromanden, Hans Nielsen, pudsede en hel flok på dem, og da det begyndte at se truende ud, greb en af udriderne til sin pistol. Skuddet ramte kromanden i siden, så han kort efter døde deraf.

I anledning af overfaldet i Asbo blev der ansat nogle flere udridere i drivertiden, forår og efterår, men toldereren i Kolding siger forøvrigt noget senere om udriderne, at „de formår lige så lidt at tjene vores negotie (handel), som en liden dreng, der skulde kunne opholde woldløbendis hester.“ Dette var den almindelige mening og ikke uden grund. Der måtte gribes til kraftigere midler, om kvægsmuglingen nogenlunde skulde hæmmes. Ja, man havde forøvrigt allerede dengang taget fat på en hel anden led angående disse ting, idet der 1689 var indført *brændemærkning* af kreaturerne i sognene nærmest *sønden* toldskjellet. 1701 gik man et skridt videre, idet der blev indrettet et *optællingsdistrikt* både nord og syd for

toldlinjen. Selvfølgelig skal man altså i disse egne melde *alle* forøgelser og formindskelser i besætningen til nærmeste tol-der, denne skal føre bog for hver enkelt mand, sørge for to gange årlig brændemærkning osv. — Man forstår, at om disse bestemmelser vel nok først og fremst er rettet mod smuglerne, så blev de til uendelig plage for den bosiddende befolkning lige til kvægtoldens ophør 1827. Og regeringen nåede ialfald det dermed, at hele grænsebefolkningen, sognefogder og præster ikke undtaget, fra den tid af deltog i smuglingen, snart til stadighed og snart lejlighedsvis. Og hvad flyrene angår var det ligefrem umuligt at undgå konflikt med lovene, selv om man havde villet. — Man ser da også amtmanden over Koldinghus Amt, nogle år efter at hele dette kontrolapparat er istand, erklære, at skønt befolkningen i grænseegnen har deres væsentligste indtægt af kvægavl, så kan de dog ikke på lovlig måde sælge noget synderligt deraf. En toldembedsmand siger omtrent på samme tid rent ud, at eftersom bønderne skal leve af deres Kvæg, så er de nødt til at smugle.

Under forhandlingerne angående disse ting ses man stadig at gå ud fra, at kontrollen bør øves ved Kolding å. Og sådan havde det allerede længe været. Men mellem denne og Kongeåen var der, som før nævnt, en strækning, hvor der ikke blot ingen naturhindringer var, men heller ikke fastsat noget bestemt toldskjel. Nogen stor rolle spillede det egentlig ikke, thi varer kunde ikke godt føres der, ad de daværende veje og stier, og med stude til udførsel måtte man jo slet ikke komme i disse egne. Men det var vel kun en følge af, at man nu engang havde begyndt på dette indviklede kontrolapparat, at man i 1727 besluttede sig til at afpæle et nøje angivet toldskjel på denne strækning. Mellem Dollerup sø og Fårkrog lige syd for Kongeåen (Skodborg sogn), en strækning på en god halv mil, blev sat ialt 8 pæle, hver med den påskrift, at her var det rette toldskjel. Det ses ikke, om dette bestemte skjel gjorde nogen videre gavn (måske dog senere, da varesmuglingen tiltog), for Skanderup sogn, der af dette skjel blev delt i to dele, blev det til stor ulempe. Tienden kunde ikke komme over skjellet, men skulde om gennem Kolding, skulde f. Eks. kirken repareres og der skulde materiale over

skjellet (nordfra) så skulde der særlig bevogtningsmandskab til, at intet toldpligtigt skulde blive ført over. Præsten havde idelig besvær med at komme over skjellet, og først 1776 kom man så vidt, at han fik lov til at færdes frit indenfor sit sogn. Skulde en mand flytte fra den nordre del af sognet til den søndre, så skulde sagerne føres om gennem Kolding. Naturligvis flyttede man så om natten.

Så var da hele det vidtløftige kontrolapparat færdig, som der nu var arbejdet på i 150 år. Nøjagtig et århundrede til skulde gå, før man endelig gav studehandelen fri, og det ses heller ikke, at det i den tid gik meget bedre end før. I 1760 blev udriderne afskediget, og der blev istedet ansat 10 fastboende kontrollører langs grænsen, som en 30 år senere fik hver en „edsvoren karl“ til hjælp (toldkarl). Det var den tiltagende *varesmugling*, som fremkaldte denne forøgelse af bevogtningen (tildels vel også kvægsygen) og på dette standpunkt blev den stående, lige til toldgrænsen i 1851 blev ophævet. — Men 15 år efter (1775) siger amtmanden over Koldinghus amt om disse 10 kontrollører, at de ikke har konfiskeret andet de to sidste år end nogle ulovlige brændevinskedler paa landet (det var nemlig *også* deres bestilling), og han tilføjer, at selv om de var redelige og ærlige folk, så kunde de ikke udrette noget med hensyn til smugleriet.

Om *varesmugling* hører man kun sjældent i disse år, om end det i sidste halvdel af 18. årh. bliver hyppigere. Ja, man kunde godt få det indtryk, at det *udelukkende* drejer sig om studene. Men love og forordninger taler et andet sprog, en mængde ting, mest manufaktur, var kontrabande, d. v. s. det måtte slet ikke indføres (af hensyn til den hjemlige fabrikation) og på andre ting, som tobak, kaffe, vin, brændevin og salt var der høj told. Engang imellem konfiskeres der også sådanne varer, men det er mest i forbindelse med anholdte kreaturer. Forklaringen synes at være, at tolderne havde for ringe fordel af saadanne konfiskationer, og de havde desuden nok at gøre med studene. Dertil kommer, at vejene mod grænsen i ældre tid var vanskelige at passere, udenfor de større landeveje.

I slutningen af 18. årh. tiltager imidlertid varesmuglingen

stærkt, dels vel fordi vejene bliver bedre, men den væsentlige grund er dog, her som før i tiden, nye og skrappe toldpålæg. En forordning af 1762 forbyder helt indførsel af c. 50 artikler, deriblandt *samtlig*e manufakturvarer, sukker, spillekort m. m. — Det synes efter de forskellige beretninger — især efter hvad der et par menneskealdre senere siges i stænder-salen i Viborg — at være uhyre masser af varer, der fra nu af og til 1851 er smuglet ind, ikke mindst over Kolding å og Kongeåen, dog mest den sidste. Amtmand Hans de Hoffmann (1773—92) siger, at vin, salt og tobak næsten slet ikke nævnes i toldbøgerne, kaffe aldrig, og dog drikkes den af enhver „endog ordinære borgere og fornemme bønder“.

Hvem var nu disse smuglere? Når det som her ofte drejer sig om store og kostbare forsendelser til en værdi af mange hundrede daler eller endog nogle tusind, så var det selvfølgelig ikke dem, der *udførte* smugleriet, der var hovedmændene, thi det var for det meste fattige folk, der greb lejligheden til under farer og møjsommeligt slid, som også ofte gik ud over helbredet, at tjene en god skilling. De *egentlige* smuglere var her som ved studehandelen *købmænd*, især i *Kolding* og *Ribe*. Der fandtes, efter samtidiges vidnesbyrd, ikke en købmand, større som mindre, i disse to byer, uden at de smuglede i mindre eller større stil, — det sidste, når de smuglede mere end de selv kunde sælge. Det samme gælder selvfølgelig alle landkøbmænd og høkere, og det ikke blot langs grænsen, men, som de gamle fortæller, helt op til Tistrup og Ølgod, ligesom de Varde købmænd også deltog i trafikken. — Især var jødekøbmændene berygtede som smuglere, men det var vistnok blot, fordi de gerne var manufakturhandlere og således havde det videste felt at operere på. — I det 18. årh. synes det tillige at have været udenlandske købmænd, som til visse tider, især til de store markeder, førte en stor mængde manufaktur, kramvarer, som de kaldtes, ind i landet. Varerne blev kørt til toldskjellet syd fra, ofte fra Hamborg, og ved grænsen stod en flok „sjovere“ rede til at bære varerne, som i forvejen var emballeret derefter, et godt stykke over på den nordre side, og i lejede bøndervogne blev de så ført videre nord på, mest ad afsides veje. Disse udenlandske købmænd kaldtes „svejtserer“ (ligesom de senere „kobberførere“ altid kaldtes „hol-

lændere"). De havde deres bestemte bedesteder, som de vendte tilbage til gang efter gang, efter en gammel beretning bl. a. Juellingsholm i S. Omme.

I 30—40'erne i forrige årh. var en jødekøbmand Friedrichsen i Kolding en af de største og mest bekendte smuglere. Han smuglede ikke blot for sig selv, men også for købmænd i østjyske byer helt op til Randers. Det meste blev sejlet over fjorden om natten og ført videre nord på af hans hjælpere, og til hans rådighed stod et smuglerkorps på 60 mand. Navnlig en værtshusholder, Hans Lassen, var ham en dygtig hjælper, han var altid leder af ekspeditionerne nord på, og til ham kunde F. sige, når toget skulde afsted: „Bare du kommer derned (dengang var nord nedad) med det halve, så har vi fortjeneste endda“. Friedrichsens egne varer blev gerne smuglet over åen vest for byen og siden skjult mellem de *dobbelte lofter*, som til dette brug var indrettet i hans købmandsgård. Af og til kom tolderne for at se efter, for man vidste selvfølgelig godt, at F. smuglede i stor stil. Men denne havde altid en del nylig fortoldede, og dermed stemplede, varer at vise frem. De dobbelte lofter blev aldrig eftersat, hvad enten nu toldvæsenet har kendt dem eller ej. — Når smugleriet skulde foregå, var F. og Lassen i reglen selv spejdere. En aften løb de på et par toldkarle, og den ene spurgte Lassen, hvad han gik der så silde efter. „Aa,“ sagde L., „der er løbet en Ko fra min fenne, og den skal kælte, jeg er bange, den nu ligger et sted og kommer noget til.“ Til brug ved smugleriet var der indrettet en hel række hemmelige overgange over åen, gerne ved hjælp af store sten, én førte lige over, én slog en bue mod øst, én gik skråt over med en bue mod vest osv. — alt slikt måtte sjoerne jo kende, men toldkarlene helst ikke! — Man kunde jo også af og til smugle varer over ved selve toldstedet, idet man havde dem skjult i hølæs, tørvelæs eller lignende. Når det skulde være rigtig godt, havde man vogne med dobbelt bund o. lign. Kromand Thomas Thomsen i Skodborg havde brændevinsbrænderi, som så mange kromænd syd for grænsen, og han smuglede derfra brændevin over til broderen, kromanden i Vejen, bl. a. netop i en dobbeltbundet vogn, som indeholdt en blikbeholder. Der blev så gerne hentet tørv i Vejen mose, og under tørvten blev der smuglet klude

ud; udførselen af disse var helt forbudt. Det gik godt i lang tid, men blev til sidst opdaget, og Thomsen fik en mulkt. — Meget blev den slags smugleri jo heller ikke til, det var kun en ringe brøkdel af det, som om natten blev ført over af stærke smuglerbander. — Om Thomas Thomsen fortælles forøvrigt den historie, at han engang havde budt kontrollørerne ved Skodborghus og Foldingbro til fødselsdagsgilde, og mens det stod på, blev en mængde smuglergods kørt over ved Skodborghus med toldpersonalets egne heste! En anden gang skal han have væddet med kontrolløren om, at han skulde smugle et oksehoved brændevin over inden en vis tid. En aften kom en toldkarl til kontrolløren og fortalte, at nu var Thomas Thomsen vist undervejs med brændevinen. Vognen blev også anholdt, men Th. påstod, at det fik man ingen fornøjelse af, for det var kun vand. Det brød kontrolløren sig jo ikke om, og vognen blev kørt til toldstedet (Foldingbro). Her viste det sig, at det virkelig *var* vand, og naturligvis var så det rigtige oksehoved ført over i god behold, mens toldvæsenet var optaget af vandankeret.

Der var imidlertid andre smuglere end kromænd og købmænd. I Viborg stændertidende, i de jyske amtsbeskrivelser og andre kilder findes drastiske skildringer af, hvor oversvømmet landet (Jylland) er af *kræmmere*. Derved forstod man altid en mand, der handlede med *manufakturvarer*. Det er ikke for meget sagt, at deres varer var *altid* smuglergods. I førstningen smuglede de gerne selv varerne over; men når handelen var vel igang, fik de flere og flere smuglere i deres tjeneste. Ofte blev et par vognlæs — gerne fra Flensborg — kørt til toldlinien, og her stod 10—20 mand rede til at bære pakkerne over, nogle ved et vadested, andre ved et andet. Et par mil fra grænsen blev varerne lagt af hos en kromand eller en bonde, og derfra blev de siden kørt videre. I de mørke efterårsnætter blev på den måde store mængder kramvarer båret over toldgrænsen, meget mere sandsynligvis, end der blev smuglet over af de rigtige købmænd, thi kræmmeren kunde sælge varerne meget billigere. Da disse ting var stempelpligtige (*alle* manufakturvarer, der dengang blev forhandlet, skulde være stemplede), så kunde de konfiskeres over hele landet, ikke blot ved grænsen eller i grænsedistriktet.

Det var altså en noget risikabel historie at være kræmmer, og det var heller ikke så sjældent, at en sådan handelsmand fik hele pakken konfiskeret og dertil en stor mulkt. Hvis det skete ved forretningens begyndelse, da kræmmeren gerne havde hele „butikken“ med sig, kunde det være slemt nok, der måtte nu begyndes på bar bund. Men for det meste var det tabte kun en mindre del af beholdningen; fortjenesten var desuden så stor, og uheldene for den enkelte kræmmer så sjældne, at tabet let kunde bæres. — Alle tjente de gode penge, men når der af de gamle er fortalt meget om den rigdom, kræmmerne kom til, og at de købte store gårde, når de var kede af vandrelivet, så må det vistnok siges, at dette kun gælder et mindretal. De fleste blev ødelagt af drik og spil, og dette var så meget sørgeligere, som det naturligvis ikke var de ringest begavede, der kom ind i denne levevej. De fleste af dem, eller forholdsvis mange, var vestjyder. En mand i Skjern, Pæ Albæk, havde to sønner, der var kræmmere. „Nu er drengene igen kommen hjem for at ligge på bænken“, kunde han sige om dem, når de kom hjem i de Tider, da forretningen var sløj. I Viborg stændersal klages der meget, måske dog for meget, over det liderlige liv, sådanne unge karle fører.

En enkelt gang får man at vide, hvad sådan en kræmmerpakke indeholdt. I Januar 1842 overraskede to toldkarle to kræmmere nær ved Vester-Gjesten. De smed poserne og flygtede, og man fik heller ikke siden fat i dem, men varerne havde man. De blev vurderet til ialt 72 rigsdaler, og de bestod af stribet sirts, blomstret bomuldstøj, blåt klæde, kalicotørklæder, en mængde bomuldstørklæder, rødt merinos, hvidt shirting, musselin og vævede bomuldsniplinger. Desuden endel isenkram: barberknive, lommeknive, sakse, urkæder, øreringe m. m.; der var nogle enkelte kræmmere, som, mest i begyndelsen, også førte den slags med.

Når man hørte de gamle, smuglere og andre, fortælle om smugleriet, så var der imidlertid en bestemt vare, nemlig *brændevin*, som altid spillede langt den største rolle, næsten mere end kramsmugleriet. Dette hænger sammen med, at brændevin jo dengang ansås for en livsfornødenhed, hørende med til det daglige brød. De fleste kom som bekendt uden

om told- og brændevinsskat, som var omtrent lig værdien, ved selv at brænde, men brændevinen fra de rigtige brænderier var dog betydelig bedre, og kunde man så fra de sønderjyske smugle det over grænsen uden for stor risiko, så gjorde man hellere det. I selve grænsedistriktet, (fra 1838 fastsat til 1 mil n. f. toldskjellet), blev da også så godt som al den forbrugte brændevin smuglet over, — her var for så vidt *alle* smuglere, præst og sognefoged ikke undtaget, og det vidste toldvæsenet også meget godt. Det var dog kromænd og høkere længere nord på, som smuglede det meste. Før 1833 (da grænsevagten forstærkedes) blev ankrene ofte *kørt* over toldskjellet, men siden måtte de *bærres*, ialfald fra skjellet til milegrænsen. Til at få dem over åen behøvedes jo kun ét stykke reb; på den anden side stod 10—20 stærke karle og tog imod hver sit anker. De havde altid en svær nakkepude til at støtte ankeret på, og når det var vel anbragt, så begyndte marchen ind over marker og moser og heder. Smuglerne gik med nogen afstand, helst så de kunde skimte hinanden; men iøvrigt havde de altid en fører eller to, helst en foran troppen og en bagefter, naturligvis meget stedkendte folk. På samme vis gik det med kramvarerne, og her var disse førere gerne kræmmerne selv. Det var nødvendigt at hvile 2—3 gange under den lange og anstrengende tur. Da var det tilladt at tale hviskende sammen, men ikke under marchen; skete det alligevel, var det ikke sjældent, at føreren brugte stokken. Der var hård disciplin, og det var også nødvendigt. Under en sådan hvil var føreren ofte ude at spejde, især da om man havde mistanke om at være angivet; i så tilfælde kunde det nemlig let ske, at toldkarlene færdedes langt fra grænsen. Blev man opdaget og forfulgt, så gjaldt det om at få sagerne i hus, da toldvæsenet ikke havde ret til husundersøgelse, ialfald ikke efter 1820. En aften kom 16 sjovere løbende til Hovborg kro, forfulgt af to toldkarle, og smed deres pakker ind ad luger og døre. En var så uheldig at smide sin pakke ind til svinene, men tolderne fik ialfald en lang næse, og det var jo hensigten. I nødsfald kunde et *fårehus* på heden bruges. Da man engang havde fået krammet vel gemt i et sådant hus, var en af kræmmerne frimodig nok til overfor toldkarlene at påstå, at det var *hans* hus, og

at han forbød dem adgang til det. Tolderne måtte gå med uforrettet sag. Ja snildhed og en god portion frækhed var også nødvendig for at være en dygtig smugler. Klods-Stine fra Haderslev, der tildels levede af at smugle manufakturvarer over, viklet om sig under tøjet, gik engang, da en toldkarl var efter hende, ind på en mark og gav sig til at flytte nogle kreaturer, og tolderens mente så, han havde taget fejl, — det kunde vel ikke være Stine. En lignende historie fortælles fra den vestlige del af grænsen. En velkendt smugler kørte ad Kikkenborg til med nogle brændevinsankere skjult under hedetørv. En toldkarl, der kom ridende nordfra, forlod straks vejen for at undersøge vognen nærmere. Men imidlertid spændte kusken fra og gav sig til at pløje, — på en hel fremmed mark, ganske vist, men det kunde toldkarlen jo ikke vide. Han opgav undersøgelsen, og siden kørte den anden videre!

Skøndt man naturligvis søgte at undgå sammenstød med tolderne, så kunde de jo ikke altid undgås, og da ikke blot tolderne, men også smuglerne var bevæbnede, så kunde slagsmålene også godt blive livsfarlige. Alligevel er dette store undtagelser. Nogle få gange — i alle de sager, forf. har truffen vel 7—8 ialt — er der tale om, at en smugler eller tolder har sat livet til, og nogle af disse er endda ulykkestilfælde. Smuglervåbnene var for det meste kun svære kæppe, „knip-ler“, som de hedder i retssagerne. Hovedmændene, om de var med, og førerne var ofte bevæbnet med gevær eller pistol, men det var nok, såvidt skønnes, mere for at imponere, end de just var til brug. — Dette udelukker dog ikke, at der i de uundgåelige slagsmål kunde vanke drøje knubs, og var det tolderne det gik ud over, og gerningsmanden kunde påvises, så fulgte en hård straf, oftest tugthus, efter. Men han kunde næsten aldrig påvises. For det første foregik disse sammenstød gerne i mørke eller halvmørke, og dernæst kendte smuglerne aldrig hverken hovedmænd eller førere eller toldere, ialfald ikke når de kom i forhør. Der havde efterhånden udviklet sig en hel metode til at snakke sig uden om det. Når der kom bud til medhjælperne om at møde, så blev det aldrig direkte sagt til vedkommende, selv om han var lige ved, han fik budet gennem andre, „han kunde ikke huske hvem“. Når smuglerne benyttede en mands udhuse, så sørgedes der for.

at han ikke kendte de enkelte tilfælde. Og hændte det, at en toldkarl havde glemt at vise toldtegn, enten fordi han ikke havde det hos sig, eller, hyppigere, fordi han vidste, at smuglerne, eller nogle af dem, kendte ham, da de sås nogle gange om ugen, så er man ikke sen til at benytte sig deraf. Bliver dommeren *meget* pågående, så kan den anklagede indrømme, at han vel vidste, „at karlen *havde* været i toldvæsenets tjeneste, men at han ikke vidste, om han endnu var det, eftersom han ikke havde lagt synderlig mærke til hans færde.“ Så var den klarer, thi dommeren kunde sjældnen komme det nærmere, skønt toldkarlen og den anklagede ofte boede i samme by. — Til disse „beskyttelsesmidler“, man således anvendte, hørte også de mange omskrivninger og billeder. Ordene, man brugte, var få og forblommede. Et anker var „en gris“, en sæk klude „et knippe halm“, kramvarer blot „en pakke“ osv. Når „luften var ren“ så var der ingen fare for „hundene“, i modsat fald var der „lusk i vejret“ og mange andre billedlige betegnelser, som kom og forsvandt.

En sjovers fortjeneste lå mellem 4 og 8 mark for en nat, eftersom det var langt til. For at bære et spritanker (40 potter) til milegrænsen, fik han gjerne en daler, og skulde krampakkerne bæres helt til Donslund eller Egtved, så gav det 8 mark og dertil god beværtning med kaffe, brændevin og smørrebrød. Det var lige så meget som en uges løn for at tærskke! Karlene var for det meste fra grænseegnene, men når de dagen efter skulde hjem, gik de selvfølgelig ikke i flok, men højst to og to.

Sidst i fyrrerne tog smugleriet, af alle slags, meget af, thi både told og kontrol blev efterhånden meget lempet. Det var brændevins- og kramsmugleriet, der holdt længst ud; det ophørte først fuldstændig, da toldgrænsen i 1851 blev flyttet til Ejderen.

E. S. Kilderne til ovenstående er dels mine egne, dels afdøde P. Eliassens afhandlinger. I ret høj grad de sidste, da han har beskæftiget sig mere med den østlige del af toldgrænsen end jeg. Alle disse afhandlinger er bygget på kildestudier: Love, tingbøger og andre retsakter, trykte kilder fra datiden, mundtlige meddelelser af gamle smuglere og toldere (indsamlede for 30 år siden) m. m.

